18ub27

UNIVERSAL LIBRARY
OU_184627
UNIVERSAL LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. S 491.25 J61 K   Accession No. S 1162

Author जितेन्द्रबुद्धि

Title काशिकाविवरण पञ्जिका 1919 Vol. 1. Part 3.

This book should be returned on or before the date last marked below

गौड़ग्रन्थमाला।

श्रीमत्‌कुमारशरत्‌कुमाररायेण प्रवर्त्तिता
श्रीमदक्षयकुमारमैत्रेयेण पर्य्यवेक्षिता च।

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका।

बोधिसत्त्वदेशीयाचार्य्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचिता।

शास्त्रिश्रीश्रीशचन्द्रचक्रवर्त्तिभट्टाचार्य्येण संस्कृता।

THE

KASIKA VIVARANA PANJIKA

(THE NYASA.)

A COMMENTARY ON VAMANA-JAYADITYA'S KASIKA.

BY

JINENDRA BUDDHI.

EDITED
WITH OCCASIONAL NOTES.
BY

SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI B. A.
SENIOR PROFESSOR OF SANSKRIT, RAJSHAHI COLLEGE,
RAJSHAHI, BENGAL.

Vol. I. Part 3.

BY THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY OF RAJSHAHI

1915.

Rs. 1/4 Foreign 1s. 8d.

VARENDRA RESEARCH SOCIETY.

RAJSHAHI.

PATRON.

HIS EXCELLENCY THE GOVERNOR OF BENGAL.

VICE-PATRONS.

THE HON'ABLE F. J. MONAHAN ESQ. I. C. S.

F. C. FRENCH ESQ. I. C. S.

MAHARAJA SIR GIRIJANATH RAY BAHADUR OF DINAJPUR.

THE HON'ABLE MAHARAJA JAGADINDRA NATH ROY OF NATTORE.

RAJA PRAMADANATH RAY OF DIGHAPATIYA.

HONORARY VICE-PRESIDENT.

JUSTICE SIR J. G. WOODROFFE.

——:o:——

Council of Management.

President

KUMAR SARATKUMAR RAY OF DIGHAPATIYA. M. A., M. R. A. S.

Director.

BABU AKSHAY KUMAR MAITRA. B. L.

Honorary officers.

BABU RAMAPRASAD CHANDA. B. A. (*Secretary.*)

,, RADHAGOVINDA BASAK. M. A. (*Librarian.*)

,, MAHENDRA KUMAR SHAHA. CHAUDHURY. B. L. (*Treasurer.*)

,, KALI PRASANNA ACHARYA. B. L. (*Keeper.*)

Superintendent of Sanskrit MSS.

SASTRI SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI. B. A.

गौड़ग्रन्थमाला ।

श्रीमत्कुमारशरत्कुमाररायेण प्रवर्त्तिता
श्रीमदक्षयकुमारमैत्रेयेण पर्य्यवेक्षिता च ।

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

बोधिसत्त्वदेशीयाचार्य्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचिता ।

शास्त्रिश्रीश्रीशचन्द्रचक्रवर्त्तिभट्टाचार्य्येण संस्कृता ।

THE

KASIKA VIVARANA PANJIKA

(THE NYASA.)

A COMMENTARY ON VAMANA-JAYADITYA'S KASIKA.

BY

JINENDRA BUDDHI.

EDITED
WITH OCCASIONAL NOTES.
BY

SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI B. A.
SENIOR PROFESSOR OF SANSKRIT, RAJSHAHI COLLEGE,
RAJSHAHI, BENGAL.

Vol. I. Part 3.

PUBLISHED BY THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY OF RAJSHAHI

1915.

Rs. 1/4 Foreign 1s. 8d.

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका।

द्वितीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः।

१। समर्थः पदविधिः।

परिभाषेयमिति। परितो व्यापृता भाषा परिभाषा। तथाचोक्तं (A) परिभाषा पुनरेकदेशस्था सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा वेश्म प्रदीपः। कुतः पुनरेतद् विज्ञायते परिभाषेयं नाधिकार इति? पदविधिग्रहणाल्लिङ्गात्। उत्तरत्र हि सर्वः पराङ्गवद्भावादिरनुक्रंस्यमानः पदविधिरेव। तत्र यद्ययमधिकारः स्यात् पदविधिग्रहणमनर्थकं स्यात्। व्यावर्त्याभावात्। परिभाषायान्त्वस्यां परिभाषा ह्येकदेशस्थापि सर्वत्र शास्त्रे व्याप्रियत इत्यसति पदविधिग्रहणे वर्णविधावप्युपतिष्ठेत। ततो वर्णविधिनिरासार्थं क्रियमाणं पदविधिग्रहणमर्थवद्भवति। तस्मात् पदविधिग्रहणाल्लिङ्गात् परिभाषेयं नाधिकार इत्यवसीयते। यद्येवमिसुसोः सामर्थ्ये (८।३।४४) न च वाहाहैवयुक्ते (८।१।२४) इत्येवमादिषु योगेषु सामर्थ्यग्रहणं युक्तग्रहणञ्च किमर्थं क्रियते? यावता पदस्येति तत्रानुवर्त्तते। तत्र पदविधित्वादेवासामर्थ्ये न भविष्यति। सत्यमेतत्। यदर्थं तु क्रियते तत् तत्रैव प्रतिपादयिष्यामः। विधिशब्दोऽयमस्त्येव भावसाधनो विधानं विधिरिति। अस्ति च कर्मसाधनो विधीयत इति विधिः। तत्र भावसाधने विधिशब्द आश्रीयमाणे पदानामपरिनिष्पन्नानां परिनिष्पादनं पदविधिरिति पदेषु कर्मणि कृद्योगलक्षणा षष्ठी। तेषां विधिना सम्बन्धात्।

(A) अस्यैव (२।१।१) सूत्रस्य भाष्ये भाष्यकृतेति शेषः।

कर्मसाधने तु परिनिष्पन्नानां व्यवस्थितानामेव पदानां यत् समासादि कार्य्यं विधीयते स पदविधिः। तत्र पदेषु च शेषलक्षणा षष्ठी भवति। विधीयमानस्य कार्य्यस्य पदसम्बन्धित्वेनोपादानात्। तत्र यदीह भावसाधनो विधिशब्द आश्रीयेत तदा विभक्तिविधानमेव संगृहीतं स्यात्। समासपराङ्गवद्भाव-तद्धितवृत्त्यादिकं न संगृह्येत। नहि तत्र पदानामसतां विधानम्। किं तर्हि? व्यवस्थितानामेव पदानां समासादि कार्य्यं विधीयते। इतरत्र तु विधिशब्द आश्रीयमाणे तेऽपि संगृहीता भवन्तीति मन्यमानः कर्मसाधनं विधिशब्दमाश्रित्याह विधीयत इति विधिरिति। ननु चात्रापि पक्षे विभक्तिविधानं न संगृह्येत। नहि कर्मणि (२।३।२) द्वितीयेत्येवमादिशास्त्रेण व्यवस्थितानां पदानां किञ्चित् कार्य्यं विधीयते। अपि तु पदान्येव विधीयन्ते। यदि न संगृहीतं स्यात् न नाम। न च तदसंग्रहे किञ्चिदनिष्ट मापद्यत इत्युत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामः। समासादिरिति। आदिशब्देन तद्धितवृत्त्यादीनां ग्रहणम्। समर्थः शक्त इति। स्वकार्य्यनिर्वर्त्तनक्षम इत्यर्थः। स हि लोके समर्थ इत्युच्यते। स्वार्थप्रतिपादनमेव शब्दानां स्वकार्य्यम्। ये चेह लौकिका वैदिकाश्च शब्दा अधिकृता स्ते सर्वएव स्वकार्य्यप्रतिपादनं प्रति समर्थाः। तस्मात् समर्थ इति विशेषणोपादानसामर्थ्याद्विशेषः कश्चिदाश्रीयते। स च विशेषो वृत्त्यर्थं यद्वाक्यमुपादीयते। प्रत्यासत्ते स्तदर्थप्रतिपादने या शक्तता तल्लक्षणो विज्ञायत इत्याह विग्रहवाक्यार्थाभिधान इत्यादि। विशेषेण गृह्यते विज्ञायतेऽनेनेति विग्रहः। विग्रहस्य तद्वाक्यञ्चेति विग्रहवाक्यम्। अथवा विशेषेण ग्रहणं विग्रहः। विग्रहार्थं यद्वाक्यं तद् विग्रहवाक्यम्। शाकपार्थिवादित्वान् मध्यपदलोपी समासः। विग्रहवाक्यस्यार्थो विग्रहवाक्यार्थः। तदभिधाने तत्प्रत्यायने यः शक्तः स समर्थो वेदितव्यः। यथा राजपुरुष इत्ययं समासः। एतदर्थं यद्वाक्यं राज्ञः पुरुष इति तस्य योऽर्थ स्तदभिधाने राजपुरुष इत्ययं शब्दः शक्तः। ततोऽपि तदर्थस्य प्रतीतेः। स पुनरर्थः संसर्गः। भेदश्च। भेदसंसर्गौ वा। तत्र स्वविशेषस्य स्वामिविशेषेण स्वामिविशेषस्य च स्वविशेषेण यः सम्बन्धः स संसर्ग आख्यायते। स्वान्तरस्य स्वाम्यन्तरेभ्यः स्वाम्यन्तरस्य स्वान्तरेभ्यश्च व्यावृत्तिर्भेद आख्यायते। तत्र

संसर्गवादिनो मते संसर्ग एव शब्दार्थो व्यावृत्तिस्त्वर्थसंगृहीता। न ह्यव्यावर्त्यमानयोः स्वस्वामिनोः सम्बन्ध्यन्तरेभ्यः संसर्ग उपपद्यते। भेदवादिनस्तु व्यावृत्तिरेव शब्दार्थः। संसर्गोऽर्थसंगृहीतः। नहि व्यावर्त्यमानस्य सम्बन्ध्यन्तरेणासम्बद्धस्य स्वाम्यादेरवस्थानमस्ति। उभयवादिनस्तु उभय एव शब्दार्थः। यदि विग्रहवाक्यार्थाभिधाने यः शक्तः स समर्थो विज्ञायत एवं सति समासतद्धितविषयमेव सामर्थ्यमिति पराङ्गवद्भावविभक्तिविधानयोरियं परिभाषा नोपतिष्ठेत। नहि तत्र विग्रहवाक्यार्थाभिधानमस्ति। यदि नोपतिष्ठेत न नाम। न च तदनुपस्थाने किञ्चिदनिष्टमापद्येत। तथाहि पराङ्गवद्भावे तावन् निमित्तग्रहणं दर्शयिष्यति भाष्यकारः। तत्र च निमित्तस्य निमित्तिना सामर्थ्यमस्त्येव मद्राणां राजन् परशुना वृश्चन्निति। विभक्तिविधानेऽपि या स्तावत् कारकविभक्तय स्ता येष्वेव कारकेषु कर्मादिषु विधीयन्ते तेषां क्रियया सम्बन्धोऽस्त्येव। उपपदविभक्तिष्वपि सहयुक्ते ऽप्रधान (२।३।१९) इत्येव मादिषु युक्तग्रहणादीनि सन्ति। तत्रापि सामर्थ्यमस्त्येव। तत्रैवं सम्बन्धे सति विभक्तय इष्यन्ते। न तु विग्रहवाक्यार्थाभिधानलक्षणसामर्थ्ये। एवं तावन्मुख्यार्थवृत्तिः समर्थशब्दो दर्शितः। इदानी मुपचरितवृत्तिं दर्शयितु माह अथवेत्यादि। समर्थानि पदान्याश्रयो यस्य स समर्थपदाश्रयः। तद्भावः समर्थपदाश्रयत्वम्। ततो हेतोः समासादिः समर्थ उच्यते। आश्रयस्य समर्थत्वादुपचारेणाश्रितोऽपि तथेति व्यपदिश्यते। कारणधर्मस्य कार्य्य उपचारात्। यथा नड्वलोदकं पादरोगः। समर्थानामित्यनेन वाक्ये व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमाह। तथाहि राज्ञः पुरुष इत्यत्र वाक्ये राजा पुरुष मपेक्षते ममायमिति। पुरुषोऽपि राजान मपेक्षते ऽहमस्येति। संसृष्टार्थानामित्यनेन समासे पदाना मेकार्थीभावलक्षणं सामर्थ्यं दर्शयति। एकार्थीभावश्च पृथगवस्थितानां भिन्नार्थानां पदानां समासे साधारणार्थता नामावस्थाविशेषः। वाक्ये हि साधारणार्थता नास्ति। भिन्नार्थत्वात्। अतएव तत्र भेदनिबन्धना षष्ठ्युपजायते राज्ञः पुरुष इति। वृत्तौ तूभयपदव्यवच्छिन्नार्थाभिधानात् साधारणार्थता भवति। एतेनैतदुक्तं भवति समासे हि विशेषणं विशेष्य मनुप्रविशत्येकार्थीभवति विशेष्येण सह। वाक्ये हि

विशेषणं विशेष्यात् पृथगवतिष्ठत इति। यस्मिन्नसति वाक्ये राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्चेति भेदनिबन्धनसमुच्चयप्रतिपादनाय चशब्दः प्रयुज्यते। समासे तु यस्मिन् सति स निवर्त्तते राज्ञो गवाश्वपुरुषा इत्ययमेकार्थीभावो वेदितव्यः। पश्य देवदत्त कष्टं श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलमिति। अत्र कष्टशब्दस्य पश्येत्यनेन सम्बन्धो नतु श्रितशब्देन। तेन सामर्थ्याभावात् समासो न भवति। ननु च श्रितादीनां श्रुतत्वात् तैरेव द्वितीयां विशेषयिष्यामः श्रितादीनां सम्बन्धिनी या द्वितीयेति। का च श्रितादीनां द्वितीया? या श्रितादिनिमित्ता। नचेह श्रितादिनिमित्ता द्वितीया। किं तर्हि? पश्यतिक्रियानिमित्ता। तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन समर्थग्रहणेन? नैतदस्ति। समर्थग्रहणे सति श्रितादीनां द्वितीयेति शक्यते व्यपदेष्टुम्। असति तु तस्मिन् द्वितीयामात्रं श्रितादिभिः समस्यत इति विज्ञायते। एवं सापेक्षस्यापि समासः स्यादेव महत् कष्टं श्रित इति। भवति ह्यत्र श्रितादिनिमित्ता द्वितीया। तस्मात् समर्थग्रहणं कर्त्तव्यम्। किं त्वं करिष्यसि शङ्कुलया खण्डो देवदत्त उपलेनेति। अत्रोपलेन तृतीयान्तेन कृतं खण्डनम्। अत स्तत्कृतत्व मस्तीति प्राप्नोति समासः। समर्थग्रहणान्न भवति। समर्थग्रहणे तु सत्ययमर्थो भवति यस्यैव तृतीयान्तस्य समास स्तेनैव यदि कृतं खण्डनमिति। न चेह तत्कृतं खण्डन मतो न भवति समासः। एव मन्यत्राप्यसामर्थ्यादसमासो वेदितव्यः। यणादेशो' नित्यश्च तुग् भवतीति। द्वावप्येतौ वर्णविधी। तेनासामर्थ्येऽपि भवतः। नित्यश्च तुग् भवति दीर्घादित्यनेन (६।१।७५)। यस्तु पदान्ता (६।१।७६) द्वेत्यनेन विकल्पित स्तुग् विधीयते स पदविधिरतोऽसामर्थ्ये न भवति। अन्ये तु यणादेशोऽनित्यश्च तुग् भवतीत्यकारप्रश्लेषं वर्णयन्ति। एवञ्चाहुः—पदान्ताद्वेत्यनेन (६।१।७६) विकल्पितस्तुग् भवतीति। पदान्ताद्वेत्यत्र (६।१।७६) ह्यन्तग्रहणस्यैतदेव प्रयोजनं पदान्तभक्तस्तुगागमो यथा स्यात्। पदभक्तो मा भूदिति। तेन विकल्पितो यस्तुग् विधीयते स पदविधिर्न भवति। तेनासामर्थ्येऽपि भवति।

२। सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे।

पराङ्गवदिति। अत्राङ्गशब्दोऽवयववचनः। परस्याङ्गवत् परैकदेशवद्भवति।

तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः। एवं तादात्म्यातिदेशोऽयं विज्ञायत इत्याह तादात्म्यातिदेशोऽयमिति। तादात्म्यं तत्स्वभावत्वम्। सुबन्तमित्यादिना तमेव तादात्म्यातिदेशं स्पष्टीकरोति। सुबन्तमामन्त्रितमनुप्रविशतीति। तत्रान्तर्भवतीत्यर्थः। कुण्डेनाटन्निति। अत्र कुण्डशब्दोकार आमन्त्रित-स्वरः। एवमन्यत्रापि ससुप्कस्यामन्त्रितस्य स्वरो वेदितव्यः। पीड्ये पीड्यमानेति। हे पीड्यमान त्वदीयया पीड़याहं पीड्ये बाध्येऽहमित्यर्थः। पीड़ अवगाहने। चुरादिणिच्। उभयत्र कर्मण्यात्मनेपदम्। एकत्रोत्तम-पुरुषैकवचनमिट्। अन्यत्र शानच्। सार्वधातुके यक्। णिलोपः। तास्यनु-दात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोरिं (६।१।१८६) तीटोऽनु-दात्तत्वम्। यकः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वम्। एकादेश उदात्तेनोदात्त (८।२।५) इत्येकार उदात्तः। पीड्यमानेत्यस्य तु पीड्य इत्यस्मात् पदादुत्तरस्या-मन्त्रितस्य चेति (८।१।१९) निघातः। गेहे गार्ग्य इति। गेहशब्द उञ्छादिपाठा-दन्तोदात्तः। सप्तम्येकादेशः पूर्ववदुदात्तः। गार्ग्य इति ञित्स्वरेणाद्युदात्तः। पृथक् स्वर एवात्र भवति। देवदत्त कुण्डेनाटन्निति। यदि परग्रहणं न क्रियेत तदा देवदत्तशब्दं पूर्वमप्यामन्त्रितं प्रति सुबन्तस्यानुप्रवेशः स्यात्। ततश्च देवदत्त-शब्दात् पदात् परस्याटन्नित्येतस्यामन्त्रितस्य चेति (८।१।१९) निघातः स्यात्। ननु च परग्रहणे क्रियमाणे कुण्डशब्दस्य पराङ्गवद्भावे सत्याद्युदात्तत्वे षाष्ठिके कृते देवदत्तशब्दात् पदात् परस्याटन्नित्येतस्य निघातेन भवितव्यमेव। नैतदस्ति। अपादादौ हि स निघातः। पादादित्वञ्चेह विवक्षितम्। तत्र च देवदत्ते त्यामन्त्रितस्वरेणा(६।१।१९८)द्युदात्तः। एवं कुण्डेनाटन्नित्यपि। आमन्त्रित-निघातोऽत्र न भवति। पादादित्वात्। यथा मृत्पिण्डीभूतः स्वरं लभेतेति। कथं नाम सुबन्तसमुदायो मृत्पिण्ड इवैकीभूत एकरूपतामिवापन्नः स्वरं लभेतेत्येव-मर्थमङ्गग्रहणम्। किमर्थं पुनरेकीभूतस्य स्वरप्राप्तये यत्नः क्रियत इत्यत आह उभयोरित्यादि। यद्यङ्गग्रहणं न क्रियेत ततश्च कार्य्यातिदेशशास्त्रातिदेश-व्यपदेशातिदेशानामन्यतमः स्यात्। तथाच सति यथा परस्य कार्य्यमाद्यु-दात्तत्वमामन्त्रितव्यपदेश आद्युदात्तशास्त्रं च तथा सुबन्तस्य पूर्वस्यापि स्यादिति। ततश्चोभयोरप्याद्युदात्तत्वं स्यात्। अङ्गग्रहणे तु सति तादात्म्याति-

देशोऽयं भवति । तेन मृत्पिण्डीभूतः सुबन्तसमुदाय आमन्त्रिताद्युदात्तरूपं स्वरं लभत इति न भवतुरुभयोराद्युदात्तत्वप्रसङ्गः । स्वाश्रयमपि कार्य्यं यथा स्यात् । आं कुण्डेनाटन्नित्यत्राटन्नितीत्येतस्य पदात् परस्यामन्त्रितस्येति (८।१।१९) निघाते प्राप्ते न लुङित्यतो (८।१।२८) नेत्यनुवर्त्तमान आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक इत्यनेन (८।१।५५) विधीयमानो निघातप्रतिषेधोऽसति वत्करणे न प्राप्नोति । एकान्तरताया अभावात् । परमेव हि स्यात् सुबन्त मसति वत्करणे । न च तथाभूतेनैकान्तरतायुक्ता । वत्करणे तु सति भवति कदाचित् स्वाश्रयमप्यनङ्गत्वमितुरपपद्यत एकान्तरता । तेन निघातप्रतिषेधः सिध्यति । तत्रायं स्वरविभागः । आमित्यस्य निपातस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । कुण्डशब्दस्यापि पराङ्गवद्भावे सत्यामन्त्रितस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । तथा निघातप्रतिषेधे सत्यटन्नितीत्येतस्यापि षाष्ठिकेनाद्युदात्तेन भवितव्यम् । कूपे सिञ्चन्निति । अत्र पराङ्गवद्भावो नास्तीति पदादित्वं सकारस्य भवति । तेन सात्पदाद्योरिति (८।३।१११) षत्वप्रतिषेधः स्यात् । चर्म नमन्निति । अत्रापि पराङ्गवद्भावाभावात् समानपदस्थौ निमित्तनिमित्तिनौ न भवत इति समानपदाश्रयं णत्वं न भवति । सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्येत्यादि । किं पुनः कारणं समानाधिकरणस्य न प्राप्नोति यत इद मुपसंख्यानं क्रियत इत्याह अननन्तरत्वादिति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे (१।१।६६) पूर्वस्येत्यत्र निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्य्यार्थत्वाद् व्यवहिते न प्राप्नोतीत्युपसंख्यायते । तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन्नित्यत्र सीव्यन्नित्येतस्मिन् परतस्तीक्ष्णयेत्यस्य व्यवहितस्यापि पराङ्गवद्भावादाद्युदात्तत्वं भवति । उच्चैरधीयानेति । उच्चैः शब्दस्य पराङ्गवद्भावाभावादामन्त्रितनिबन्धनमाद्युदात्तत्वं न भवति । तस्मिन्नसति तत्रान्तोदात्तत्वमेव भवति । स्वरादिष्वन्तोदात्तस्य पाठात् । तथाहि तत्रैव (१।१।३७) सनुतर उच्चैस् नीचैरित्येवमादीनि पृथक्पर्य्यन्तान्युपदिश्यैते सनुतरप्रभृतयोऽन्तोदात्ताः पठ्यन्त इत्युक्तम् । अधीयानेत्यस्य यदा पादादित्वं विवक्ष्यते तदाद्युदात्तत्वमन्यत्रामन्त्रितस्य चेति (८।१।१९) निघातः ।

३ । प्राक् कडारात् समासः ।

यथाहदमिति । अत्र समाससंज्ञायां सत्यां कृत्तद्धितसमासाश्चे (१।२।४६)

त्येवमादिकार्य्यं भवति। अथ किमर्थं प्राग्वचनम्? यावता पञ्चमीनिर्देशादेव प्रागित्यस्याध्याहारो भविष्यति। न च परागित्ययमपि दिक्छब्दोऽस्ति। अतस्तस्याप्यध्याहारः स्यादित्याशङ्कनीयम्। तदध्याहारे कडारसंशब्दनात् परे येऽनुक्रंस्यन्ते तेषां समाससंज्ञा स्यात्। तथाच कडारसंशब्दनादनन्तरमेव समासाधिकारं कुर्य्यात्। इह तु कृतः। तस्मादिह करणसामर्थ्यात् समासाधिकारस्य प्रागित्यस्याध्याहारो भविष्यति। ततो नार्थः प्राग्वचनेनेत्याह प्राग्वचनमित्यादि। उत्तरत्राऽव्ययीभावादिसंज्ञाभिः सह समाससंज्ञायाः समावेशो यथा स्यादित्येवमर्थं प्राग्वचनम्। असति तु तस्मिं स्ताभिरनवकाशाभिरियं संज्ञा बाध्येत। अस्यास्तु समाससंज्ञायाः सह (२।१।४) सुपेत्यत्र सहेति योगविभागेन यः समासः क्रियते सोऽवकाशः स्यात्। अनुप्रावर्षत्। अनुव्यचलदिति। तिङन्तेनात्र समासः। असत्यपि सावकाशत्व एकसंज्ञाधिकारे वचनप्रामाण्यात् पर्य्यायेण वृत्तिः स्यात्। नतु समावेशः। साक्षात् सूत्रेणोपात्ते तु प्राग्वचने सति भवति समावेशः। कथम्? एवं हि सम्बन्धः क्रियते। कडारात् प्राग् यावन्तो व्यवस्थिताः सर्वे ते समाससंज्ञका भवन्ति। समाससंज्ञकाः सन्तोऽव्ययीभावादिसंज्ञां लभन्त इति। तेन निमित्तमेव समाससंज्ञाऽव्ययीभावादिसंज्ञानाम्। न च निमित्तिना निमित्तं विहन्यते। अन्यथा तस्य निमित्तत्वमेव न स्यादिति युक्तः सूत्रोपात्तेन प्राग्वचनेन समावेशः। अध्याहृते तु तस्मिन् कडारसंशब्दनात् प्राग् यावन्तो व्यवस्थिताः सर्वे ते समाससंज्ञका भवन्तीत्येषोऽर्थो लभ्यते। न तु समाससंज्ञकाः सन्तोऽव्ययीभावादिसंज्ञका इत्येषोऽपि। साक्षात् सूत्रोपात्ते तु तस्मिन्नेषोऽपि लभ्यते। अन्यथा तस्य सूत्रे साक्षादुपादानमनर्थकं स्यात्।

४। सह सुपा।

सहग्रहणं योगविभागार्थमिति। ननु चासति तस्मिन्नेकैकस्य संज्ञा स्यात्। ततश्च ऋक्पाद इत्यत्र ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे (५।४।७४) इत्यत्राकारः समासान्तः स्यात्। इह च राजाश्व इत्यत्र समासस्येति (६।१।२२३) द्वौ स्वरौ स्याताम्। तस्मात् सहभूतयो (B) रेव समाससंज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मा

(B) एकीभूतयोः पदयोः समाससंज्ञेति पुनापुस्तके पाठान्तरम्।

भूदित्येवमर्थं सञ्ज्ञाग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते ? एवम्मन्यते । सुपेति तृतीयैव सहार्थं गमयति यथा वृद्धो (१।२।६५) यूनेति । समास इति च महती संज्ञा क्रियते ऽन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेतेति । कथं नामान्वर्थसंज्ञा क्रियते ? समसनं समासः संक्षेप इत्यर्थः । संक्षेपश्चानेकवस्तुविषयः । तेनासत्यपि सहेत्यस्मिन् सहभूतयोरेव समाससंज्ञा भविष्यति । न प्रत्येकमिति । अनुव्यचलदिति । तिङन्तेनात्र समासः । अत्र तिङ्ङतिङ इति (८।१।२८) निघाते कृते समाससंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनमन्तोदात्तत्वं भवति ।

५ । अव्ययीभावः ।

यथावृद्धमित्यत्राव्ययीभावत्वे सत्यव्ययीभावश्चेति (२।४।१८) नपुंसकत्वे नाव्ययीभावादतोऽम् (२।४।८३) त्वपञ्चम्या इत्येष विधिर्भवति । अन्वर्थसंज्ञा चेयमिति । अनव्ययमव्ययं भवतीत्यव्ययीभावः । पूर्वपदार्थप्राधान्यमित्यादिना ऽन्वर्थसंज्ञायाः फलमाह । प्रायेण ह्यव्ययीभावे पूर्वपदमव्ययं परपदमनव्ययं समुदायो नाव्ययम् । स यदि पूर्वपदवशेन तस्य पूर्वपदस्य यो धर्म्मोऽव्ययत्वं तत् प्रतिपद्यते ततोऽनव्ययस्वभावः सन्नव्ययस्वभावो भवति । एवञ्च पूर्वपद-वशेन तद्धर्म्मं प्रतिपद्यते यदि पूर्वपदं प्रधानं भवति । नान्यथा । प्रधानवशेन हि वस्तुनः स्वधर्म्मपरित्यागेन धर्मान्तरापत्तिर्युक्ता । तथाहि प्रधाने राजनि हसति तद्भृत्या अपि हसन्ति । तस्मिन् रुदति तेऽपि रुदन्ति । नत्वप्रधाने चेटीपुत्रादौ । तदेवमन्वर्थसंज्ञेयं भवन्ती पूर्वपदार्थप्राधान्यमव्ययीभावस्य दर्शयति । तेन यदा पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यं भवति तदाव्ययीभावो भवति । नान्यथेत्युक्तम्भवति ।

६ । अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रति शब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्त-वचनेषु ।

स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवर्त्तते ऽधिस्त्रीति । अनभिहित इति सूत्रे (२।३।१) तिङ्कृत्तद्धितसमासैः परिसंख्यान(२।३।१, वा) मिति परिगणनं कृतम् (C) ।

(C) वार्त्तिककारेणेति शेषः ।

तेनाधिशब्देन द्योतितेऽपि सप्तम्यर्थे स्त्रीशब्दात् सप्तमी भवति। तेन तदन्त एव समस्यते। अधिशब्दस्तु प्रथमान्तः। अव्ययीभावश्चेति (२।४।१८) नपुंसकत्वम्। ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वः (१।२।४७)। विभक्तिशब्देनेह कारकमुच्यते विभज्यते प्रातिपदिकार्थोऽनयेति कृत्वा। तच्चेहाधिकरणं विवक्षितमित्याह सप्तम्यर्थेऽव्ययमिति। उपकुम्भमिति। समीपार्थेनोपशब्देनोपजनिते व्यतिरेके कुम्भशब्दात् षष्ठी भवतीति षष्ठ्यन्त एव समस्यते। सुमद्रमिति। यदा मद्रैर्विशिष्यमाणत्वात् समृद्धेः प्राधान्यं भवति तदायं समासः। मद्राणामाधिक्येन ऋद्धिर्वर्त्तत इत्यर्थः। यदा तु मद्राः समृद्ध्या विशिष्यमाणाः प्रधानभावमनुभवन्ति तदा कुगतिप्रादय (२।२।१८) इति तत्पुरुषो भवति सुमद्रा इति। समृद्धिमन्तो मद्रा इत्यर्थः। दुर्गवदिकमिति। गवदिकानामृद्धिविगमो वर्त्तत इत्यर्थः। ननु चार्थाभाव इत्यनेनैव तत्सिद्धम्। तथाह्यर्थाभावो वस्त्वभावः। ऋद्धिविगमोऽपि वस्त्वभावो भवत्येव। तत् कोऽत्र विशेषो येनार्थाभावाद् ऋद्धिविगमस्य पृथगभिधानं क्रियते? अयमस्ति विशेषः। उत्तरपदार्थाभावो हि द्रव्याभावो यथा निर्मक्षिकमिति। मक्षिकाणामभाव उच्यते। नतु दुर्गवदिकमित्यत्र गवदिकानामभावः। किं तर्हि? तदीयाया ऋद्धेर्विगमः। अर्थाभाव इति। अथार्थग्रहणं किमर्थम्? धर्माभावे प्रसज्यप्रतिषेधो मा भूद् यथा न भवति ब्राह्मणोऽब्राह्मण इति। ब्राह्मणत्वं धर्मोऽत्र प्रतिषिध्यते। नतु वस्त्वभावः। किञ्चेतरेतराभावे च मा भूद्। गौरश्वो न भवतीति। अत्राप्यर्थान्तरत्वं प्रतिषिध्यते। नतु वस्त्वभावः। अत्ययोऽभूतत्वमिति। अस्यैव पर्यायोऽतिक्रमः। अतिक्रम इत्युत्पन्नस्याभावः प्रध्वंसाभाव इत्यर्थः। अर्थाभावस्तु क्वचिद्देशे सर्व्वदैव वस्तुनोऽभावो नतूत्पन्नस्य पश्चादभाव इत्यत्ययोऽर्थाभावाद् भिद्यते। उपभोगस्येत्यादिनाऽर्थाभावाद् भेदं दर्शयति। अर्थाभावो हि क्वचिद्देशे कालत्रयेऽप्यभावः। असम्प्रति पुनरुपभोगस्य यो वर्त्तमानः कालस्तस्यैव प्रतिषेध इति भिद्यते ऽसंप्रत्यर्थाभावात्। अतितैसृकमिति। तिसृका नाम ग्रामः। तत्र (४।३।५३) भवस्तत (४।३।७४) आगत इति वाण्। तैसृकम्। न तैसृकस्य वर्त्तमानः काल उपभोगस्येत्यर्थेऽतितैसृकमिति भवति। अनुरूपमित्यत्र योग्यतायामनु-

शब्दः । योग्यं रूपं वहतीत्यर्थः । प्रत्यर्थमिति । प्रतिशब्दोऽव्ययमत्र वीप्सायाम् । अर्थमर्थम्प्रति प्रत्यर्थम् । ननु चात्र नित्यसमासत्वाद् वाक्येन न भवितव्यम् ? नैतदस्ति । प्रतिशब्दस्य वीप्सायामर्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विहिता तद्योगे द्वितीया यथा स्यादित्येवमर्थम् । तस्याश्च वाक्य एव प्रयोगो नान्यत्रेति तेन सत्यपि नित्यसमासत्वे वाक्यमपि भवति । यथा-शक्तीति । पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्दः । पदमत्र शक्तिशब्दस्तस्यार्थः शक्ति-रेव । तस्या अनतिवृत्तिरनतिक्रमः । यथाशक्ति करोतीति शक्त्यनतिक्रमेण करोतीत्यर्थः । ज्येष्ठानुपूर्व्येणेति । ज्येष्ठानुक्रमेणेत्यर्थः । सचक्रमिति । अव्ययी-भावे (६।३।८१) चाकाल इति सहशब्दस्य सभावः । एवं सकिखीत्यादावपि सभावो वेदितव्यः । गुणभूतेऽपीत्यादि । यदि सादृश्य इति नोच्येत तदा पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव इति यदा सादृश्यं विशेष्यत्वात् प्रधानं भवति तदैव स्यात् । सादृश्यं किख्याः सकिखीति गुणभूते तु न स्यात् । अस्माद् वचनाद् भवति । सदृशः किख्येति । सादृश्यवतः प्राधान्यप्रदर्शनेन सादृश्यस्य गुणभावं प्रदर्शयितुं सदृशः किख्या इत्युक्तम् । सादृश्यप्राधान्ये विवक्षिते हि सादृश्यमिति भावप्रत्ययेन युक्तो निर्देशः स्यात् । सकिखीति । पूर्ववद् ह्रस्वः । ननु च सम्पत्तिः समृद्धिरेव । तत् कथं पृथगुच्यत इत्यत आह सम्पत्तिरनुरूपमित्यादि । सब्रह्म बाभ्रवाणामिति । तेषा मनु-रूपमात्मभाव इत्यर्थः । अधिकार्थवचनेनेति । तृणानामभ्यवहारोऽधिकार्थ-स्तद्वचनेन । न किञ्चिदित्यादिना वाक्येनाधिकार्थतां दर्शयति । यो हि तृणान्यभ्यवहरति स कथमन्यदभ्यवहार्य्यं परित्यजति ? ननु चान्तशब्दः परिसमाप्तौ वर्त्तते । तत्र च साकल्यमस्त्येव । तत् कथमन्तवचनं साकल्यात् पृथगुच्यत इत्यत आह अन्तशब्द इत्यादि । यावतोऽध्ययनस्य परिग्रह—एताव-न्मयाध्येतव्यमिति—तदपेक्षया या समाप्तिः सोऽन्तः । स चासाकल्येऽप्य-ध्ययनस्य भवतीति साकल्यात् पृथगुच्यते । साग्न्यधीत इति । अग्नि-पर्य्यन्तमधीत इत्यर्थः । अग्न्यर्थो ग्रन्थस्तादर्थ्यादग्निशब्देनोच्यते । यावतो-ऽध्ययनस्य परिग्रहस्तस्याग्निरन्तः । ननु ततः परेणाध्ययनमेव नास्तीति । तत्तु नाधीयत इत्यसाकल्यमत्रेत्याह इयमित्यादि । सुबोधम् ।

७। यथाऽसादृश्ये।

ये ये वृद्धा इत्यनेन यथावृद्धमित्यत्र यथाशब्दो वीप्सायां वर्त्तत इत्याचष्टे यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इति। देवदत्तसदृशो यज्ञदत्त इत्यर्थः। ननु च यथाशब्दोऽयमुपमानं यज्ञदत्त इत्युपमेयमपेक्षते। तत्र सापेक्षमसमर्थं भवतीत्यसामर्थ्यादेव समासो न भविष्यति। तत् किमर्थमसादृश्य इति प्रतिषेधेन? नैतदस्ति। नह्यत्र यथाशब्द उपमानम्। किं तर्हि? यथा देवदत्त इत्येष समुदायः। तस्मात् तस्यैवोपमेयापेक्षयाऽसामर्थ्यम्। ननु यथाशब्दस्य।

८। यावदवधारणे।

इयत्तापरिच्छेद इति। इयतो भाव इयत्ता परिमाणं तस्याः परिच्छेदो निश्चयः। यावन्ति पात्राणीत्यादिना तमेवेयत्तापरिच्छेदं विस्पष्टीकरोति। नावधारयामीत्यादिनेयत्तापरिच्छेदाभावं दर्शयति।

९। सुप् प्रतिना मात्रार्थे।

वृक्षं प्रतीत्यत्र लक्षणे प्रतिशब्दो वर्त्तते। न मात्रार्थे। ननु परं सुब्ग्रहणं किमर्थम्? यावता सुबामन्त्रित (२।१।२) इत्यतः सुब्ग्रहणमनुवर्त्तिष्यत इत्यत आह सुब्ग्रहणमित्यादि। सुब्ग्रहणं पूर्वं ह्यव्ययेन सम्बद्धम्। अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात्। तस्मादव्ययनिवृत्त्यर्थमिदमन्यत् सुब्ग्रहणं क्रियते।

१०। अक्षशलाकासंख्याः परिणा।

कितवव्यवहार इत्यादि। कथं पुनः कितवव्यवहार इष्यमाणोऽपि तत्र लभ्यते? स्वभावत एव समासस्य तत्र वृत्तेः। नह्यर्था अतिदिश्यन्ते। लौकिकत्वात् तेषाम्। तस्येत्यादि। तस्य पातयितुस्तस्य च विघात इत्यनेन सम्बन्धः। विघातः पराजयः। एतस्येति। अक्षादेरेव प्रत्यवमर्शः। अभेदविवक्षायामेकवचनम्। एतस्यान्यथा पात इत्यनेन सम्बन्धः। अन्यथेति। जये य उक्तः पातप्रकारस्तदपेक्षयाऽन्यथात्वं विवक्षितम्। पञ्चस्वेकरूपासु

जय एव भवतीति पञ्च परीति समासो न भवतीति भावः । जये हि यदक्षादीनां वृत्तं तदपेक्षयान्यथापातत्वे सति समासेन भवितव्यम् । न च पञ्चस्वेकरूपास्वन्यथात्वं सम्भवति । अतएव जयस्तदा भवति यदा पञ्चाप्येकरूपा भवन्ति । उत्ताना अवाञ्चो वा । एतेन प्रकारेण परेण (D) चतुष्परीत्यत्रोपपत्तिर्दर्शिता । परेणेति । अतिशयेनेत्यर्थः । अक्षादयस्तृतीयान्ता इत्यादि । अन्यथा वृत्तावयं समास इष्यते । तत्र चाक्षादीनामन्यथावृत्तौ कर्त्तृत्वं करणत्वं वा भवति । अतस्तृतीयया भवितव्यमिति तदन्ता एव समस्यन्ते । पूर्वोक्तस्येति । अक्षादेरित्यर्थः । कुत एतत् ? अक्षादयस्तृतीयान्ता इति पूर्वमक्षादेरेवोक्तत्वात् । अभेदविवक्षायामेकवचनम् । षष्ठी चेयं शेषविवक्षायां वृत्तशब्दापेक्षया सम्बन्धलक्षणा । वृत्तशब्दस्त्वध्याहर्त्तव्यः । यथा न तदिति । अक्षादेः पूर्वोक्तस्य यथा वृत्तमभूत् पूर्वं जये तथा वृत्तं यदि संप्रति न भवत्येवं समासो भवति । नान्यथा । पूर्ववृत्तस्यान्यथात्वद्योतने समासोऽयम् । तच्चैकेनापि क्रियते । ततो द्विवचनाद्यपेक्षया निष्प्रयोजनमित्याह एकत्वेऽक्षशलाकयोरिति । अक्षशलाकयोरेकवचनान्तयोरित्यर्थः । ततोऽयं न्यायसिद्ध एवार्थः श्लोकेन संगृहीतः । अथवोत्तरं विभाषाग्रहणमिहापि सिंहावलोकितन्यायेन सम्बध्यते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन वचनसिद्ध एवायमर्थो वेदितव्यः । अक्षादय इति किम् ? पाशकेनेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये । परिणेति किम् ? सुबन्तमात्रेण सह समासो मा भूत् । कितवव्यवहार इति किम् ? अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वं शकटेन । एकत्व इति किम् ? अक्षाभ्यामक्षैर्वा न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये ।

११ । विभाषा ।

१२ । अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ।

ननु बहिःशब्दयोगे न केनचित् पञ्चमी विधीयते । तत् कथं तदन्तेन समास इत्याह बहिःशब्दयोग इत्यादि । यदेतत् पञ्चम्यन्तेन सह बहिःशब्दस्य समासविधानं तज्ज्ञापयति भवति हि बहिःशब्दयोगे पञ्चमीति । अथो-

(D) परमेणेति मुद्रितकाशिकायां पाठः । न्यासकारमते तु परेणेति । अतिशयेनेत्यस्यार्थः ।

पादानसामर्थ्याद् बहिःशब्दयोगे पञ्चमी न सम्भवतीत्यपञ्चम्यन्तेनैव सुबन्तमात्रेण समास इत्येवं कस्मान्न विज्ञायते ? अशक्यमेतद् विज्ञातुम्। पञ्चमीग्रहणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तथाह्यपपरी वर्जन (१।४।८८) इत्येवमपपर्य्योः कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञायां सत्यां ताभ्यां योगे पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति (२।३।१०) पञ्चम्यैव भवितव्यम्। नान्यया विभक्त्या। अञ्चुशब्देनापि योगे ऽन्यारादित्यादिना (२।३।२९) पञ्चम्यैव भवितव्यमित्यपार्थकं पञ्चमीग्रहणं स्यात्। ननु चाकर्मप्रवचनीयौ यावपपरी तयोरपञ्चम्यन्तेन समासो मा भूदित्येवमर्थं पञ्चमीग्रहणं स्यात् परिगतोऽपगत इति ? नैतदस्ति। परत्वाद्धि तयोः कुगतिप्रादय (२।२।१८) इति तत्पुरुषेण भवितव्यम्। ननु च नाप्राप्ते योतस्मिन्नय-मारभ्यमाणो बाधको भवति ? नैतदस्ति। कर्मप्रवचनीयौ यावपपरी तत्रावकाशः स्यात्। तत्र हि कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधं वक्ष्यति। तस्माद् बहिःशब्दस्य पञ्चम्यन्तेनैव समासविधानम्। नान्येन। अन्यथा पञ्चमीग्रहणमनर्थकं स्यात्। तस्मात् साधूक्तं बहिःशब्दयोगे पञ्चमीभावस्यैतदेव ज्ञापकमिति।

१३। आङ् मर्य्यादाभिविध्योः।

अथ मर्य्यादाभिविधिग्रहणं किमर्थम् ? यावता पञ्चमीत्यनुवर्त्तते। आङा च कर्मप्रवचनीयेनैव योगे पञ्चमी विधीयते। एतयोरेवार्थयोराङ्मर्य्यादावचन इत्याङः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। नान्यत्र। तत्रान्तरेणापि मर्य्यादाभिविधिग्रहणं तयोरेवार्थयोः समासो भविष्यति। नान्यत्रेति। सत्यमेतत्। तथापि मन्दधियां सुखावबोधनार्थम् मर्य्यादाभिविधिग्रहणम्।

१४। लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये।

अभ्यग्नि प्रत्यग्नीति। अग्निमभि। अग्निं प्रतीति विग्रहः। कर्म्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया (२।३।८)। कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा त्वेकस्याभिरभाग (१।४।९१) इत्यनेन। अपरस्य लक्षणेत्थम्भूताख्यानेत्यादिना (१।४।९०)। अत्र चाग्निर्लक्षणम्। तेन शलभपातो लक्ष्यते। अत्राभिमुख्ये चाभिप्रती वर्त्तेते। तथाह्यग्नेरभिमुखमेव शलभाः पतन्ति नापि पार्श्वतो नापि पृष्ठत इत्यर्थोऽवगम्यते। सुप्तं प्रतिगत

इति । स्रुघ्नान् मथुरां प्रस्थितो दिङ्मोहात् स्रुघ्न मेव प्रतिनिवृत्त इति नात्र स्रुघ्नो लक्षणं । यदुद्दिश्य हि गच्छति तल्लक्षणं भवति । यदा तु दिङ् मोहाद्यत एव प्रस्थित स्तमेव प्रतिगच्छति तदा तदप्रतीतं कथं लक्षणम् भवति ? स्रुघ्नमिति । तथा युक्तञ्चानीप्सितमिति (१।४।५०) कर्मसंज्ञायां सत्यां कर्मणि द्वितीया । येनाग्निस्तेनागत इति भवत्यत्राग्नि र्लक्षण माभिमुख्य-मप्यस्ति । अभिप्रती तु न स्त इति । तेन येनतेनशब्दाभ्यां सह समासो न भवति । अभ्यङ्का गावः प्रत्यङ्का गाव इति । अभिनवः प्रतिनवो ऽङ्क आसामिति बहुव्रीहिः । अभिशब्दोऽत्राभिनवार्थे वर्त्तते । प्रतिशब्दश्च प्रतिनवार्थे । अङ्कोऽत्र भवति गवां लक्षणम् । आभिमुख्यन्तु नास्ति । ननु चात्र परत्वाद् बहुव्रीहिणा भवितव्यम् ? अतः स बाधको भविष्यति किमाभिमुख्यग्रहणेन ? नैवम् । असत्याभिमुख्यग्रहणे ऽशेषत्वात् कुतो बहुव्रीहि र्भवति ? अथवैतज् ज्ञापयति बहुव्रीहिरव्ययीभावेन बाध्यत इति । तेन द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ द्विमुनि व्याकरणमिति सिद्धं भवति । अन्यथाहि स्वपदार्थे चरितार्थोऽव्ययीभावो द्विमुनि व्याकरणमित्यत्रान्यपदार्थे परत्वाद् बहुव्रीहिणा बाध्येत ।

१५ । अनु र्यत्समया ।

यस्य समया यत्समयेति षष्ठीसमासोऽयम् । ननु च समयाशब्दयोगेऽभितः परितः समयानिकषेत्याद्युपसंख्यानाद् (२।३।२, वा) द्वितीयया भवितव्यम् । अतः षष्ठेव तावन्न सम्भवति । कुतः पुनस्तस्याः समासः ? अथापि कथञ्चित् षष्ठी स्यात् तथापि समयाशब्दस्याव्ययत्वात् पूरणगुणेत्यादिना (२।२।११) षष्ठीसमासप्रतिषेधेन भवितव्यम् । नैष दोषः । योगग्रहणादिह समयाशब्दार्थेन योगे द्वितीया विज्ञायते । स चार्थो मुख्य एव गृह्यते । न गौणः । स पुनर्मुख्योऽर्थः समीपम् । नचेह समयाशब्दस्य मुख्यो-ऽर्थोऽस्ति । किन्तर्हि ? गौणोऽर्थः । अनुरेव समयाशब्देनोच्यते । तस्मा-च्छेषलक्षणा षष्ठेव न्याय्या । अतएव द्रव्यवाचित्वादव्ययसंज्ञाया अभावात् पूरणगुणेति (२।२।११) प्रतिषेधो नोपपद्यते । अनुर्यत्समयेति । एतेनानु-

शब्दार्थे समयाशब्दो वर्त्तत इति दर्शयति। ननुच समयाशब्दस्य समीप मर्थ स्तत् कथमनुशब्दः समयाशब्देनोच्यत इत्याह यस्य समीपवाचीति। एतेन समयाशब्दार्थाभिधायित्वादनुशब्दः समयाशब्देनोपचाराद्व्यपदिष्ट इत्याचष्टे। भवत्युपचारेण हि तदर्थाभिधायिनि तद्व्यपदेशो यथा सीताहरणं काव्य मिति। तेनेत्यनेन यस्यानुशब्दः समयावाची स परामृश्यते। ननुच सोऽर्थ स्तत् कुत स्तेन समासः? अर्थे कार्य्यासम्भवात् तद्वाचिनि शब्दे कार्य्यं विज्ञायते। तथाच तेनेत्यस्य तद्वाचिना शब्देनेत्ययमर्थोऽव-गम्यते। अनुवनमिति। तेनेत्यनेन यत् षष्ठ्यन्तं तेन वनशब्देन समासः। वनस्यान्विति समीपसमीपिसम्बन्धे षष्ठ्येव युक्ता। वनं समयेति पूर्व्वोक्तेनोपसंख्यानेन वनशब्दाद् द्वितीया। वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति। अत्र कर्मप्रवचनीयलक्षणा द्वितीया। अनुशब्दोऽत्र लक्षणे वर्त्तते। न सामीप्ये।

१६। यस्य चायामः।

अत्राप्युपचारेणायामवाचित्वादनुरेवायामशब्देनोक्तः। अनुगङ्गं वाराणसीति। यद्यपि गङ्गावाराणस्यावुभे अप्यायामवत्यौ तथाप्यायामवत्तया गङ्गायाः प्रसिद्धत्वाद् गङ्गैवात्र लक्षणम्। न वाराणसी। प्रसिद्धं हि लक्षणं भवति। नाप्रसिद्धम्। तस्माद् गङ्गयैवात्र समासो भवति। न वाराणस्या। यमुनायामेन मथुरायामो लक्ष्यत इति। यमुनया तद्वत्या लक्षणभूतयेति वेदितव्यम्। यस्माद् यस्यायामवाच्यनुशब्द स्तेन लक्षणभूतेन सुबन्तेन समस्यते। यमुनायाश्चायामवाच्यनुशब्दो न यमुनायामस्य। नह्यायामस्यापर आयामोऽस्ति तस्माद् यमुनायामेनेति हेतावियं तृतीया। यमुनायामेन हेतुना तद्वत्या यमुनया लक्षणभूतया करणभावमापन्नया वा मथुरायामो लक्ष्यत इत्यय मर्थो वेदितव्यः।

१७। तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च।

तिष्ठद्गुप्रभृतीनां गणपाठादेव कृतसाधुत्वाना मिह प्रकरणे संकीर्त्तन मव्ययीभावसंज्ञार्थम्। नतु सुबन्तेन समासार्थम्। अतएवाह समुदाया एव निपात्यन्त इति। तथाभूतानां पाठ एवैषां निपातनम्। अव्ययीभाव

संकल्पानि भवन्तीति । अनेन संज्ञामात्रं विधीयते । नत्वेषां सुबन्तेन समास इति दर्शयति । तिष्ठद्गु वहद्गु इति । पूर्वपदस्य शत्रादेशो निपात्यते । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (१।२।४८) ह्रस्वः । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु कालः । वहन्ति गावो यस्मिन् काले स वहद्गु कालः । चकारोऽवधारणार्थ इति । असति तस्मिन् परमतिष्ठद्ग्विति सन्महदित्यादिना (२।१।६१) परमशब्देन समासः स्यात् । अवधारणार्थे तु तस्मिं स्तिष्ठद्गुप्रभृतीनीत्येवम्भूतान्येवावतिष्ठन्ते । आयतीगव मिति । पुंवद्भावाभावः समासान्तश्च भवति । आयत्यो गावो यस्मिन् काले स आयतीगवम् । खलेयवम् । खलेबुसमिति । सप्तम्या अलुग् निपात्यते । लूयमानयवमिति । शानज् निपात्यते । तथा पूयमानयव मित्यत्रापि । एते कालशब्दा इति । तिष्ठद्गुप्रभृतयः संह्रियमाणबुसपर्यन्ताः । समभूमि समपदातीति । समत्वं भूमेः समत्वं पदाते रिति पूर्वपदार्थप्राधान्ये ऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्राधान्यविवक्षायान्तु समपदातिः समभूमि रिति विशेषणसमास स्तत्पुरुषो भवति । अन्ये मकारान्तं समशब्दं पठन्ति । सम्भूमि सम्पदातीति । सुषमं विषमं दुःषम मपरसममिति समशब्देनेति । सुषमादयश्चैते पूर्वपदार्थप्राधान्ये समासाः । अत्र शोभनत्वं समस्येत्येवमादि वाक्यं द्रष्टव्यम् । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु प्रादिसमासो विशेषणसमासश्च यथायोगं कर्त्तव्यः । आयतीसममिति । समाशब्दः संवत्सरवाची । तेन समासः । आयती समा आयतीसमम् । एवं पापा समा पापसमम् । पुण्या समा पुण्यसमम् । अन्ये तु तृतीयासमासं वर्णयन्ति । आयत्या समा आयतीसमम् । एवमन्यत्रापि । प्रगतत्वमह्नः प्राह्णम् । अयमपि पूर्वपदार्थप्रधानः । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु तत्पुरुष एव भवति । प्राह्णे कल्याणनामानावेतौ तिष्य पुनर्वसू इति । एवं प्ररथं प्रदक्षिणं प्रमृग मपरदक्षिणं संप्रत्यसम्प्रति । इच् (५।४।१२७) कर्मव्यतीहार इतीचोऽव्ययीभावत्वे प्रयोजन मव्ययसंज्ञा नपुंसकत्वञ्च । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं वृत्तमिति । तत्र तेनेदमिति सरूप इति (२।२।२७) समासः । इच् कर्मव्यतीहार (५।४।१२७) इतीच् समासान्तः । अन्येषामपि दृश्यत (६।३।१३७) इति दीर्घः । दण्डादण्डीति ।

१८। पारे मध्ये षष्ठ्या वा।

ननुच प्रकृतैव महाविभाषा। तयैव विकल्पो भविष्यति। तत् किं वा-ग्रहणेनेत्याह वावचनादित्यादि। गतार्थम्। यदि तर्हि वावचनात् पक्षे षष्ठीसमासो भवति महाविभाषया किं क्रियत इत्याह महाविभाषयेत्यादि।

१९। संख्या वंश्येन।

एकलक्षण इति। एकस्वभावः। सन्तानः प्रबन्धः। सन्तानिनामेक-लक्षणत्वात् सन्तानोऽप्येकलक्षणो भवति। तत्र विद्ययैकलक्षणो वैयाकरणवंश उपाध्यायवंश इति। जन्मना ब्राह्मणवंशः क्षत्रियवंश इति। तत्र भवो (४।३।५३) वंश्य इति दिगादित्वाद् (४।३।५४) यत्। द्वौ मुनी इति पाणिनिकात्यायनौ। व्याकरणस्येति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी। त्रिमुनि व्याकरणस्येति। पूर्वौ द्वौ भाष्यकारस्तृतीयः। विद्ययेति व्याकरणाख्यया। तद्वतामिति। पाणिनि-प्रभृतीनाम्। अभेदविवक्षेति। यौ तौ द्वौ मुनी तावेव व्याकरणमित्यति-शयेन विद्यया योगं तयोराख्यातुमभेदविवक्षा यदा क्रियते तदा सामानाधि-करण्यं भवति। द्विमुनि व्याकरणमिति।

२०। नदीभिश्च।

चकारेण संख्येत्यनुकृष्यते। बहुवचननिर्देशेनार्थस्येदं ग्रहणं न स्वरूपस्य। नापि संज्ञायाः। तेन सर्वैर्नदीवाचिभिः समासो विज्ञायत इत्याह नदीवचनैरित्यादि। समाहारे चायमिष्यत इति। चकारोऽवधारणे। समाहार एव नान्यत्रेति। यद्येवं समाहारग्रहणं कर्त्तव्यम्? न कर्त्तव्यम्। यत एव हेतोरक्षादीनां परिणा सह कितवव्यवहार एव समासो भवति तत एव हेतोरयमपि समाहार एव भविष्यति। सप्त गङ्गाः समाहृताः सप्तगङ्गमिति। पूर्ववद् ह्रस्वः। अन्यपदार्थे तु न भवति। (E) द्वैरावतीको देश इति। पञ्चनदम्। सप्तगोदावरमिति।

(E) द्विरावतीक इति पाठान्तरम्। It is in the पुना MS. as well as in my 2nd and 13th MSS.

कृष्णोदकपाण्डुपूर्वाया भूमेरच्प्रत्ययः स्मृतः ।
गोदावर्य्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥ १ ॥

इति वचनादच् समासान्तः ।

२१ । अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ।

कृष्णवेस्सेति । कृष्णा चासौ वेस्सा चेति विशेषणसमासः । शीघ्रगङ्ग-इति बहुव्रीहिः ।

२२ । तत्पुरुषः ।

कष्टश्रित इति । तत्पुरुषसंज्ञायां सत्यां तत्पुरुषे (६।२।२) तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अथ किमर्थमियम्महती संज्ञा विधीयत इत्याह पूर्वाचार्य्यसंज्ञा चेयमिति । तदङ्गीकरणं किमर्थमित्याह तदङ्गीकरण-मित्यादि । उपाधिर्विशेषणम् । कः पुनरसौ तदीय उपाधिरित्याह उत्तर-पदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति ।

२३ । द्विगुश्च ।

समासान्ताः प्रयोजनमिति । तत्पुरुषस्याङ्गुलेः (५।४।८६) संख्याव्य-यादेरित्यत स्तत्पुरुष इत्यनुवर्त्तमाने राजाहःसखिभ्यष्टच् (५।४।९१) गोरतद्धितलुकीति (५।४।९२) च द्विगोरपि यथा स्यात् । पञ्चराजीति । पञ्चानां राज्ञां समाहार इति तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति (२।१।५१) समासः । संख्यापूर्वो द्विगुरिति (२।१।५२) द्विगुसंज्ञा । टच् । न स्तद्धित इति (६।४।१४४) टिलोपः । अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत इति (२।४।३०, वा) स्त्रीलिङ्गता । द्विगोरिति (४।१।२१) ङीप् । द्व्यह स्त्र्यह इति ; अह्नष्टखोरेवेति (६।४।१४५) टिलोपः । रात्राह्नाहाः (२।४।२९) पुंसीति पुंस्त्वम् । पञ्चगवमिति । स नपुंसकमिति (२।४।१७) नपुंसकत्वम् । सत्यप्यकारान्तत्वे स्त्रीत्वं न भवति । पात्रादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य (२।४।३०, वा) इति वचनात् ।

२४ । द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ।

श्रितादिभिरित्यादि । श्रितादिषु समासकारणत्वेनोपात्तेषु सत्सु गमि-

गाम्यादीनां समासस्योपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः। एतैरपि समासः प्रतिपादयितव्यः। तत्रेदं प्रतिपादनम्। द्वितीयेति योगविभागः क्रियते। तेन गमिगामिप्रभृतिभिरपि समासो भवति। न चैवं श्रितादिग्रहणमनर्थकम्। पूर्वविषयस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थत्वात्। आदि-शब्दः प्रकारवाची। गमिगामिशब्दयोरेकतरोपादानेनैव सिद्धे द्वयोरुपादान-मुणादीनामन्येषाञ्च यथा स्यात्। अन्यथा यदि गमिग्रहणमेव क्रियेत तदाऽदिशब्दस्य प्रकारवाचित्वाद् गमिप्रकाराणामुणादीनामेव ग्रहणं स्यात्। अथ गामिग्रहणमेव क्रियेत तदा गामिप्रकाराणामनुणादीनां स्यात्। तस्माद् द्वयोरपि ग्रहणं कर्त्तव्यम्। ग्रामं गमीति। गमेरिनि(उण्, ४।४४६)रिती-निप्रत्ययः। स च भविष्यत्काले। भविष्यति गम्यादय (३।३।३) इति वचनात्। ग्रामङ्गामीति। आवश्यकाधमर्ण्ययो (३।३।१७०) रित्यावश्यके णिनिः। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति (२।३।७०) षष्ठीप्रतिषेधः। ओदनं बुभुक्षुरिति। भुजेः सन्नन्तात् सनाशंसभिक्ष (३।२।१६८) उरित्युप्रत्ययः। न लोकेत्यादिना (२।३।६९) षष्ठीप्रतिषेधः। कष्टं श्रित इत्यादावप्यनेनैव षष्ठीप्रतिषेधः।

२५। स्वयं क्तेन।

तस्य द्वितीयया सह सम्बन्धो नोपपद्यत इति। द्वितीयार्थासम्भवात्। इतिशब्दो हेतौ। यतस्तस्य द्वितीयया सह सम्बन्धोऽनुपपन्न स्तस्माद् द्वितीयाग्रहणमुत्तरार्थ मनुवर्त्तते। नत्वेतदर्थम्। स्वयंधौतौ पादाविति। धावु गतिशुद्ध्योः। अस्योदित्वाद् विभाषितेट्। यस्य (७।२।१५) विभाषेतीट्प्रतिषेधः। च्छ्वोः (६।४।१९) शूड़नुनासिके चेत्यूट्। एत्येधत्यूट् स्विति (६।१।८९) वृद्धिः। स्वयंविलीनमाज्यमिति। लीङ् श्लेषणे। स्वादय ओदित इत्योदित्त्वादोदित (८।२।४५) श्चेति नत्वम्। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि (प,२८) ग्रहणमिति गतिपूर्वस्यापि समासो भवति। कः पुनरत्र समासे सति विशेषो यावता विनापि तेनैतद्रूपं सिध्यतीत्याह ऐकपद्यमित्यादि।

२६। खट्वा क्षेपे।

स चेत्यादि। एवकारेण वाक्यार्थतां क्षेपस्य निरस्यति। स्यादेतत्।

वाक्यार्थोऽपि चेपः । तेन वाक्यमपि भविष्यतीत्याह नहीत्यादि । वाक्येन हि क्रियाकारकसम्बन्धमात्रं गम्यते । नतु चेपः । खट्वारोहणञ्चेत्यादि । विरुद्धो मार्गो विमार्गः । तेन प्रस्थानं गमनम् । अधीत्य स्नात्वा गुरुणाभ्यनुज्ञातेन खट्वा रोढ़व्या । यत् त्वन्यथा खट्वारोहणं तद् विमार्गप्रस्थानम् । नतु खट्वारोहणमेव । इह च खट्वारूढ़ इत्यादौ खट्वारोहणं विमार्गप्रस्थानस्योपलक्षणं वेदितव्यम् । किं पुनः कारणमेवं विज्ञायत इत्याह सर्व एवेत्यादि । आरूढ़ इत्याङ्पूर्वस्य रुहेः क्तप्रत्यये ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घेषु कृतेषु रूपम् । जाल्म इत्ययुक्तकारीत्यर्थः ।

२७ । सामि ।

असत्त्ववाचित्वादिति । द्रव्याधारा हि कर्मशक्तिः । अतो द्रव्यवाचिन एव द्वितीयया सम्बन्धो भवति । नासत्त्ववाचिनः ।

२८ । कालाः ।

चराचरा इति । अनत्यन्तसंयोगप्रतिपादनार्थम् । चरन्ति भ्रमन्तीति चराचरा अनवस्थिता इत्यर्थः । वा चरिचलिपतिवदीनामच्याक्चाभ्यासस्येति (६।१।१२,वा) चरेः पचाद्यचि द्विर्वचनमभ्यासस्याक्चागमश्च । कदाचिदहर्गच्छन्तीत्युत्तरायणे । कदाचिद्रात्रिमिति दक्षिणायने । एतेन तदेवानवस्थितत्वं व्यक्तीकुर्वन्नह्नो रात्रेश्च तैर्मुहूर्त्तैरनत्यन्तसंयोगमाचष्टे । अहरतिसृता इति । रोऽसुपीत्य ह्नो (८।२।६९) नकारस्य रेफः । अहःसंक्रान्ता इति । क्रमु पादविक्षेपे । पूर्ववदिट्प्रतिषेधः । अनुनासिकस्य (६।४।१ ।) क्विझलोरिति दीर्घः । मासप्रमित इति । माङ् माने । आदिकर्मणि कर्त्तरि (२।४।७१) चेति कर्त्तरि निष्ठा । द्यतिस्यतीत्यादिनेत्त्वम् (७।४।४०) । मासं प्रमातुमारब्ध इति मासस्यैकदेशस्य प्रतिपदश्चन्द्रमसा योगं दर्शयन् मासस्य तेनानत्यन्तसंयोगमाचष्टे । कालस्य हि कृत्स्नस्य स्वेन सम्बन्धिना व्याप्तिरत्यन्तसंयोगः । नच प्रतिपच्चन्द्रमसा मासस्येह व्याप्तिः संयोगोऽस्तीति नेहात्यन्तसंयोगः ।

२९ । अत्यन्तसंयोगे च ।

कृत्स्नसंयोग इति । कृत्स्नस्य सकलस्य संयोगः कृत्स्नसंयोगः । कृत्स्नस्य

कालस्य मुहूर्त्तादेः स्वेन सम्बन्धिना सुखादिना संयोगः सम्बन्धोऽत्यन्तसंयोगः । एतदेव स्पष्टीकर्त्तुमाह कालस्येत्यादि । मुहूर्त्तं सुखमिति । कालाध्वनोरत्यन्त-संयोग (२।३।५) इति द्वितीया । अत्र मुहूर्त्तस्य कालस्य स्वेन सम्बन्धिना सुखेन व्याप्तिः ।

३० । तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ।

तत्कृतेत्येतदर्थशब्देनासमस्तमेव । अविभक्तिकञ्च । तृतीयाविभक्तेः सुपां सुलुगिति (७।१।३९) लुप्तत्वात् । एतच्च गुणवचनेनेत्यस्य समानाधिकरणं विशेषणम् । अतएव कीदृशेनेति स्पष्टः सन्नाह । तत्कृतेनेति । तदिति सर्वनाम्ना प्रकृतस्य तृतीयान्तस्य प्रत्यवमर्श इति तृतीयान्तकृतेनेति दर्शयति । तृतीयान्तेन गुणवचनस्य करणत्वं न सम्भवतीत्यतः सामर्थ्यात् तदर्थकृतेनेति विज्ञायत इत्यत आह तृतीयान्तार्थकृतेनेति यावदिति । अर्थद्वारेण चेदं गुणवचनस्य विशेषणं वेदितव्यम् । तृतीयान्तार्थकृतो गुणवचनार्थ इति । सोऽपि तथोच्यते । एतदुक्तं भवति । तृतीयान्तार्थकृतेन गुणवचनार्थेनेति । अर्थ एव हि तृतीयान्तार्थेन क्रियते । नच गुणवचनशब्दः । गुणमुक्तवान् गुणवचनः । कृत्यल्युटो बहुलमिति (३।३।११३) कर्त्तरि ल्युट् । अथवा करणे । गुण उक्तोऽनेनेति गुणवचनः । यश्च पूर्वं गुणे वर्त्तित्वा पश्चात् तद्वति द्रव्ये वर्त्तते स गुणवचनः । गुणेनेत्युच्यमाने घृतेन पाटवमित्यादौ प्रसङ्गः । अतस्तन्निवृत्त्यर्थं वचनग्रहणम् । तस्मिंश्च सति गुणे वर्त्तित्वा तद्वति द्रव्ये यो वर्त्तते तेनैव समासो भवति । नतु गुण एव यो वर्त्तते तेन सह । नच पाटवादयः शब्दाः पूर्वं गुणे वर्त्तित्वा पश्चात् तद्वति द्रव्ये वर्त्तन्ते । अपि तु गुण एव । वचनग्रहणात् तैः सह समासो न भवति । शङ्कुलाखण्डो गिरिकाण इति । खण्डकाणशब्दावत्र खण्डने निमीलने च क्रियारूपापन्ने गुणे वर्त्तित्वा पश्चात्मतुब्लोपादभेदोपचाराद् वा तद्वति द्रव्ये वर्त्तेते इति गुणवचनौ भवतः । धान्यार्थ इति । भवत्ययमर्थशब्दस्तत्कृतो नतु गुणवचन इति पृथगस्योपादानं क्रियते । अर्थशब्दश्चायं प्रयोजनवाची यथा किमर्थमागतोऽसीत्यभिहिते केन प्रयोजनेनेत्यवगम्यते । अभिधेयवचन इत्यन्ये । सर्वत्र करणे तृतीया । अक्ष्णा काण इति । अङ्गविकारलक्षणे येनाङ्गविकार (२।३।२०) इति तृतीया । नात्र

तृतीयान्तेनाख्या देवदत्तस्य काणत्वं कृतम् । किं तर्हि ? अन्येन केनापि । अक्ष्णा तु केवलं काणत्वयुक्तो देवदत्तो लक्ष्यते । गोभिर्वपावानिति । वपा अस्य सन्तीति वपावान् । भवति वपावान् देवदत्तस्तृतीयान्तार्थकृत स्तथाहि स गोभिर्वपावान् कृतः । ननु वपावानित्ययं शब्दो गुणमुक्तवानिति न गुणवचनः । ततस्तेन सह समासो न भवति ।

३१ । पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ।

युक्तः समसदृशशब्दाभ्यां समासो यावता ताभ्यां योगे तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामिति (२।३।७२) तृतीयाविधानम् । इतरैस्तु पूर्वादिभिः कथं तृतीयासमास उपपद्यते ? नहि तद्योगे केनचित् तृतीया विहितेत्याह अस्मादेवेत्यादि सुबोधम् । पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानमिति । पूर्वादिषु समासकारणत्वेनोपात्तेषु सत्स्ववरशब्दस्योपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अवरशब्देनापि तृतीयासमासः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । उत्तरसूत्रे बहुलग्रहणं क्रियते । तेनावरशब्देनापि समासो भवति ।

३२ । कर्त्तृकरणे कृता बहुलम् ।

भिक्षाभिरुषित इति । हेतौ (२।३।२३) तृतीया विहिता । वसेर्वच्यादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणम् । शासिवसिघसीनाञ्चेति (८।३।६०) षत्वम् । वसतिक्षुधोरितीट् (७।२।५२) । दात्रेण धान्यं लूनवानिति । ल्वादिभ्यश्चेति (८।२।४४) निष्ठानत्वम् । पादहारक इति । पादाभ्यां ह्रियत इति पादहारकः । पादाभ्यामिति पञ्चमी चतुर्थी वा । हारक इति कृत्यल्युटो बहुलमिति (३।३।११३) कर्मणि ण्वुल् । गलेचोपक इति गले चुप्यत इति । चुप मन्दायां गता वित्यस्मात् पूर्ववदेव ण्वुल् । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् (६।३।१४) ।

३३ । कृत्यैरधिकार्थवचने ।

स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमिति । स्तुत्या निन्दया वा यत् प्रयुक्तं प्रवर्त्तितं तत् स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तम् । तदर्थमुच्चारितमित्यर्थः । अध्यारोपितार्थवचनमिति ।

अध्यारोपितोऽर्थोऽसन्नेव बुद्ध्या समारोपित स्तस्य वचनमिति षष्ठीसमासः। कर्त्तृकरण इति। अर्थे कार्य्यासम्भवात् तदभिधायिनि सुबन्ते कार्य्यं विज्ञायते। काकपेयेति। पा पान इत्यचो (३।१।९७) यत्। ईद् (६।४।६५) यतीत्त्वम्। अत्र सम्पूर्णतोयत्वोद्भावनं नद्याः स्तुतिः। अध्यारोपितः पुनरत्रार्थः काकपेयत्वम्। एवं नाम सम्पूर्णतोया नदी यत् तटस्थैरपि काकैः शक्या पातुम्। श्वलेह्यः कूप इति। ऋहलोर्ण्यत् (३।१।१२४)। अत्राप्यासन्नोदकत्वोद्भावनं कूपस्य स्तुतिः। अध्यारोपितः पुनरत्रार्थः श्वलेह्यत्वम्। एवं नामासन्नोदकः कूपो यतः श्वभिरपि लिह्यते। वाष्पच्छेद्यानि तृणानीति। अत्र मार्दवातिशयोद्भावनं तृणानां स्तुतिः। अध्यारोपितः पुनरत्रार्थो वाष्पच्छेद्यता। एवं नाम मृदूनि तृणानि यद्वाष्पेणापि शक्यानि च्छेत्तुम्। कण्टकसञ्चेय ओदन इति। अत्रापि वैषद्यातिशयोद्भावनं विक्लिन्नतोद्भावनञ्चोदनस्य स्तुतिः। अध्यारोपितः पुनरत्रार्थः कण्टकसञ्चेयत्वम्। एवं नामौदनस्य विषदतातिशयो विक्लेदश्च यत् कण्टकेनापि शक्यः सञ्चेतुम्। एवं तावत् स्तुतिप्रयुक्तेऽधिकार्थवचन उदाहरणानि। निन्दाप्रयुक्तेऽधिकार्थवचन एतावन्त्येव द्रष्टव्यानि। तथाहि काकपेया नदीत्यत्राल्पतोयत्वोद्भावनं नद्या निन्दा। अध्यारोपितः पुनरत्रार्थस्तदेव पूर्वोक्तं काकपेयत्वम्। एवं श्वलेह्यादावपि पूर्वोक्त एवाध्यारोपितोऽर्थो द्रष्टव्यः। एवं नामाल्पतोया नदी यत् काकैरपि शक्यं पातुमिति। श्वलेह्यः कूप इत्यत्राप्यशुचितोयत्वोद्भावनं निन्दा। एवं नामाशुचिः कूप यच् श्वभिरपि लिह्यत इति। वाष्पच्छेद्यानि तृणानीति। क्वथितत्वोद्भावनं निन्दा। एवं नाम क्वथितानि तृणानि यद् वाष्पेणापि च्छिद्यन्ते। कण्टकसञ्चेय ओदन इति। अल्पतोद्भावनं निन्दा। एवं नामाल्प ओदनो यत् कण्टकैरपि चीयत इति। ननु च बहुलवचनादधिकार्थेऽपि पूर्वेणैव सिद्धः समासः। तत् किमर्थमिदमित्याह पूर्वस्येत्यादि। ते वै विधयः सुसंगृहीता येषां लक्षणं प्रपञ्चश्चेति। सुसंगृहीतं यथा स्यादिति पूर्वस्यायं प्रपञ्चः क्रियते।

३४। अन्नेन व्यञ्जनम्।

दध्योदन इति। ननुच क्रियाकृतः कारकाणां सम्बन्धो नतु स्वतः। नच ह्यताविह काचन क्रिया श्रूयत इति सामर्थ्याभावः। असति च सामर्थ्ये

समासाभावः । अथासत्यपि सामर्थ्ये वचनसामर्थ्यात् समासो भवतीति चेदास्यतां दध्ना । ओदनो भुज्यतां देवदत्तेनेत्यत्रापि स्यादित्यत आह द्रव्यावित्यादि । नह्यसत्यामुपसेचनक्रियायां संस्कार्यं संस्कारकं वा सम्भवति । अस्ति चेह तदुभयमित्यतस्तद्भावादेव समासान्तर्भूता क्रिया गम्यते । तद्द्वारकश्चान्नव्यञ्जनयोः सम्बन्ध इति विद्यत एव सामर्थ्यम् ।

३५ । भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ।

मिश्रीकरणमिति । अमिश्रं मिश्रं क्रियतेऽनेनेति मिश्रीकरणम् । खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यमिति । तत्रैव भक्ष्यशब्दस्य रूढ़त्वात् ।

३६ । चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ।

तदर्थेनेत्यादि । यदि तादर्थ्यमात्रे समासः स्याद् बलिरक्षितग्रहणमनर्थकं स्यात् । तथाहि कुबेरबलि गोरक्षितमित्यत्रापि तादर्थ्यं गम्यत एव । तस्माद् बलिरक्षितग्रहणाल्लिङ्गात् तादर्थ्ये प्रकृतिविकारभावे समासो भवतीति विज्ञायते । ननु च सम्प्रदाने चतुर्थ्यर्थं बलिरक्षितग्रहणं स्यात् । नैतदस्ति । ददातिकर्म्मणा ह्यभिप्रेयमाणस्य क्रियया वा सम्प्रदानसंज्ञेष्यते । न चेह ददातिकर्म्मणा क्रियया वा ऽभिप्रेयमाणतास्ति । तत् कुतः सम्प्रदाने चतुर्थी ? केन पुनस्तादर्थ्ये चतुर्थी भवतीत्याह अस्मादेवेत्यादि । यदि तादर्थ्ये चतुर्थी न स्यात् तदा तदर्थग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्माद् यदेतत् तदर्थेन चतुर्थ्यन्तस्य समासविधानं तदेव ज्ञापकं तादर्थ्ये चतुर्थी भवतीति । अर्थेनेत्यादि । कर्त्तव्यमिति शेषः । नित्यसमास उच्यते कथ्यते प्रत्याय्यते येन तन्नित्यसमासवचनं व्याख्यातव्यम् । एतदुक्तं भवति । येनार्थशब्देन नित्यसमासः प्रत्याय्यते तद्व्याख्यानं कर्त्तव्यमिति । तत्रेदं व्याख्यानम् । विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते । तेनार्थशब्देन नित्यसमासो भविष्यति । सर्वलिङ्गता चेति । परवल्लिङ्गं (२।४।२६) द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति परवल्लिङ्गतायां प्राप्तायां सर्वलिङ्गता विधीयते । एषा तु लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति सिद्धा । अथवा बहुलग्रहणानुवृत्तेः सर्वमेतत्

सिद्धम् । गोहितं गोसुखमिति चतुर्थी चाशिष्यायुष्येत्यादिना (२।३।७३) चतुर्थी । हितयोगे त्वनाशिष्यपि चतुर्थी भवति । तथाहि वक्ष्यति हितयोगे चतुर्थी वक्तव्येति (२।३।१३, वा) ।

३७ । पञ्चमी भयेन ।

भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यमिति । एवं हि त्रिभिरपि भीतादिभिः समासो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । स्वयमेव व्याख्यातु माह पूर्वस्येत्यादि । यथैव हि कर्तृकरणे कृता (२।१।३२) बहुलमिति तृतीयान्तस्य समासो विधीयमानो बहुलग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वादन्यविभक्त्यन्तस्यापि समासो भवति पादहारको गलेचोपक इति तथा वृकभीत इत्यादावपि समासो भविष्यति । तस्मात् पूर्वकस्य बहुलग्रहणस्यैवोदाहरणप्रदर्शनार्थोऽयं योगः प्रपञ्चार्थो वेदितव्यः । तथा चेत्यादि । यस्मात् पूर्वकेणैव बहुलग्रहणेन सिद्धं तस्यैवायम्प्रपञ्चः । तस्मात् तत एव बहुलग्रहणाद् ग्रामनिर्गत इत्याद्यपि सिद्धं भवति । आदिशब्देन वृकभीतादेर्ग्रहणम् ।

३८ । अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ।

अल्पश इति । बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्यामिति (५।४।४२) शस् । अल्पा पञ्चमी समस्यत इति । अल्पेभ्यः प्रातिपदिकेभ्य उत्पन्ना या पञ्चमी सा समस्यते । नतु सर्वेभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इत्यर्थः ।

३९ । स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ।

स्तोकान्मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्त इति । करणे (२।३।३३) स्तोकाल्पकृच्छ्रेत्यादिना पञ्चमी । अन्तिकादागतः । दूरादागत इति । दूरान्तिकार्थेभ्यो (२।३।३५) द्वितीया चेत्यनेन ।

४० । सप्तमी शौण्डैः ।

शौण्डैरिति । बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यत इत्याह शौण्डादिभिरिति । केन पुनर्विहितायां सप्तम्यां तदन्तस्य शौण्डादिभिः समासो विधीयते ? सप्तम्यधिकरणे (२।३।३६) चेत्यनेनेति चेद् वार्त्तमेतत् । तथाह्यधिकरणं कारकम् ।

तच्च क्रियापेक्षम् । नचात्रशौण्ड इत्यादौ वृत्तौ काचन क्रिया श्रूयते । तत् कुतोऽधिकरणस्येह सम्भवः ? नच शक्यते वक्तुमस्मादेव वचनाच्छौण्डादिभिर्योगे सप्तमी भविष्यतीति । देवदत्तः शौण्ड इत्यत्रापि प्रसङ्गः स्यादित्यत आह वृत्तावित्यादि । अस्त्येवात्र प्रसक्तिक्रिया । सा तु समासार्थ एवान्तर्भूतेति गम्यमानत्वाद् वृत्तौ क्रियापदं न प्रयुज्यते । तस्या यत् साधनमधिकरणं तत्र सप्तमीत्यदोषः । अन्तः शब्दस्त्वत्राधिकरणप्रधान एव पठ्यते । तस्य प्रयोगे तत्सामानाधिकरण्यमेव सप्तम्याः कारणम् । वनेऽन्तर्वनान्तर्वसतीति । पूर्वपदार्थप्राधान्ये तु विभक्त्यर्थे यदव्ययमित्यव्ययीभाव (२।१।६) एव भवति । अन्तर्वणमिति । अधिशब्दोऽत्र पठ्यते । तस्याधिकरणप्राधान्ये सत्यव्ययीभावः । अधिस्त्रि । आधेयप्राधान्ये तु तत्पुरुषो ब्राह्मणेष्वधि ब्राह्मणाधीन इति । ब्राह्मणाधिशब्दः केवलो न प्रयुज्यते । अषड्क्षाशितेत्यादिना (५।४।७) ऽध्युत्तरपदात् स्वार्थिकस्य नित्यस्य खस्य विधानात् ।

४१ । सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ।

४२ । ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ।

ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणमिति । अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्य । यत्र हि शब्दप्रधानो निर्देश स्तत्र स्वरूपग्रहणं भवति । अन्यत्र त्वर्थग्रहणमेवेति प्रतिपादितमेतत् प्राक् । अर्थप्रधानत्वन्तु निर्देशस्याविच्छिन्नाचार्य्यपारम्पर्य्योपदेशाद् विज्ञायते । बहुलग्रहणानुवृत्तेरर्थस्येदं ग्रहणं वा । अपिच क्षेप इत्युच्यते । क्षेपस्यार्थकारित एवेत्यर्थग्रहणमेव युक्तम् । अर्थग्रहणे च सति ध्वाङ्क्षपर्य्यायैरपि समासो भवति । अत आह ध्वाङ्क्षवाचिनेत्यादि । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इवेति । उपमानभावे सति ध्वाङ्क्षस्य क्षेपो गम्यते नान्यथेति दर्शयितुमिवशब्दः प्रयुक्तः । समासे तु समास एवोपमानार्थस्यान्तर्भूतत्वादिवशब्दो गतार्थो न प्रयुज्यते । यथैव हि तीर्थध्वाङ्क्षाश्चिरं स्थातारो न भवन्ति तद्वदन्योऽपि यः कार्य्ये प्रत्यनवस्थितः स तीर्थध्वाङ्क्ष इत्युच्यते । यदाह अनवस्थित इत्यर्थः । कार्य्ये प्रत्यनवस्थितत्वमेव क्षेपः ।

४३। कृत्यैर्ऋणे।

यत्प्रत्ययान्तेनैव समास इष्यत इति। कथं पुनर्यत्प्रत्ययेनैव लभ्यते? अत्यश्च इत्यनुवृत्तेः। मासदेयमिति। पूर्ववद् यदीत्त्वञ्च। सप्तमी चात्रौपश्लेषिकेऽधिकरणे वेदितव्या। मासे ह्यतीते योऽनन्तरो दिवसः स मासं प्रत्युपश्लिष्टो भवति। यस्य च भावेन (२।३।३७) भावलक्षणमित्यनेन वा। मासातिक्रमणभावेन हि ऋणदानभावो लक्ष्यते। अथ ऋण इत्युच्यते। तत्रेदं न सिध्यति। पूर्वाह्णेगेयं साम प्रातरध्येयोऽनुवाक इत्यत आह ऋणमित्यादि। ऋणं हि नियोगतो निर्य्यातयितव्यमिति नियोगसहचरितम्। अतः साहचर्य्यात् तेन नियोगोऽवश्यभाव उपलक्ष्यते। एतच्च कृत्यैरिति बहुवचननिर्देशाल्लिङ्गाद् गम्यते। कथम्? कृत्यैरिति बहुवचनमत्र विवक्षितम्। तच्च ऋणग्रहणस्य नियोगोपलक्षणार्थत्वे (F) प्रकृतिभेदेन भिद्यमाने कृत्ये सति प्रसज्यते। नत्वन्यथा। यत्प्रत्ययस्यैकत्वात् तेनैव समासस्येष्टत्वात्।

४४। संज्ञायाम्।

समुदायोपाधिरिति। संज्ञायामिति। नेदं पूर्वपदस्योत्तरपदस्य वा विशेषणम्। किन्तर्हि? समुदायस्य। समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यत इति। किमेवं सति सिध्यतीत्यत आह तेनेत्यादि। अत्रैवोपपत्तिमाह नहीत्यादि।

४५। क्तेनाहोरात्रावयवाः।

एतत् (G) तु ते दिवावृत्तं रात्रौ वृत्तञ्च द्रक्ष्यसीत्यादि। नाप्यहरवयवाः रात्र्यवयवाश्च सन्ति। किन्तर्हि? कृत्स्नमेवाहः कृत्स्ना च रात्रिरिति। तेनेह समासो न भवति।

४६। तत्र।

तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तमिति। सप्तमीसाधर्म्यात्। त्रल्प्रत्यय एवात्र सप्तमीशब्देनोक्तः। भवति हि ताद्धर्म्यात् ताच्छब्द्यं यथा गौर्वाहीक इति। सप्तमी

(F) नियोगोपलक्षणार्थत्वात् प्रकृतिभेदेन भिद्यमाने सति युज्यते is in the 2nd MS. & in the Poona Book.

(G) उलूखले राभरणैः पिशाची यदभाषतेति श्लोकस्य पूर्वार्द्धः।

साधर्म्यं पुनस्त्वलोऽधिकरणार्थत्वात् । यथैव ह्यधिकरणप्रत्यायनाय सप्तमी प्रयुज्यते तथा त्वलपि । अथ मुख्यैव सप्तमीविभक्तिः कस्मान्न विज्ञायते ? तस्यास्तत्र शब्देऽसम्भवात् । असम्भवस्तु त्वलैव तदर्थस्य द्योतितत्वात् । अन्यस्त्वाह यदा विभक्त्यादेशास्त्वलादयस्तदा स्थानिवद्भावेनैवैतत् सप्तम्यन्तं भवति । आदेशपक्षस्तु तत्र वृत्तिकृता नाश्रित इत्यसम्यगेतत् । अन्तशब्द-श्चात्रावयववचनः । सप्तमीत्वल्प्रत्ययोऽन्तोऽवयवो यस्य तत् तथोक्तम् ।

४७ । क्षेपे ।

अवतप्तेनकुलस्थितमिति । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति (६।३।१४) सप्तम्या अलुक् । कः पुनरत्र क्षेपः ? कार्य्येष्वनवस्थितता । यदाह एतच्चापलमित्यादि । यथा ऽवतप्ते देशे नकुला न चिरं स्थातारो भवन्ति तद्वदन्योऽपि योऽर्थानारभ्य न चिरं तेष्ववतिष्ठते तं प्रतीदमुच्यते ऽवतप्तेनकुलस्थितमिति । उदके विशीर्णमित्यादा वप्यारम्भस्य निष्फलता क्षेपः । अतएवाह निष्फलं यत् क्रियते तदेव मुच्यत इति । प्रवाहेमूत्रितमिति । मूत्र प्रस्रवणे चुरादिः ।

४८ । पात्रेसमितादयश्च ।

युक्तारोह्यादिपरिग्रहार्थ इति । युक्तारोह्यादिषु युक्तारोह्यादिभिर्वा परिग्रहोऽर्थः प्रयोजनं यस्य पाठस्य स तथोक्तः । किमर्थं पुनर्युक्तारोह्यादिषु परिग्रहस्तेषामिष्यत इत्याह पूर्वपदाद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति । युक्तारोह्या-दीनां हि युक्तारोह्यादयश्चेत्यनेन (६।२।८१) पूर्व्वपदाद्युदात्तत्वं विधीयते । तत्र यदि ये क्तान्ता स्ते न पठ्येरं स्तदा तेषामाद्युदात्तत्वं न स्यात् । कथं पुनः पात्रेसमितादयो युक्तारोह्यादिग्रहणेन गृह्यन्ते ? यतस्तेषां विधीयमान-माद्युदात्तत्वं पात्रेसमितादीनामपि भवतीत्याह युक्तारोह्यादिषु हीत्यादि । उदुम्बरमशकादिषूपमया क्षेप इति । यस्तत्रैवाऽऽरूढो न क्वचिद् गच्छति तमेव विशिष्टं मन्यते नास्मात् परमस्तीति सोऽदृष्टविस्तार उच्यत उदुम्बर-मशक इति । एवमन्यत्राप्युपमानात् क्षेपः । प्रतिषिद्धसेवनेनेति । यः कश्चित् प्रतिषिद्धमाचरति स मातरिपुरुष इत्युच्यते । निरीहतयेति ।

यो न किञ्चित् कर्त्तुं समर्थः स पिण्डीशूर इत्येवमादिभिः पदैरभिधीयते। चकारोऽवधारणार्थ इति। पात्रेसमितादय एव यथा स्युः। यदन्यत् समासान्तरं तेषां प्राप्नोति तन्मा भूदिति। तेन परमपात्रेसमिता इति सन्महदित्यादिना (२।१।६१) समासान्तरं न भवति।

४९। पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन।

भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्येत्यादि। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तग्रहणं पर्य्यायनिवृत्त्यर्थम्। एकग्रहणं गौरश्व इत्यादिनिवृत्त्यर्थम्। पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देश इति। अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्य। तेन स्वरूपग्रहणं न भवतीति भावः। परिशिष्टानां स्वरूपग्रहणमिति। शब्दप्रधानत्वान्निर्देशस्य। पूर्वकालोऽपरकालेनेति। कुतः पुनरनुक्तोऽप्येषोऽर्थविशेषो लभ्यते। सम्बन्धिशब्दत्वात् पूर्वकालस्य? नह्यनपेच्यापरकालं पूर्वकालः सम्भवति। अतः पूर्वकालपरिग्रहे कृते सत्यपरकालस्यापि परिग्रहः कृत एव। स्नातानुलिप्त इति। पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्त इत्यत्र स्नातशब्दः स्नानेन निमित्तेन प्रयुक्तः। अनुलिप्तशब्दोऽनुलेपनेन। तयोश्चैकत्रार्थे वृत्तिरित्यस्ति सामानाधिकरण्यम्। एकशाटीति। एका चासौ शाटी चेति। पुंवत् (६।३।४२) कर्मधारयेत्यादिना पुंवद्भावः।

५०। दिक्संख्ये संज्ञायाम्।

पूर्वेषुकामशमीत्यादि ग्रामाणां संज्ञा। पूर्वा चासाविषुकामशमी चेति पूर्वेषुकामशमी। मन्दधियां पूर्वोत्तरपदविभागमात्रप्रदर्शनार्थं वाक्यं कृतम्। नह्यत्र वाक्येन भवितव्यम्। नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते।

५१। तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च।

एकस्या अपि सप्तम्या विषयभेदेन भेदं दर्शयितुमाह तद्धितार्थविषय इत्यादि। यदि तद्धितार्थेऽभिधेय इत्येवं विज्ञायेत तदा पाञ्चनापितिरित्यादौ तद्धितो दुर्लभः स्यात्। तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वादित्येतन् मनसि कृत्वा

तद्धितार्थापेक्षया विषयसप्तमीयमिति दर्शयितुं तद्धितार्थे विषय इत्युक्तम् । तद्धिता अणादय स्तेषामर्थोऽपत्यादिः । तस्मिन् विषये । अनन्यत्रभावो विषयशब्दस्यार्थः । यथा मत्स्यानां जलं विषय इति । पौर्वशाल इति । पूर्वस्यां शालायां भव इति तद्धितार्थे विषयभूते प्राक् समासः । ततः सुब्लुक् । तत स्तद्धितः । पूर्वशालाप्रिय इति । पूर्वा शाला प्रिया ऽस्येति पूर्वं पदानां त्रयाणां बहुव्रीहिः । पश्चात् प्रियशब्द उत्तरपदे परतः पूर्वयोः पदयोस्तत्-पुरुषः । तस्मिन् सति समासान्तोदात्तत्वं भवति शालेत्यत्र । समाहारे दिङ् न सम्भवतीति । समाहारो हि समूहः । स च भिन्नार्थानामेवैककालानां भवति । बुद्ध्या युगपदर्थानां परिग्रहादेककालत्वम् । नत्वभिन्नवस्तुनः । संख्यैव च भेदमाचष्टे । तस्या भिन्नार्थाभिधायित्वात् । नतु दिक्शब्दः । तस्य प्रतिनियतविषयत्वात् । तस्मात् समाहारे दिक्शब्दो न सम्भवतीति स न तत्र समस्यते । पाञ्चनापितिरिति । पञ्चानां नापितानामपत्यमिति तद्धितार्थे विषयभूते प्राक् समासः । पश्चादत (४।१।९५) इञ् । पञ्चकपाल इति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति तद्धितार्थे विषयभूते पूर्वं समासः । पश्चादण् । तस्य द्विगोर्लुगनपत्य (४।१।८८) इति लुक् । पञ्चगवधनमिति । पञ्च गावो धनमस्येति प्राक् त्रयाणां पदानां बहुव्रीहिः । उत्तरकालं धनशब्द उत्तरपदे परतः पूर्वयोः पदयो स्तत्पुरुषः । तस्मिन् सति गोरतद्धित लुकीति (५।४।९२) टच् समा-सान्तः । तत्र हि तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यत (५।४।८६) स्तत्पुरुषग्रहणमनुवर्त्तते । पञ्चपूलीति । पञ्चानां पूलानां समाहार इति विग्रहः । द्विगु(२।४।१) रेकवचनमित्येकवद्भावः । अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत(२।४।३०,वा) इति स्त्रीलिङ्गता । द्विगोरिति (४।१।२१) ङीप् । ननु समाहारः समूहः । समूहश्च तद्धितार्थो भवतीत्यपार्थकं समाहारग्रहणम् ? तद्धितार्थ इत्येव सिद्धत्वात् । नैतदस्ति । पञ्चकुमारीत्यत्र हि समूहप्रत्ययस्य द्विगोर्लुगनपत्य (४।१। ८) इति लुकि कृते लुक् (१।२।४९) तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् स्यात् । समाहारे तु पृथक् गृह्णीते तद्धितानुत्पत्तिरेवात्र विषये समाख्यायते । ततो न भवत्येष दोषः । पञ्चानां कुमारीणां समाहारः पञ्चकुमारि । एक-विभक्ति चापूर्वनिपात (१।२।४४) इत्युपसर्जनसंज्ञायां गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति

(१।२।४८) इस्वत्वम् । कथं पुनरत्रैकविभक्तित्वम् ? षष्ठ्यैवैकया योगात् । तथाहि समाहारः समूहः । तेन च तत्सम्बन्धे षष्ठ्यैव भवितव्यम् । अतः समाहारः कुमारीणाम् । समाहारं कुमारीणां पश्य । समाहारेण कुमारीणामित्येवमादिभिरनेकाभिर्विभक्तिभिर्युज्यमानेऽपि समाहारशब्दे कुमारीशब्दः षष्ठ्यैवैकया युज्यत इत्येकविभक्तिकत्वम् ।

५२ । संख्यापूर्वो द्विगुः ।

समासान्तो भवतीति । टच् । राजाहः (५।४।६१) सखिभ्यष्टजित्यनुवृत्तेः ।

५३ । कुत्सितानि कुत्सनैः ।

कुत्सितशब्दोऽयमिह रूढिमाचष्टे । तथाच निष्ठा भूतकालं नोपादत्ते । कुत्सनशब्देन च कुत्साहेतुर्धर्मो गृह्यते । कुत्स्यते गर्ह्यतेऽनेनेति कृत्वा । बहुवचननिर्देशस्तु स्वरूपविधेर्निरासार्थः । तेन कुत्सितवाचिनां कुत्सनवचनैः सह समासो विज्ञायते । न तु कुत्सितशब्दस्य कुत्सनशब्देन । अत आह कुत्सितवाचीनीत्यादि । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समासो वेदितव्यः । कुतः पुनरेतल्लभ्यते ? प्रत्यासत्तेः । शब्दस्य हि प्रवृत्तिनिमित्तं प्रत्यासन्नम् । अतस्तत्कुत्सायामेव समासेन भवितुं युक्तम् । वैयाकरणखसूचि रिति । वैयाकरणश्चासौ खसूचिश्चेति विग्रहः । यः पृष्टः सन् व्याकरणे खमाकाशं सूचयतीति निरीक्षते निष्प्रतिभो भवति स एवमुच्यते । अत हि वैयाकरणत्वं वैयाकरणशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तत् कुत्स्यते । तत् पुनः व्याकरणाध्येतृसम्बन्धो व्याकरणवेदितृसम्बन्धो वा । तेन हि निमित्तेन वैयाकरणशब्दः पुरुषे वर्त्तते । एवमन्यत्रापि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायां समासो वेदितव्यः । याज्ञिककितव इति । कितव इव कितवः । यथाहि कितवः किं तवास्तीति धनवत्तामात्रमपेक्षमाणो द्यूते प्रवर्त्तते न तु तस्य जात्यादिकमपेक्षते तथा याज्ञिकोऽपि याजने प्रवर्त्तमानो यस्तृष्णया ऽयाज्यस्य धनवत्तामात्र मपेक्षते न तु तस्य यागार्हतां स याज्ञिककितव इत्युच्यते । अत आह अयाज्ययाजनतृष्णापर उच्यत इति । मीमांसक दुर्दुरूढ इति । मीमांसको मीमांसाध्ययनफल मनवाप्य नास्तिको जात इति प्रतीयते । वैयाकरण-

चौर इति । ननु चौरत्वेन गर्ह्यमाणो वैयाकरणः कुत्सितो भवत्येव । तदभिधायी च वैयाकरणशब्दः । तत् कथमिदं प्रत्युदाहरण मुपपद्यत इत्याह नह्यत्रेत्यादि । प्रत्यासत्तेर्हि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य कुत्सायां समासेन भवितव्यम् । नचेह वैयाकरणशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं कुत्स्यते । यस्माच्चौरोऽपि सम्यग् व्याकरणं वेत्त्यधीते वा । तस्मान्नात्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं कुत्स्यते । किं तर्हि ? यत्र तद् वैयाकरणत्वं वर्त्तते स कुत्स्यते । वैयाकरणत्वन्तु तस्योपलक्षणमेव केवलं योऽसौ वैयाकरणः स चौरः । यथा यः कम्पते सोऽश्वत्थ इति । अत्र कम्पन मश्वत्थस्योपलक्षणम् । कुत्सितो ब्राह्मण इति । भवत्यत्र कुत्सितशब्दः कुत्सिताभिधायी । नतु ब्राह्मणशब्दः कुत्सनवचनः ।

५४ । पापाणके कुत्सितैः ।

पापाणकशब्दौ कुत्सनाभिधायिनावित्युक्तम् । यद्येवमत्र पूर्वेणैव सिद्धः समासः । किमर्थमिद मुच्यत इत्याशङ्क्याह तयोरित्यादि । यदि पूर्वेण स्यात् समास स्ततः कुत्सितशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्व्वनिपातः स्यात् । पापाणकशब्दयोस्तु परनिपातः । तस्मात् तयोः पूर्वनिपातार्थमिदमारभ्यते । कुत्सितग्रहणं विस्पष्टार्थम् । अन्यथा पूर्व्वयोगादेव कुत्सित इत्यनुवर्त्तिष्यत इति तन्न कर्त्तव्यमेव स्यात् ।

५५ । उपमानानि सामान्यवचनैः ।

उपमीयतेऽनेनेत्युपमानमिति । सादृश्येन येन परिच्छिद्यते तदुपमान मित्यर्थः । यथा गौरिव गवय इत्यत्र गौरुपमानम् । तेन हि सादृश्येन गवयः परिच्छिद्यते । यादृशो गौ स्तादृशो गवय इत्यर्थः प्रतीयते । सामान्य मनेकसाधारणं भवति । इह चोपमानस्य श्रुतत्वात् तस्य चोपमेयापेक्षत्वादुपमानोपमेययो रेव साधारणो धर्म्मः सामान्यं विज्ञायत इत्याह उपमानोपमेययोरित्यादि । तद्विशिष्टोपमेयवचनैरयं समास इति । तेन सामान्येन धर्म्मेण विशिष्टं यदुपमेयं तद्वचनैरयं समासो भवति । कुतः पुनः सामान्यवचनै रित्युक्ते सत्येष विशेषो लभ्यते । न्यायात् । तथाहि सामान्य मुक्तवन्तः

सामान्यवचना यथा गुणमुक्तवन्तो गुणवचना इति। कदा च ते सामान्यवचना भवन्ति ? यदा सामान्य मभिधाय सामान्यविशिष्टे तद्वति द्रव्ये वर्त्तन्ते। तच्च सामान्यवदुपमानस्य सम्बन्धिशब्दत्वादुपमेयमेव विज्ञायत इति न्यायप्राप्त एवार्थो वृत्तिकृता दर्शितः। शस्त्रीश्यामा देवदत्तेति। अत्रोपमानं शस्त्री। उपमेया देवदत्ता। प्रसिद्धं ह्युपमानं भवति। नाप्रसिद्धम्। शस्त्र्येव श्यामगुणत्वेन प्रसिद्धा। न देवदत्ता। तयोः सामान्यं साधारणो धर्मः श्यामत्वम्। तच् श्यामत्व मुक्त्वा श्यामशब्दो देवदत्तायामभेदोपचारात् मतुब्लोपाद्वा वर्त्तत इति सामान्यवचनो भवति। ननु च समानाधिकरणेनेत्यनुवर्त्तते? इह च शस्त्रीशब्दस्य शस्त्र्यां वृत्तिः। श्यामाशब्दस्य देवदत्तायाम्। अतो वैयधिकरण्यात् समासेन न भवितव्यम्। नैतदस्ति। सर्वत्र ह्युपमानोपमेययोर्भेदात् तद्वाचिनोर्वैयधिकरण्यमेव। उच्यते चेदं वचनम्। अतो वैयधिकरण्येऽपि वचनसामर्थ्यात् समासो भविष्यति। अथवा शस्त्रीशब्दोऽप्यत्र देवदत्तायां वर्त्तते। तेन सामानाधिकरण्य एवायं समासः। शस्त्री चासौ श्यामा चेति शस्त्रीश्यामा। ननु च शस्त्रीशब्दोऽयं जातिवचनः शस्त्रीत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय तद्वति वर्त्तते। नच तच् शस्त्रीत्वं देवदत्तायामस्ति। तत् कथं तत्र वर्त्तते ? नैष दोषः। सर्वे एवामी शब्दा गुणमुपादाय तद्वति द्रव्ये वर्त्तन्त इत्यपि दर्शन मस्ति। तत्र श्यामत्वं गुणमुपादाय शस्त्रीशब्दो देवदत्तायां वर्त्तिष्यते। ताद्धर्म्याद्वा देवदत्ता शस्त्रीशब्देनाभिधास्यते। भवति हि ताद्धर्म्यात् ताच्छब्द्यमित्युक्तं प्राक्। ताद्धर्म्यं पुनः श्यामगुणत्वम्। फाला इव तण्डुला इति। भवन्ति हि फाला उपमानम्। तथाहि ते दीर्घत्वादिना सादृश्येन तण्डुला उपमीयन्ते। तण्डुलशब्दस्तु सामान्यवचनो न भवति। ननु च तण्डुलशब्दोऽपि तण्डुलत्वं सामान्यमुपादाय तद्वति द्रव्ये वर्त्तत इति भवत्येव सामान्यवचनः। तदयुक्तमिदं प्रत्युदाहरणम्। नैतदस्ति। तथाह्युपमानोपमेययोः साधारणो धर्मः सामान्यमित्युक्तम्। नच तण्डुलत्वं फालानामस्ति। किं तर्हि ? तण्डुलानामेव।

५६। **उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे।**

सामर्थ्यादुपमानवचनैरिति। यद्यप्युपमानवचनैरिति सूत्रे नोपात्तं तथा-

त्युपमेयमुपमानापेक्षमित्युपमितशब्दः सर्व्वाश्वशब्दत्वादुपमानत्वं व्याघ्रादीनां गमयति । तेन विशेषानभिधानेऽपि सामर्थ्यादुपमानवचनैः स्तैः समासो विज्ञायते । नचेत् सामान्यवाची शब्दः प्रयुज्यत इति । उपमानोपमेययोः साधारणो धर्म्मः शौर्य्यादि सामान्यम् । यदि तद्वाची शब्दो न प्रयुज्यत एवं सति समासो भवति । नान्यथा । ननु च सामान्यस्य समासेऽन्तर्भूतत्वात् तद्वाचिनां शब्दानां प्रयोगो नास्ति । तत् किं प्रतिषेधेन ? नैतदस्ति । साधारणधर्म्मः सामान्यं हि समासेऽन्तर्भूतम् । नतु तद्विशेषः । तत्रासति प्रतिषेधे विशिष्टसाधारणधर्मवाचिनः प्रयोगः स्यादेवेति कर्त्तव्यः प्रतिषेधः । न कर्त्तव्यः । कथम् ? सामान्यशब्दप्रयोगे हि सति तदपेक्षत्वेन सापेक्षमसमर्थं भवतीत्यसामर्थ्यादेव समासो न भविष्यति । एवं तर्ह्येतज् ज्ञापयति । भवति हि प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति । पुरुषश्चात्रोपमेयत्वात् प्रधानः । उपमानन्तु व्याघ्रादि तदर्थत्वादप्रधानम् । किमेतेन ज्ञापकेन प्रयोजनम् ? राजपुरुषः शोभन इत्येवमादि सिद्धं भवति । विशेषणं विशेष्येणेति प्राप्त इति । ननु च विशेषणस्य विशेष्येण समानाधिकरणेन समासं वक्ष्यति । उपमानोपमेययोश्च भेदाद्वैयधिकरण्यम् । तत् कुतो विशेषणं विशेष्येणेति प्राप्तिः ? एवम्मन्यते । पुरुषादावुपमेये वर्त्तमानैर्व्याघ्रादिभिरुपमानशब्दैरयं समासो भवति । यथा चोपमानशब्दानामुपमेयवृत्तित्वे सामानाधिकरण्यं तथा पूर्वसूत्र एव व्याख्यातम् ।

५७ । विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।

भेदकं विशेषणमिति । शिषॢ विशरण इत्यस्माद् धातोर्विपूर्वात् करणे ल्युट् । विशिष्यतेऽनेनेति विशेषणम् । तस्येदं लक्षणं भेदकमिति । यत् सामान्याकारेण प्रवृत्तमनेकप्रकारवद् वस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्यैकत्र प्रकारे व्यवस्थापयति तद् भेदकं विशेषणमिति । भेद्यं विशेष्यमिति । विशेषणीयं विशेष्यम् । विपूर्वात् तस्माद्धातोर् ऋहलोर्ण्यदिति (३।१।१२४) कर्मणि ण्यत् । तस्येदं लक्षणं भेद्यमिति । यदनेकप्रकारवद् वस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्यैकत्र प्रकारे व्यवस्थाप्यते तद् भेद्यं विशेष्यमिति । अथ किमर्थं विशेषण

विशेष्ययोरुभयोरुपादानं क्रियते ? न। अन्यतरस्यैव क्रियेत ? सम्बन्धिशब्दत्वाद्धि तयोरन्यतरोपादानेनैवेतरस्याप्यवगतिर्भवत्येव। सत्यमेतत्। यत्र पूर्वोत्तरपदे प्रत्येकं विशेषणविशेष्यभूते भवत स्तत्रैव समासो भवतीति ज्ञापनार्थमुभयोरुपादानम्। यथा नीलोत्पलमिति। अत्र नीलार्थो भ्रमरादिभ्यो व्यावर्त्योत्पलार्थेनोत्पले व्यवस्थाप्यते। उत्पलार्थोऽपि रक्तोत्पलादिभ्यो व्यावर्त्त्य नीलार्थेन नीले व्यवस्थाप्यत इत्यस्ति प्रत्येकं विशेषणविशेष्यभावः। स यत्र नास्ति तत्र तु न समासः। यथा वृक्षः शिंशपेति। वृक्षो हि शिंशपात्वं व्यभिचरति। शिंशपा तु न वृक्षत्वम्। अतस्तत्प्रकारान्तरेभ्यः पलाशादिभ्य स्तं व्यवच्छिनत्तीति शिंशपा तस्य विशेषणं भवति। न तु विशेष्यम्। वृक्षस्तु विशेष्यः। शिंशपार्थस्तु वृक्षत्वं न व्यभिचरतीति न तस्यासौ विशेषणं भवति। अथ किं न भवितव्यमेव शिंशपावृक्ष आम्रवृक्ष इति ? विशेषणसमासेन भवितव्यं यदा शिंशपादिशब्दानां विशेषे वृत्तिर्नावधार्य्यते। तथाहि शिंशपादिशब्दाः फलस्य वृक्षस्य मूलस्य च वाचकाः सामान्यशब्दा इति तदर्थानां वृक्षत्वव्यभिचाराद्विशेष्यभावो वृक्षस्य विशेषणं भवति। यदा तु कुतश्चित् प्रकरणादर्थाद्वा वृक्षाद्यर्था एवावसितवृत्तयो भवन्ति तदा न भवितव्यम्। ननु च वृक्षार्थावसितवृत्तित्वाद्वृक्षशब्दस्य तदा प्रयोग एव नोपपद्यते। उक्तार्थत्वात्। उक्तार्थानामप्रयोग इति वचनात्। ततश्च समासस्याप्रसङ्ग एव। तत् किं तन्निवृत्त्यर्थेनोभयग्रहणेन ? नैतदेवम्। क्वचिदुक्तार्थानामपि लोके प्रयोगो दृश्यते यथा ऽपूपौ द्वावानयेति। यदि तर्हि यत्रोभयोः प्रत्येकं विशेषणविशेष्यभाव स्तत्र समासेन भवितव्यमेवं सति प्रत्येकमुपसर्जनत्वं स्यात्। उभयोरपि विशेषणत्वात्। विशेषणस्येह सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वात्। ततश्चोत्पलनीलमित्यपि स्यात्। नीलोत्पलमिति तु सर्वदैवेष्यते। नैष दोषः। यस्मादेकतरम् प्रधानमितरदप्रधानम्। द्वयोः प्राधान्ये परस्परानुपकारित्वादसम्बन्धयोरेकत्र प्रयोगो न स्यात्। अप्राधान्येऽपि द्वयोः प्रधानापेक्षावतोर्नास्ति परस्परोपकारित्वमिति न स्यादेवैकत्र प्रयोगः। तस्मादेकमत्र प्रधानमपरं त्वप्रधानम्। यच्चाप्रधानं तदेवोपसर्जनसंज्ञं भवति। नेतरत्। अन्वर्थत्वादुपसर्जनसंज्ञाया उप समीपे विशेष्ये

स्वार्थं सृजति क्षिपतीति । नीलशब्दस्याप्रधानम् । तदर्थस्य गुणस्याप्राधान्यात् । उत्पलशब्दस्तु प्रधानम् । तदर्थस्य द्रव्यस्य प्राधान्यात् । तस्मान्नीलशब्द एवोपसर्जनम् । नोत्पलशब्द इति न भवति पूर्वोक्तदोषावसरप्रसङ्गः । यत्रोभावपि गुणशब्दौ तत्र पर्य्यायेणोपसर्जनभावः । यथा कुब्जखञ्जः खञ्ज-कुब्ज इति । अथ कुतोऽत्र द्रव्यस्य प्राधान्यमवसितम् ? उच्यते । यथा श्वेतं छागमालभेतेत्यस्यां देशनायां श्वेतगुणस्याभावे ऽन्यवर्णस्यापि च्छागस्यालम्भना-च्छागाभावे श्वेतगुणस्यान्यद्रव्यस्यानालम्भनाच्च । नहि च्छागाभावे पिष्टक-पिण्डीमालभ्य याज्ञिकः कृती भवति । यदि च प्रधानं गुणः स्यात् तदा यथा छागाभावे पिष्टकपिण्डी नालभ्यते तथा श्वेतगुणाभावे ऽन्यगुणोऽपि च्छागो नालभ्यते । न च स नालभ्यते । तस्माद् द्रव्यमेव प्रधानम् । न गुण इति । ननु चोत्पलशब्दोऽपि नैव द्रव्यशब्दो जातिनिमित्तत्वात् । तत् कथमस्य प्राधान्यम् ? अथ जातिमतो द्रव्यस्याभिधानाज् जातिशब्दोऽपि द्रव्यशब्दोऽयमिति व्यवस्थाप्यते । एवं नीलशब्देऽप्यतिप्रसङ्गः । सोऽपि हि गुणनिमित्तो नीलगुण द्रव्यस्याभिधानाद् द्रव्यशब्दः स्यात् । नैष दोषः । जातिर्हि द्रव्यस्योत्पत्तेः प्रभृत्या विनाशात् स्वाधारं द्रव्यं नैव जहाति । अतो द्रव्यात्मभूतत्वाज्जाति-स्तन्निमित्तकः शब्दो द्रव्यशब्दो व्यवस्थाप्यते । गुणाः पुनरपायिनोऽनपायिनो वा सत्येतस्मिन् द्रव्ये वर्त्तन्ते निवर्त्तन्ते च । तस्मान्नैते द्रव्यात्मभूता इति न तन्निमित्तशब्दो द्रव्यशब्दो व्यवस्थाप्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन । तक्षकः सर्प इति । ननु च तक्षकः सर्पस्य विशेषणं भवत्येव । तथाहि सर्प इत्युक्ते सर्प-सामान्यं प्रतीयते । न सर्पविशेषः । तक्षकः सर्प इत्युक्ते सर्पविशेषोऽतक्षकाद् व्यावृत्तोऽवसीयते । तदयुक्तं प्रत्युदाहरण मेतत् । नैतदस्ति । उक्तं ह्येतत् । यत्रैकैकस्योभयत्र भावस्तत्र समास इति । ननु कदाचित् सर्पार्थस्य तक्षको विशेष्यो भवति । कथं न भवति ? तक्षकस्य सर्पत्वाव्यभिचारात् । ननु च तक्षकशब्दोऽस्ति नामधेयशब्दः । अस्ति च क्रियाशब्द स्तक्ष्णोतीति तक्षक इति । उभयोर्भिन्न एवार्थः । तत्र तक्षकशब्दस्यानेकप्रकारत्वेन प्रकारान्तर-निवृत्तये युज्यत एव सर्पस्य तक्षकोऽपि विशेष्यः । नैतदस्ति । न नामधेयस्य क्रियाशब्देन तुल्यमर्थाभिधानसामर्थ्यम् । अवयवार्थानुसारेण हि क्रियाशब्दोऽर्थं

बोधयति । समुदायरूपेण तु नामधेयम् । अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति तस्यां सत्यां क्रियाशब्दार्थविषयापेक्षा नोपजायत एव । लोहितस्तक्षक इति । भवति लोहितो विशेषणम् । नतु तक्षको विशेष्यम् । तस्य लोहितत्वाव्यभिचारात् । यदि तर्हि तक्षको न विशेष्यो लोहितोऽपि विशेषणं न स्यात् । विशेषणस्य विशेष्यापेक्षत्वात् । नच शक्यं तक्षकाद् यदर्थान्तरं पटादिकं विशेष्यं तदपेक्षया लोहितस्य विशेषणत्वं परिकल्पयितुम् । एवं हि लोहिताद् यदर्थान्तरं तीव्रविषादिकं विशेषणं तदपेक्षं तक्षकस्यापि विशेष्यत्वं प्रसज्येत । तस्माद् विस्पष्टार्थमुभयोर्ग्रहणमित्यपरे ।

५८ । पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ।

पूर्वस्यैवायं प्रपञ्च इति । तेनैव सिद्धत्वात् । अस्ति ह्यत्रापि प्रत्येकं पूर्वोत्तरपदयोर्विशेषणविशेष्यभावः ।

५९ । श्रेण्यादयः कृतादिभिः ।

श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनमिति । अभूततद्भावे वर्त्तमानानां समासो यथा स्यात् । यदा हि श्रेण्यादिशब्दानामर्था अपरिनिष्पन्ना एव निष्पाद्यन्ते तदा समास इष्यते । यदा तु निष्पन्ना एव ते रूपान्तरेण क्रियन्ते तदा श्रेणयः कृता दण्डिताः सत्कृता वेत्येवमाद्यर्थविवक्षायां नेष्यते । कृतशब्दस्य दण्डितादिशब्दानामर्थेषु वृत्तिर्न सम्भवतीत्येतच्च नाशङ्कनीयम् । करोतेः क्रियासामान्यवाचित्वात् । अनेकार्थत्वाद्वा धातूनाम्। श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचन मित्यस्यायमर्थः । च्व्यर्थ उच्यते प्रत्याय्यते येन तच्व्यर्थवचनम् । कर्त्तव्यमिति । येन श्रेण्यादिषु समासकारणत्वेनोपात्तेषु च्व्यर्थता प्रतिपद्यते तद्व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । बहुलग्रहणमिहानुवर्त्तते । तेन च्व्यर्थानामेव समासो भवतीति नाच्व्यर्थानाम् । च्व्यन्तानामित्यादि । च्वेर्विकल्पेन विधानाद् द्विविधा च्व्यर्थाः । च्व्यन्ता अच्व्यन्ताश्च । तत्र ये श्रेण्यादयोऽच्व्यन्तास्तेषामनेन समासः । च्व्यन्तानां तूर्यादिच्विडाचश्चेति (१।४।६१) गतिसंज्ञायां सत्यां परत्वात् कुगतिप्रादय (२।२।१८) इति समासो भविष्यतीति ।

६० । क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ।

अयं विशिष्टशब्दोऽस्त्येव सावधारणे आधिक्ये वर्त्तमानो यथा देवदत्त-

यज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ प्रेक्षावन्तौ । देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात् स्वाध्यायेन विशिष्टः । स्वाध्यायेनैवाधिक इति गम्यते । अन्ये तु गुणाः समाना एव भवन्ति । अस्ति च निरवधारण आधिक्ये वर्त्तमानो यथा देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ प्रेक्षावन्तौ । देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात् स्वाध्यायेन विशिष्टः । स्वाध्यायेनाधिक इति गम्यते । अन्ये तु गुणाः समाना भूयांसो वा । ते न विवक्षिता भवन्ति । यद्यपि चाभिन्नरूपमेव वाक्यद्वयमेतत् तथापि प्रकरणादेः कुतश्चिदर्थभेदो गम्यते यथाराच्छब्दे दूरान्तिकार्थभेदः । तत्र यदि निरवधारण आधिक्ये वर्त्तमानो विशिष्टशब्दो गृह्येत तदा सिद्धश्च तदभुक्तश्चेत्यत्रापि स्यात् । अस्यत्र नञाधिकं क्तान्तम् । तस्मात् सावधारण आधिक्ये वर्त्तमानं विशिष्टशब्दं परिगृह्याह नञेव विशेषो यस्येत्यादि । प्रकृत्यादिकमिति । आदिशब्देन प्रत्ययोपसर्गयोः परिग्रहः । अनञिति । अविद्यमानो नञ् यस्मिन् क्तान्ते तदनञ् । कृतश्च तदकृतञ्चेति । कथं पुनरेकमेव वस्तु कृतं स्यादकृतञ्च ? अवयवधर्मेण समुदायस्य तथा व्यपदेशाददोषः । कृतभागसम्बन्धात् कृतम् । अकृतभागसम्बन्धात् तदेवाकृत मित्युच्यते । अथवा यदर्थं कृतं तत्रासामर्थ्यादकृतं यथा पुत्रकार्य्यासामर्थ्यात् पुत्रोऽप्यपुत्र इति । यदि नञेव विशेषो यस्य सर्वमन्यत् प्रकृत्यादिकं तुल्यं तेन समास एवं सति यस्य नुड्प्यधिक इडागमो वा तेन सह समासो न भवतीत्याह नुडिटावित्यादि । यत्तु नञ्विशिष्टं क्तान्तं तदभक्तौ नुडिटौ । अतस्तद्ग्रहणेन गृह्येते । अतो नास्य भेदकौ तौ । अभेदकावित्यर्थः । तेन तदधिकमपि नञ्विशिष्टमेव भवतीति तेन समासो भवत्येव । अशिताऽनशितेनेति । तस्मान्नुड्चीति (६।३ ७४) नुट् । क्लिष्टाक्लिशितेनेति । क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरिति (७।२।५०) पक्ष इट् । अनञिति शक्यमकर्त्तुम् । यदि स नञ् समस्येत तदा नञ्विशिष्टता नोपपद्यते । द्वयोरपि नञ्सम्बन्धात् । तस्माद् नञ्विशिष्टग्रहणादेवानञ् समस्यत इत्येषोऽर्थो लभ्यत इत्यनञ्ग्रहणमनर्थकम् । तत् क्रियते विस्पष्टार्थम् । कृतापकृतादीनामित्यादि । कृतापकृतप्रभृतीनामुपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यम् । तत्रेदं प्रतिपादनम् । बहुलग्रहणमिहानुवर्त्तते । तेन कृतापकृतादीनामपि समासो भवतीति । कृताप-

कृतमिति। तदेकदेशस्येष्टस्य करणात् कृतम्। अपकृतञ्च तदेकदेशस्यानभिमतस्य करणात्। भुक्तविभुक्तमिति। भुक्तन्त्वभ्यवहृतत्वाद् विभुक्तञ्चाशोभनत्वात्। विशब्दोऽत्राशोभनत्वं प्रतिपादयति विरूपवत्। अथवा भुक्तञ्च तदेकदेशस्याभ्यवहृतत्वाद् विभुक्तञ्च विशेषेणाभ्यवहृतत्वाद् भुक्तविभुक्तम्। एवं पीतविपीतम्। गतञ्च तत् प्रत्यागतञ्चेति गतप्रत्यागतम्। यातञ्च तत् पूर्वमनुयातञ्च पश्चाद् यातानुयातम्। क्रयाक्रयिकेति। महान् क्रयः क्रयशब्देनोच्यते। अल्पस्तु क्रयिकाशब्देन। क्रयावयवसम्बन्धात् क्रयः। क्रयिकावयवसम्बन्धात् क्रयिका। क्रयश्चासौ क्रयिका चेति क्रयाक्रयिका। अन्येषामपि दृश्यत इति (६।३।१३७) दीर्घः। एवं पुटश्चासौ पुटिका चेति पुटापुटिका। फलञ्च तत् फलिका चेति फलाफलिका। मानञ्च तदुन्मानिका चेति मानोन्मानिका। समानाधिकरणाधिकार इत्यादि। अत्राप्युपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। प्रतिपादनन्तु पूर्ववदेव।

६१। सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः।

पूज्यमानवचनैरिति वचनादित्यादि। पूज्यमानत्वं ह्येवमुत्तरपदस्य भवति यदि सदादयः पूजावचना भवन्ति। नान्यथा। तस्मात् पूज्यमानग्रहणात् सदादयः पूजावचना विज्ञायन्ते। अतएव सच्छब्देन शत्रशानचोर्ग्रहणं न भवति। नहि तौ पूजामाहतुः। उत्कृष्टा गौः कर्दमादिति। उद्धृतेत्यर्थः। अथ कथं महाद्रुमो महोदधिरिति समासः? नह्यत्र पूजा गम्यते। किन्तर्हि? प्रमाणातिरेक उत्तरपदार्थस्य। यद्यप्येवं तथापि बहुलग्रहणानुवृत्तेर्भविष्यति।

६२। वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्।

वृन्दारकादयो जातिशब्दाः। ते चोपमानत्वे सति पूजावचना भवन्ति। तत्र व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादुपमितं व्याघ्रादिभिरित्येवं (२।१।५६) सिद्धे सामान्यप्रयोगेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थोऽयमारम्भः। पूज्यमानमिति वचनाद् वृन्दारकादयः पूजावचना गृह्यन्त इति। न ह्यन्यथा पूज्यमानत्वमुपपद्यत इति भावः। सुसीमो नाग इति। ननु च विशेषणं विशेष्येणेति वर्त्तते। अथ

नागादन्यः सुसीमोऽस्ति । संज्ञा ह्येषा नागस्यैव । एवं तर्हि प्रत्युदाहरणादिगियं वृत्तिकृता दर्शिता । इदन्त्वत्र प्रत्युदाहरणम् । देवदत्तो नागो यस्मान् मूर्ख इति ।

६३ । कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ।

जातिपरिप्रश्न एव व्युत्पाद्येते इति । किंयत्तदोर्निर्द्धारणे (५।३।९२) इत्यनुवर्त्तमाने वा बहूनामित्यादिना (५।३।९३) । स्यादेतत् । कतरशब्द-विशेषणार्थं जातिपरिप्रश्नग्रहणमित्याह कतरशब्दोऽपीत्यादि । तदेव ज्ञापय-तीति । यदि तर्हि कतमशब्दो जातिपरिप्रश्न एव वर्त्तमानो गृह्यते जातिपरिप्रश्नग्रहणमनर्थकं स्यात् । विनापि तेन यथोक्तया नीत्या कतरकतम-शब्दौ जातिपरिप्रश्न एव वर्त्तमानौ ग्रहीष्येते । तथाचेत्यादि । यतएव कतमशब्दस्य जातिपरिप्रश्नादन्यत्रापि वृत्ति रेवञ्च कृत्वा भवतां देवदत्तः कतम इति प्रत्युदाहरणमुपपद्यते । अन्यथा तन्नोपपद्येत । तस्य जातिपरिप्रश्नाद-न्यत्राप्रवृत्तेः ।

६४ । किं क्षेपे ।

किंसखेति । अनङ् सौ (७।१।९३) वित्यनङादेशः । अथ किंराजेत्यादौ राजाहःसखिभ्यष्टच् (५।४।९१) गोरतद्धितलुकीति (५।४।९२) टच् समासान्तः कस्मान्न भवतीत्याह किमः क्षेप इत्यादि । अत्र न (५।४।६९) पूजनादित्यतो नेत्यनुवर्त्तते ।

६५ । पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तैर्जातिः ।

विशेषणमित्यादिना समासे प्राप्ते वचनमिदं परनिपातार्थम् । गुणशब्दा ह्येते । तत्र यदि तेन समासः स्यात् तदैषां पूर्वनिपातः प्रसज्येत । अथ धूर्त्तग्रहणं किमर्थम् ? यावता कुत्सनशब्दोऽयम् । कुत्सितानि कुत्सनैरितीत्यवं (२।१।५३) समासः सिद्ध इत्याह धूर्त्तग्रहणमकुत्सार्थमिति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्त-कुत्सायां कुत्सितानि कुत्सनैरिति (२।१।५३) समासो विहितः । अयन्तु जातेः स्वयमकुत्सिताया धूर्त्तसम्बन्धे विवक्षिते समासो विज्ञायते । न कुत्सायाम् ।

६६। प्रशंसावचनैश्च।

रूढ़िशब्दाः प्रशंसावचना गृह्यन्त इति। त्रिप्रकारा हि प्रशंसाशब्दाः। केचिज्जातिशब्दाः परार्थे प्रयुज्यमानाः प्रशंसामाचक्षते यथा सिंहो देवदत्त इति। केचिद् गुणशब्दा गुणगुणिसम्बन्धेन प्रशंसावचना भवन्ति यथा रमणीयो ग्रामः शोभनः पाचक इति। केचिद्रूढ़िशब्दा मतल्लिकादयः। तेषां प्रशंसैव शब्दार्थः। तदिह वचनग्रहणात् प्रशंसायामेव ये वर्त्तन्ते ते गृह्यन्ते रूढ़िशब्दाः। गोप्रकाण्डमिति। शोभनः प्रशस्तो गौरित्यर्थः। योगविभागोऽसन्देहार्थः। यदि पूर्वयोग एव प्रशंसावचना गृह्येरं स्तदा सन्देहः स्यात् किं पोटादिभिः प्रत्येकं वचनमभिसम्बध्यते ऽथ प्रशंसयेति। पोटादिभिः सम्बन्धे तत्पर्य्यायैरपि समासः स्यात्।

६७। युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः।

खलत्यादिभिः समानाधिकरणैरित्यादि। यद्येवं किमर्थं जरतीभिरिति स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः। जरद्भिरित्येवं नाम निर्देशः कर्त्तव्यः स्यात्। नहि जरतीशब्देन स्त्रीलिङ्गेन युवशब्दस्य पुंलिङ्गस्य सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इत्याह जरतीभिरिति स्त्रीलिङ्गेन निर्देश इत्यादि। कथं पुनरनेन निर्देशेनैषा परिभाषा शक्यते ज्ञापयितुम्? यद्येषा परिभाषा न स्यात् तदा जरतीभिरित्येवं निर्देशोऽनर्थकः स्यात्। तथाच समानाधिकरणाधिकारात् समानाधिकरणेन जरतीशब्देनायं समासो विज्ञायते। नच तेन स्त्रीलिङ्गेन पुंसि वर्त्तमानस्य युवशब्दस्य सामानाधिकरण्यं भवति। तदेष निर्देशः कथमर्थवान् भवति? यद्येषा परिभाषाऽवतिष्ठते। तस्यां हि सत्यां युवशब्दस्य ग्रहणे युवतिशब्दस्य ग्रहणं भवतीत्युपपद्यते। युवतिजरतीशब्दयोः सामानाधिकरण्यम्। तस्मिंश्च सति तयोः समासः। तदेवं जरतीभिरिति निर्देशो ज्ञापयत्येषा परिभाषास्तीति। नन्वेवमपि जरत्या समास उच्यमाने जरता न प्राप्नोति युवजरन्निति। नैष दोषः। वृत्त्यन्तरे हि जरद्भिरिति पठ्यते। उभयथाप्याचार्य्येण शिष्याः प्रतिपादिता इत्युभयं सिध्यति।

६८। कृत्यतुल्याख्या अजात्या।

तुल्यपर्य्यायाश्चेति। अथ स्वरूपग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते? एवमन्यते।

कृत्यइत्यर्थग्रहणम् । अत स्तत्साहचर्य्यात् तुल्य इत्यर्थस्यैव ग्रहणं युक्तम् । तत्रार्थे कार्य्यासम्भवात् तद्वाचिनां समासो विज्ञायत इत्याख्याग्रहणं तुल्यनामधेयपरिग्रहार्थम् । अन्यथा गौर्वाहीक इत्यत्रापि स्यात् । गोशब्दस्येह-साहश्यार्थत्वात् । सर्व एव हि शब्दाः परपदार्थे प्रयुज्यमानाः साहश्यं गमयन्ति । आख्याग्रहणे तु क्रियमाणे गोशब्दोऽत्र तुल्यनामधेयं न भवतीति समासाभावः । भोज्योष्णमित्यादावुष्णादयः शब्दा गुणवचनाः । तत्रा-सत्यस्मिन् योगे विशेषणसमासे सति तेषां पूर्वनिपातः स्यात् । अतः पर-निपातार्थ आरम्भः । तुल्यमहानिति । यद्यप्यत्र सन्महदित्यादिना (२।१।६१) समासः प्राप्नोति तथापि परत्वादनेनैव भवति । तुल्याख्यस्यावकाशः तुल्यश्वेत इति । तस्य चातुल्याख्यायामवकाशो महापुरुष इति । भोज्य ओदन इति । ओदन शब्दोऽत्र जातिवचनः ।

६९ । वर्णो वर्णेन ।

विशेषणं विशेष्येणेति वर्त्तते । तत्र यदि द्वयोरपि वर्णशब्दयोः स्वरूप ग्रहणमिह स्याद् विशेषणविशेष्यभावो नोपपद्येत । अभिन्नार्थत्वात् । नहि तदेव देवदत्तस्य विशेषणत्वं विशेष्यत्वञ्चोपपद्यते । अथाप्येकस्य स्वरूपग्रहणं स्यादपरस्यार्थग्रहणम् ? एवमप्येकः सामान्यवाची स्याद् वर्णशब्दः । द्वितीयस्तु विशेषवाची कृष्णादिशब्दः । ततश्च प्रत्येकं विशेषणत्वं विशेष्यत्वञ्च न स्यात् । यत्र च तदुभयमस्ति तत्र समास इति प्रागुभयग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् । तस्मादुभयत्राप्यर्थग्रहणं विज्ञायत इत्याह वर्णविशेषवाचीत्यादि । कृष्णसारङ्गो लोहितसारङ्ग इति । ननु च कृष्णशब्दो लोहितशब्दश्चावयवे वर्त्तते । सारङ्ग-शब्दस्तु समुदाये यथा शबलशब्दः । तत् कथमवयववृत्तेः कृष्णादिशब्दस्य समुदायवृत्तिना सारङ्गादिशब्देन सामानाधिकरण्यमित्याह अवयवद्वारेणेत्यादि । कृष्णशब्द उपलक्षणम् । लोहितशब्दोऽप्येवमेव समानाधिकरणो भवति । कृष्णावयवसम्बन्धात् समुदाय एव कृष्ण इत्युच्यते । लोहितावयवसम्बन्धा-ल्लोहित इति । अतएव गौणत्वादत्र सामानाधिकरण्यस्य विशेषणं विशेष्येणे-त्यादिना (२।१।५७) समासो न प्राप्नोतीतीदमारभ्यते । अथ सारङ्गशब्दस्यापि पक्षे पूर्वनिपातः कस्मान्न भवति ? अनुपसर्जनत्वात् । उक्तं ह्येतदुपसर्जनमिति

महत्याः संज्ञायाः करणे मन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेतेति। तेनाप्रधानमुपसर्जनमिति नचात्र समुदायोऽप्रधानम्। किं तर्हि? प्रधानमेव। अवयवानान्तु तदर्थत्वादप्राधान्यम्। अतोऽवयववचनस्यैव कृष्णशब्दादेरुपसर्जनत्वम्। न समुदायवचनस्य सारङ्गादिशब्दस्य।

७० । कुमारः श्रमणादिभिः ।

तैः सह स्त्रीलिङ्ग एव कुमारीशब्दः समस्यत इति। ननु पुंलिङ्ग इत्यवधारणेन दर्शयति। नहि पुंलिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इति भावः। तेनुभयथेति। स्त्रीलिङ्गः पुंलिङ्गश्च। कथं पुनः पुंलिङ्गैः समास उच्यमानः स्त्रीलिङ्गैः स्यादित्यत आह प्रातिपदिकग्रहण इति। गतार्थम्।

७१ । चतुष्पादो गर्भिण्या ।

चतुष्पाद इति चत्वारः पादा यासां ताश्चतुष्पादः। पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य (५।४।१३८) इत्यन्तस्य लोपः। चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यमिति। चतुष्पादो जातिवचना एव गर्भिण्या समस्यन्त इत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्। पोटादि (२।१।६५) सूत्रादिह जातिग्रहणमनुवर्त्तते। तेन चतुष्पाज्जातिवाच्येव गर्भिण्या समस्यते। नान्यदिति।

७२ । मयूरव्यंसकादयश्च ।

मयूरव्यंसक इति। मयूरश्चासौ व्यंसकश्चेति मयूरव्यंसकः। व्यंसकशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते परनिपातार्थः पाठः। एवं चात्र मयूर व्यंसकादीनां यवनमुण्डपर्य्यन्तानाम्। छन्दसि हस्तेगृह्येत्यादि। समासेऽनञ्पूर्वे (७।१।३७) क्त्वो ल्यप्। भाषायान्तु हस्तेगृहीत्वा पुनर्दत्त्वेत्येवं भवति। एहीडादयोऽन्यपदार्थ इति। एहि ईड इति यत्र कर्मणि वर्त्तते तदुच्यत एहीडमिति। एवमेहियवमिति। एहि वाणिजेति यस्यां क्रियायां सा एहिवाणिजा। एवमपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा। एहि स्वागतमिति यस्यां क्रियायां सा एहिस्वागता। एवमपेहि स्वागता। प्रोह कटमिति यस्यां सा प्रोहकटा। एवं प्रोहकर्दमादय आहरवसनान्ताः। उद्धि विचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा उद्धिविचक्षणा। उद्धरोत्-

सृजेति । तिङन्तयोः समासः । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्य इत्येवं सिद्धे ऽसातत्यार्थं वचनम् । उद्धरोत्सृजेति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा । क्रियाप्रधानश्चायं समासः । उत्पतनिपता । उच्चमविषमा । एवमुद्धरोत्सृजेत्यादिकमसातत्यविषयमेव । उच्चावचमिति निपात्यते । उदक् चावाक् चेति विगृह्य । उच्चैश्च नीचैश्चेति विगृह्योच्चनीचमिति निपात्यते । आचितश्चोपचितश्चेति विगृह्याचोपचम् । आचितश्च पराचितश्चेत्याचपराचम् । निश्चितश्च प्रचितश्चेति निश्चप्रचम् । न किञ्चन अकिञ्चनम् । स्नात्वाकालकः । पीत्वास्थिरकः । भुक्त्वासुहित इत्येतेषामन्तोदात्तार्थः पाठः । ल्यबभावश्च निपात्यते । प्रोष्यपापीयानिति । ऐकपद्यमैकस्वर्य्यञ्च समासाद् भवति । एवमुत्पत्यपाकलादीनाम् । निपत्यरोहिणी । निषद्यश्यामा । अपेहिप्रसवा । इहपञ्चमी । इहद्वितीयेति । ऐकपद्यमैकस्वर्य्यञ्च समासे भवति । जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारञ्चाभिदधातीति । जहीति लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम् । तदन्तं कर्मणा च बहुलं समस्यत आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने समासेन चेत् कर्त्ता चाभिधीयते । जहि जोड़मित्याभीक्ष्ण्येन य आह स उच्यते जहिजोड़ इति । जहिस्तम्ब इति । लोट् । सिप् । हन्तेर्ज (६।४।३६) इति जादेशः । जोड़ादेरत्र कर्मभावः । आख्यातमित्यादि । तिङन्तं तिङन्तेन सह समस्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने । अश्नीत पिबतेत्यसकृद् यत्रोच्यते तत्राश्नीतपिबतेति प्रयुज्यते । क्रियाप्रधानश्चायं समासः । एवं पचतभृज्जतेत्येवमादयो वेदितव्याः । भिन्धि लवणं भिन्धि लवणमिति यत्राभिधीयते सा भिन्धिलवणा । एवं पचलवणेति ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्य्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्जिकायां द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ २।१॥

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका।

द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयः पादः।

१। पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे।

सामर्थ्यादेकदेशवचना इति। यदि हि पूर्वादयः शब्दा एकदेशवचना न स्युस्तदोत्तरपदस्यैकदेशित्वं न गम्येत। एकदेशिन एकदेशापेक्षत्वात्। तस्मात् सामान्योक्ता अपि पूर्वादयः शब्दाः सामर्थ्यादेकदेशवचनाः समस्यन्त इति विज्ञायते। एकाधिकरणग्रहणमेकदेशिनो विशेषणमित्यस्यार्थं विस्पष्टी-कर्त्तुमाह एकञ्चेत्यादि। एकमित्येकसंख्याविशिष्टं द्रव्यमित्यर्थः। एक-द्रव्यमित्यनेनाधिकरणशब्दोऽत्र द्रव्ये वर्त्तमान उपात्त इति दर्शयति। नन्वेक-देशिनेति तृतीयान्तमेतत्। एकाधिकरण इत्येतत् सप्तम्यन्तम्। तत् कथं तयो भिन्नविभक्तिकयोः सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभाव उपपद्यते? कथञ्च न स्यात्। भिन्नार्थत्वात्। नैतदस्ति। छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीत्यतो व्यत्ययो (३।१।८५) बहुलमिति बहुलवचनात्। एकाधिकरण इत्यत्र तृतीयार्थ एवैषा सप्तमी। न सप्तम्यधिकरणे (२।३।३६) चेत्यनेन। अतो नास्ति भिन्नार्थत्वमित्यदोषः। षष्ठीसमासापवादोऽयं योग इति। एकदेशिनेति वचनात् पूर्वादयः शब्दा एकदेशवचना आश्रीयन्ते। सम्बन्धिशब्दा हि नियतमेव प्रतियोगिनमुपस्थापयन्ति। तत्रावयवावयविसम्बन्धे सत्येकदेशिनः षष्ठ्यामुपजनितायां षष्ठीति (२।२।८) समासः प्राप्नोति। अतस्तदपवादोऽयं योग इति। पूर्वकाय इत्यत्र काय एकदेशी। एकद्रव्यञ्च। एकसंख्यायुक्तत्वात्। पूर्वं नाभेः कायस्येति। नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी। नाभेरुपरिष्टाद् यत् पूर्वं तत् कायस्येत्येषोऽर्थो विवक्षितः। तेनात्र नाभिरेकदेशिनी न

भवति । किं तर्हि ? अवधिभूता । तद्वाची नाभिशब्दः पञ्चम्यन्तो न समस्यते । यस्त्वेकदेशो कायस्तद्वाचिनः कायशब्दस्य भवत्येव समासः । सत्यपि पूर्वशब्दस्य सापेक्षत्वे कायस्य प्राधान्यात् प्रधानस्य च सापेक्षस्यापि समासो भवतीति ज्ञापितमेतदुपमितं व्याघ्रादिभिः (२।१।५६) सामान्याप्रयोग इत्यत्र । पूर्वञ्छात्राणामामन्त्रयस्वेति । अत्र बहुत्वसंख्याविशिष्टैकदेशिनश्छात्रा इति न भवति समासः । ननु चात्र परत्वान्न निर्द्धारण इति (२।२।१०) षष्ठीसमासनिषेधो भविष्यति । तत् किमेवाधिकरणग्रहणेन ? नैतदस्ति । यदि तर्ह्यामन्त्रयस्वेत्येतन्नापेक्ष्यते तदा पूर्वञ्छात्राणामित्येतावद्वाक्यं परिसमाप्यते । तदा निर्द्धारणाभावाद् नायं तस्य प्रतिषेधस्य विषय इत्यसत्येकाधिकरणे ऽनेकसंख्येनाप्येकदेशिना समासः स्यात् । अथ सर्वं हि वाक्यं क्रियया परिसमाप्यत इति पूर्वं छात्राणामित्यत्र यां काञ्चित् क्रियां मध्याहृत्य निर्धारणं परिकल्प्येतैवं पूर्वं कायस्येत्यत्रापि निर्द्धारणं स्यात् । अस्ति ह्यत्राप्यपकर्षण-क्रिया निर्द्धारणहेतुः । तथाच तस्यैव योगस्य विषये किलारभ्यमाणोऽयं योगस्तदपवादः स्यात् । नचोत्सर्गापवादयोर्विप्रतिषेध उपपद्यते । तत् कथं परत्वान्न निर्द्धारण (२।२।१०) इति प्रतिषेधः प्रवर्त्तते ? संख्याविसायपूर्वस्येत्यादि । यदयं संख्याविसाय (६।३।११०) पूर्वस्याह्नस्येत्याह ततो ज्ञापकादवसीयते सर्वैणैकदेशिनाऽह्नः समासो भवतीति । अन्यथा हि सायपूर्वत्वमह्नशब्दस्य नोपपद्यत इत्ययुक्तमेतद् वचनं स्यात् ।

२ । अर्द्धं नपुंसकम् ।

समप्रविभागे त्वर्द्धशब्दो नपुंसकमाविष्टलिङ्गस्तस्येदं ग्रहणमिति । यद्येवं समग्रहणमेव कर्त्तव्यम् । नैवं शक्यमनेकार्थत्वात् समशब्दस्य । तथाहि स निम्नोन्नतादिरहितेऽपि देशे वर्त्तते यथा समे देशे यजेतेति । निम्नोन्नतादिरहिते देशे यजेतेत्यर्थः । अथापि समप्रविभाग इत्युच्यत एवमपि गुरुत्वं स्यात् । तस्मान् नपुंसकग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । अर्द्धमिति नपुंसकलिङ्गेन निर्देशादेव हि नपुंसकस्य ग्रहणं भविष्यति । नैतदस्ति । असति हि नपुंसकग्रहणे शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देश इति विज्ञायेत यथा स्वमज्ञातिधना-

स्यायाम् (१।१।३५)। बन्धुनि (६।१।१४) बहुव्रीहाविति च। ततश्चार्द्धशब्दस्य नपुंसकलिङ्गताऽनाश्रिता स्यात्। एवमनपुंसकलिङ्गोऽपि समस्येत। तस्मादर्द्धशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वमाश्रयितुं नपुंसकमिति वक्तव्यम्। अर्द्धपिप्पलीति। परवल्लिङ्गमिति (२।४।२६) स्त्रीलिङ्गता। अथात्र गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (१।२।४८) ह्रस्वत्वं कस्मान्न भवति? अनुपसर्जनत्वात्। उपसर्जनत्वन्त्वेकविभक्ति (१।२।४४) चेति। अत्र विभाषा छन्दसीत्यतो (१।२।३६) विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते। सा च व्यवस्थितविभाषा प्रतिपादिता। ग्रामार्द्ध इति ग्रामस्यैकदेश इत्यर्थः। अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्येति। देवदत्तशब्देन सह समासो न भवति। अनेकदेशित्वाद् देवदत्तस्य। नह्यसावेकदेशी। किन्तर्हि? स्वामी। यस्त्वेकदेशो पशुशब्द स्तेन सह भवत्येव समासः। सत्यपि पशुशब्दस्य सापेक्षत्वे पशोः प्राधान्यात् समासो भवत्येव। अर्द्धपशुर्देवदत्तस्येति।

३। द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्य्याण्यन्यतरस्याम्।

अन्यतरस्यांग्रहणात् सोऽपि षष्ठीसमासो भवतीति। ननु च पूरणप्रत्ययान्ता एते द्वितीयादयः शब्दाः। तत्र पूरणेत्यादिना (२।२।११) समासनिषेधेन भवितव्यम्। तत् कथं सोऽपि भवतीत्याह। पूरणेत्यादि। यद्यत्र षष्ठीसमासस्य प्रतिषेधः स्यात् तदान्यतरस्यांग्रहणमनर्थकं स्यात्। वाक्यस्य तु महाविभाषयैव सिद्धत्वादिति भावः। द्वितीयं भिक्षाया इति। भिक्षाया द्वितीयो भाग इत्यर्थः। द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्येति। भिक्षुकेण सहात्र समासो न भवति। नह्यसावेकदेशी। किं तर्हि? स्वामी। तुर्य्यशब्दश्चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्चेति (५।२।५१, वा) यत्प्रत्ययान्तः पूरणार्थस्य प्रतिपादकः।

४। प्राप्तापन्ने च द्वितीयया।

द्वितीयासमासे प्राप्त इति द्वितीयाश्रितेत्यादिना (२।१।२४) समासविधानात् सोऽपि भवतीति। अपिशब्दादयमपि भवति। प्राप्तजीविक इति। एकविभक्ति (१।२।४४) चेत्यादिनोपसर्जनत्वम्। ह्रस्वत्वन्तु गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (१।२।४८)। अत्र च परवल्लिङ्गमित्यादिना (२।४।२६) जीविकाया यल्लिङ्गं तत् समुदायस्य कस्मान्न भवति? द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो

वक्तव्य (२।४।२६, वा) इति वचनात्। तेन प्राप्तापन्नयोर्यल्लिङ्गं तत् समुदायस्य भवति। अथ यदा प्राप्ता जीविकामिति विगृह्य समासः क्रियते तदा किमुदाहरणम्? प्राप्तजीविकेति। टापः श्रवणं (A) कस्मान्न भवति? स्त्रियाः पुंवदिति (६।३।३४) योगविभागात् पुंवद्भावेन टापो निवर्त्तितत्वात्।

५। कालाः परिमाणिना।

सामर्थ्यात् परिमाणवचना इति। एवं ह्युत्तरपदस्य परिमाणिवाचित्वं गम्यते यदि कालशब्दाः परिमाणवचना भवन्ति। नान्यथा। तस्मात् काला इत्यविशेषाभिधानेऽपि सामर्थ्यात् परिमाणवचनाः कालशब्दाः समस्यन्त इति विज्ञायते। ननु च कालः परिमाणमेव न भवति। अनवधित्वात्। तत् कथं तदभिधायिनः शब्दाः परिमाणवचना भवन्ति? नैष दोषः। यद्यपि मुख्यस्य परिमाणस्य वाचका न भवन्ति गौणस्य तु भवन्त्येव। इह हि मुख्यं परिमाणत्वं कालस्य मासादेर्न भवतीति सामर्थ्यात् परिच्छेदहेतुमात्रम् परिमाणसाधर्म्यमुपादायोपचारेण कालाः परिमाणत्वेनाभिमताः। मासादयोऽपि हि जातादेः सम्बन्धिनीरादित्यगतीर्गमयन्ति। अतो भवन्ति परिच्छेदहेतवः। षष्ठीसमासविषये योगारम्भ इति। परिमाणपरिमाणिसम्बन्धे हि परिमाणिवाचिनः षष्ठ्या भवितव्यम्। यत्र च षष्ठी भवति स षष्ठीसमासस्य विषयः। तेनायं षष्ठीसमासस्य विषये योग आरभ्यते। मासजात इत्यत्र जातः परिमाणी। तस्य परिमाणं मासः। द्व्यहजात इति द्वयोरह्नोः समाहार इति द्व्यहः। राजाहःसखिभ्यष्टच् (५।४।९१)। अह्नष्टखोरेवेति (६।४।१४५) टिलोपः। न संख्यादेः समाहार (५।४।८९) इत्यह्नादेशप्रतिषेधः। द्व्यह्नो जातस्य द्व्यहजातः। अथ काला इति बहुवचननिर्देशः किमर्थः? स्वरूपविधिनिरासार्थ इति चेत्? नैतदस्ति। नहि स्वरूपग्रहणे सत्युत्तर-

(A) एतत्तु भाष्यानुक्तम्। तत्र चकारेण अकारप्रश्लेषोऽनुमितः। तथाहि "नायमनुकर्षणार्थश्चकारः। किं तर्हि? अत्वमनेन विधीयते &c." (2. 2. 4. भाष्यम्)। द्वितीयया चेति भट्टोजिमते च्छेदः। कैयटमतानुसारी नागोजिस्तु प्राप्तापन्ने इत्युत्तरमकारप्रश्लेष इत्याह। "सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य प्रकृतिभावः प्रगृह्याश्रयो न भवतीति कैयटः।

पदस्य परिमाणिवाचित्वं गम्यते। कालशब्दस्यापरिमाणवाचित्वात्। तस्मात् परिमाणिग्रहणादेव कालविशेषवाचिनां मासादीनां ग्रहणं भविष्यति। एवन्तर्हि बहुवचननिर्देशोऽयं मात्राधिक्येन सूत्रप्रबन्धस्यार्थाधिक्यसूचनार्थः। तथाचोक्तम्। इङ्गितेनोन्मिषितेन महता सूत्रप्रबन्धेनाचार्य्याणामभिप्राया लक्ष्यन्त इति। तेन संख्यापूर्वपदस्त्रिपदोऽप्ययं परिमाणिना तत्पुरुषसमासो भवतीत्येषोऽर्थो लभ्यते। तेन द्व्यह्नजात इत्येवमादि सिद्धं भवति। द्वे अह्नी जातस्येति विग्रह्य त्रिपदे तत्पुरुषे कृते जातशब्द उत्तरपदे परतः पूर्वयोः पदयो स्तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे (२।१।५१) चेति द्व्यवयवस्तत्पुरुषो भवति। पूर्ववट् टच्। अह्नोह्न एतेभ्य (५।४।८८) इत्यह्नादेशः।

६। नञ्।

नञो ञकारो नलोपो नञ इति (६।३।७३) विशेषणार्थः। पामनपुत्रादिषु मा भूत्। लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः (५।२।१००)। अथाब्राह्मण इति किंप्रधानोऽयं समासः? उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषो यथा राजपुरुष इति। पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावो यथा ऽमक्षिकमिति। अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहि र्यथाऽब्राह्मणको देश इति। यद्येव मब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति। अथ निवृत्तिपदार्थकोऽयं ब्राह्मणशब्दः। सा च निवृत्तिः स्वाभाविकी नञा द्योत्यत इति मतम्। एवं च सत्यभावएवास्यार्थ इत्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते न कस्यचिदानयनं प्राप्नोति। नैष दोषः। सर्वं हि पदं स्वार्थे प्रयुज्यमानं प्रयोगप्रतिज्ञानमर्पयते।

तथाचोक्तम्—

"आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया"। इति।

तच्च द्विविधं ज्ञानम्। सम्यक् मिथ्या चेति। उभयमप्येतद् ब्राह्मणशब्दः प्रवर्त्तयति। तत्र सम्यग् ज्ञानपूर्वके ब्राह्मणशब्दप्रयोगे नास्ति नञो व्यापारः। नहि तत्र नञा किञ्चित् क्रियते। मिथ्याज्ञानपूर्वके तु विद्यत एव तस्य व्यापारः। तत्र हि तेन मिथ्याज्ञानप्रभवतापरस्याख्यायते। मिथ्याज्ञानं च दुष्टेन्द्रियहेतुकम्। तच्च सादृश्यादृते न सम्भवतीति प्रतिषेधे सत्युत्तरपदार्थ-

सदृश: समासार्थो जायते । तथाचोक्तम् । नञिव युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथाह्यर्थगतिरिति (प, ७५)। तस्मादब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशे क्षत्रियादौ प्रतीतिर्भवतीति न भवति पूर्वोक्तदोषावसरप्रसङ्ग: ।

७। ईषदकृता ।

ईषद् गुणवचनेनेति वक्तव्यमिति । ईषदित्येतदव्ययं गुणवचनेन समस्यते । न सर्वेणाकृदन्तेनेत्येतद्रूपं व्याख्येयमित्यर्थ: । तत्रेदं व्याख्यानम् । विभाषेत्येनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते । तेन गुणवचनेनैव समासो भविष्यति । नान्येन । ईषद् गार्ग्य इति गार्ग्यशब्दोऽयं जातिवचनो न गुणवचन: । नन्वकृतेत्युच्यते । तत्र ईषत्पीत ईषदुन्नत इत्यादि न सिध्यति । पीतादिशब्दस्य कृदन्तत्वात् । नैष दोष: । अव्युत्पन्ना ह्येते पीतादिशब्दा वेदितव्या: । नतु कृदन्ता: ।

८। षष्ठी ।

कृद्योगा चेत्यादि । कृद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यत इति व्याख्येयम् । तत्रेदं व्याख्यानम् । यदयं क्तेन च पूजाया मधिकरणवाचिना च कर्मणि च तृजकाभ्यां कर्त्तरि कर्त्तरि चेति (२।२।१२-१६) निषेधमारभते तज् ज्ञापयति कृद्योगा या षष्ठी सा समस्यत इति । अन्यथा प्रतिषेधारम्भोऽनर्थक: स्यात् । प्राप्त्यभावात् । इध्मव्रश्चन इति । करणे ल्युट् । कृत्यल्युटो बहुलमिति (३।३।११३) कर्त्तरि वा । कर्त्तृकर्मणो: (२।३।६५) कृतीति कर्मणि षष्ठी । पलाशशातन इति । शदेरगतौ त (७।३।४२) इति दकारस्य तकार: । पूर्ववल्ल्युट् । षष्ठी च । किमर्थमित्युच्यते । यावता षष्ठीत्यनेनैव कृद्योगलक्षणाया अपि षष्ठ्या: समास: सिद्ध एवेत्यत आह प्रतिपदविधाना चेत्यादि । सुबोधम् ।

९। याजकादिभिश्च ।

चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ: । तेन तत्स्थैश्च गुणै: षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यं न वक्तव्यम् भवति । अनेनैव सिद्धत्वात् । तस्मिन् स्थिता स्तत्स्था: । प्रकृतस्यान्यस्याभावात् तदित्यनेन गुणा एव प्रत्यवमृश्यन्ते । तेन गुणात्मन्येव

ये गुणा वर्त्तन्ते न कदाचिद् द्रव्यात्मनि तैः षष्ठी समस्यते। यद्यपि नास्त्येव हि स गुणो यो द्रव्ये न वर्त्तते सर्वस्य गुणस्य द्रव्याश्रितत्वात् तथापि गुणशब्दास्तु केचित् मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा तद्वति द्रव्ये वर्त्तमाना गुणमाधारानुगतं गमयन्ति यथा शुक्लः पटो लोहितः कम्बल इति। अपरे त्वाश्रयाद् विभक्तं द्रव्यं प्रत्यनुपसर्जनीभूतं गुणमाहु र्यथा चन्दनस्य गन्धः कपित्थस्य रस इति। तस्मादभिधानशक्तिव्यापारापेक्षया तत्स्थैरिति विशेषणं युक्तम्। तदेतदुक्तं भवति। ये गुणाः स्वशब्दैर्द्रव्यं प्रत्यनुपसर्जनभावापन्ना एव प्रत्याय्यन्ते तैः सह षष्ठी समस्यत इति चन्दनस्य गन्ध श्चन्दनगन्धः कपित्थस्य रसः कपित्थरसः। गन्धादयो हि स्वशब्दैराधारविभक्ता एव प्रत्याय्यन्ते। नतु कदाचिदाश्रयानुगता द्रव्यं प्रति विशेषणीभूताः।

१०। न निर्धारणे।

मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतम इति। यतश्च (२।३।४१) निर्धारणमिति षष्ठी। प्रतिपदविधाना चेत्यादि। षष्ठी शेष (२।३।५०) इति सामान्यलक्षण-विहितां षष्ठीं त्यक्त्वा याऽन्या विशेषलक्षणविहिता षष्ठी सा प्रतिपदविधाना। सा च षष्ठी न समस्यत इत्येतद्रूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्। नेति योगविभागः क्रियते। तेन प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति। यद्येवं कथं गृहस्वामी विद्यादायादः पृथ्वीश्वर इति। प्रतिपदविधाना ह्येषा षष्ठी। स्वामीश्वराधिपतिदायादेत्यादिना (२।३।३९) विशेषलक्षणेन तस्या विधानात्। नैष दोषः। शेषलक्षणैव ह्यत्र षष्ठी। नहि स्वाम्यादिसूत्रेण (२।३।२९) षष्ठी विधीयते। किं तर्हि? सप्तमी। सा तु सप्तमी षष्ठीं बाधिष्यत इति चकारेण पुनः षष्ठीप्रतिप्रसवः क्रियते। नह्येवंविधा षष्ठी प्रतिपदविधाना भवति। अतएव न निर्धारण इति निषेधो विधीयते। यतश्च निर्धारण मित्यत्रापि (२।३।४१) चकारेण सैव शेषलक्षणा षष्ठी प्रतिप्रसूयते। अन्यथा द्वीयमपि प्रतिपदविधानैव षष्ठीति समासो न स्यात्। ततश्च न निर्द्धारण इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। सर्पिषो ज्ञानमिति। ज्ञोऽविदर्थस्येति (२।३।५३) करणे षष्ठी।

११ । पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ।

छात्राणां पञ्चम इति । तस्य पूरणे (५।२।४८) डट् । नान्ताद-संख्यादेर्मट् (५।२।४९) । समुदायसमुदायिसम्बन्धे शेषलक्षणा षष्ठी । एवं बलाकायाः शौक्ल्यं काकस्य कार्ष्ण्य मित्यत्र गुणगुणिसम्बन्धे शेषलक्षणैव षष्ठी वेदितव्या । ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यमित्यत्र कृत्यानां कर्त्तरि (२।३।७१) वेति षष्ठी । अथ कथं गोविंशतिरिति षष्ठीसमासः ? यावता संख्याया गुणत्वात् प्रतिषेधेन भवितव्यम् । नैष दोषः । यदयं शतसहस्रान्ताच्च (५।२।११९) निष्कादित्याह तज् ज्ञापयति संख्यायाः समासो भवतीति । नहि तेन विना शतसहस्रान्तता निष्कस्य प्रातिपदिकस्य सम्भवति । तव्यता सानुबन्धकेन समासो भवत्येवेति । निरनुबन्धकपरिभाषया तस्याग्रहणात् । ब्राह्मणकर्त्तव्य मिति । गतिकारकोपपदात् कृदिति (६।२।१३९) प्रकृतिस्वरेणान्तस्वरित मुत्तरपदं भवति । यदि तर्हि निरनुबन्धकेनापि समासः स्यात् प्रकृतिस्वरे कृते प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः स्यात् । स चानिष्टः । अतो निरनुबन्धकेन समासः प्रतिषिध्यते । ननु सानुबन्धकेन । किञ्च स्यादिति । एवं मन्यते । क्रियमाणेऽप्येतस्मिन् प्रतिषेधे विशेषणसमासेनात्र भवितव्यमेव । तदवश्यम्भाविनि समासे यदि षष्ठी समासः स्यात् तदा को दोषः स्यात् ? यत्परिहृतयेऽयं षष्ठीसमासः प्रतिषिध्यत इति ? पूर्वनिपातानियम इत्यादिना दोषमाह । यदि षष्ठी समासः स्यात् तदा द्वयोरपि पदयोः प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जने सति पक्षे विशेषणस्यापि पूर्वनिपातःस्यात् । स च नेष्यते । विशेषणसमासे सति विशेषणस्यैव समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातो भवतीति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः ।

१२ । क्तेन च पूजायाम् ।

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति (३।२।१८८) वक्ष्यतीति । क्तमिति वाक्यशेषः । तस्येदं ग्रहणमिति । एतेन मतिबुद्धीत्यादिना (३।२।१८८) सूत्रेण यो विहितः क्तस्तस्य पूजाया मन्यत्र च सर्वस्य विहितस्येदं ग्रहणम् । न केवलं पूजायां

यो विहित स्तस्यैवेष्यत इत्यभिप्राय:। अतएवाह पूजाग्रहणमुपलक्षणार्थ-मिति। कस्योपलक्षणार्थम्? मतिबुद्धीत्यादौ सूत्रे (३।२।१८८) निर्दिष्टार्थस्य य: क्तो विधीयते तस्य मत्यादे:। तेन न केवलं पूजायां य: क्तो विहित स्तेन षष्ठीसमासप्रतिषेधो भवत्यपितु मतिबुद्ध्योरपि यो विहितस्तेनापि राज्ञां मत इति। क्तस्य च वर्त्तमान इति (२।३।६७) षष्ठी। पूजायां किम्? छात्रस्य हसितं छात्रहसितम्। नपुंसके भावे (३।३।११४) क्त:। शेषलक्षणा षष्ठी।

१३। अधिकरणवाचिना च।

इदमेषामासितमिति। आस्यतेऽस्मिन्नित्यधिकरणे क्त:। अधिकरण-वाचिनश्चेति (२।३।६८) षष्ठी। एवं पीतमित्यादावपि। अधिकरणवाचिनेति किम्? छात्रस्य हसितं छात्रहसितमिति।

१४। कर्मणि च।

उभयप्राप्तौ कर्मणीत्यस्या: (२।३।६६) षष्ठ्या इदं ग्रहणमिति। एतच्च पुन: कर्त्तरि चेति (२।२।१६) प्रतिषेधाद् विज्ञायते। यदि हि कर्मणि या काचित् षष्ठी तस्या: सर्वस्या इदं ग्रहणं स्यात् तदा कर्त्तरि चेति (२।२।१६) पुन: प्रतिषेधं न कुर्य्यात्। अनेनैव सिद्धत्वात्। यत्र हि कर्त्तरि तृजकौ विहितौ तत्र नियोगत: कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यम्। तस्मात् कर्त्तरि (२।२।१६) चेति पुन: प्रतिषेधवचनादुभयप्राप्तौ कर्मणि या षष्ठी विहिता तस्या अत्र ग्रहणमवसीयते। उभयप्राप्तौ कर्मणीति (२।३।६६) षष्ठ्या इह ग्रहणादिध्मव्रश्चन: पलाशशातन इक्षुभक्षिकां मे धारयसीति समासनिषेधो न भवति।

१५। तृजकाभ्यां कर्त्तरि।

भवत: शायिकेत्यादौ भावे पर्य्यायार्हणोत्पत्तिषु (३।३।१११) ण्वुच् भवतीति कर्त्तृकर्मणो: कृतीति (२।३।६५) कर्त्तरि षष्ठी। तृचा योगे कर्त्तरि षष्ठी नास्ति। तेनैव कर्त्तुरभिहितत्वात्। तर्हि किमर्थं तृचो ग्रहणमित्याह तस्मादित्यादि। इक्षुभक्षिकां मे धारयसीति पूर्ववण् ण्वुच्। अत्रेक्षुशब्दात् कृद्योगे कर्मणि षष्ठी। म इति कर्त्तरि षष्ठी कृद्योगेव। उभयप्राप्तौ

(२।३।६६) कर्मणीत्यत्र न प्रवर्त्तते । अकाकारयोः प्रतिषेध इति (२।३।६६, वा) वचनात् ।

१६ । कर्त्तरि च ।

इतरत्र व्यभिचाराभावादिति । तृचि । सामर्थ्यादकस्येदं विशेषणम् । कर्त्तृग्रहणमित्यत्र हेतुः । सम्भवव्यभिचारे हि विशेषणविशेष्यभावो भवति । नहि तृच् कर्त्तारं व्यभिचरति । तस्य कर्त्तर्य्येव विधानात् । अकस्तु व्यभिचरति । तस्य भावेऽपि विधानात् । अतः सामर्थ्यादेकस्यैव विशेषणं कर्त्तृग्रहणम् । न तृचः । अपां स्रष्टेति । अपामिति कर्मणि षष्ठी । स्रष्टेति तृच् । व्रश्चादिना (८।२।३६) षत्वम् । सृजिदृशो (६।१।५८) झल्यमकितीत्यमागमः । ननु चेत्यादि । याजकादिपाठाद् भवितव्यमेवात्र समासेनेत्यभिप्रायः । सम्बन्धिशब्दस्येत्यादिना परीहारः । होतृशब्देन सम्बन्धिशब्देन साहचर्य्याद् भर्त्तृशब्दोऽपि सम्बन्धिशब्दस्तत्र गृह्यते । अयन्तु क्रियाशब्दो बिभर्त्तीति भर्त्ता । सक्तूनां पायक इत्यातो युक् (७।२।३३) चिण्कृतोरिति युक् । अथ किमर्थं तृचः सानुबन्धकस्योच्चारणम् ? तृणो निवृत्त्यर्थमिति चेन् नैतदस्ति । तद्‌योगे नलोकाव्ययनिष्ठेत्यादिना (२।३।६९) षष्ठीप्रतिषेधात् । एवं तर्ह्येतदेव ज्ञापकं तृन्योगेऽपि क्वचित् षष्ठी भवतीति । तेन भीष्मः कुरूणां भयशोकहर्त्तेत्यादि सिद्धं भवति । (B)

१७ । नित्यं क्रीड़ाजीविकयोः ।

उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति । रोगाख्यायां ण्वुल् (३।३।१०८) बहुलमित्यनुवर्त्तमाने संज्ञायामिति (३।३।१०९) ण्वुल् । उद्दालकपुष्पादिषु कर्मणि षष्ठी । दन्तलेखको नखलेखक इति । ण्वुल्तृचाविति (३।१।१३३) ण्वुल् । क्रीड़ायां विषये षष्ठीति सूत्रेण (२।२।८) महाविभाषया विकल्पेन समासे प्राप्ते जीविकायाञ्च कर्त्तरि चेति (२।२।१६) निषेधे प्राप्ते ऽयमारम्भः । तत्र नित्यग्रहणं किमर्थम् ? जीविकार्थम् । इतरत्र त्वारम्भसामर्थ्यान्नित्योऽयं भविष्यति।

B) क्वचिद् भयशोकहन्तेति पाठः ।

जीविकायान्त्वसति नित्यग्रहणे महाविभाषाधिकाराद् विकल्पेन समासः स्यादिति तदर्थं नित्यग्रहणं कृतमुत्तरार्थञ्च ।

१८ । कुगतिप्रादयः ।

कुशब्दोऽव्ययं परिगृह्यत इति । अलिङ्गसंख्यत्वादव्ययत्वम् । ननु निपातेषु पाठात् । नह्ययं तत्र पठ्यते । न द्रव्यवचन इति । पृथिव्यादौ यो द्रव्ये वर्त्तते तस्यात्र ग्रहणन्न भवति । कुत एतदित्याह गत्यादिभिः साहचर्य्यादिति । गतार्थम् । कोष्णमिति । ईषदर्थे चेति कोः (६।३।१०५) कादेशः । कवोष्णमिति । कवञ्चोष्ण (६।३।१०७) इति कवादेशः । कदुष्णमिति । कोः कत् (६।३।१०१) तत्पुरुषे ऽचीति कत् । कुपुरुष इति पापार्थे । दुष्कृतमिति । दुस् कृच्छ्रार्थे वर्त्तते । इदुपधस्य (८।३।४१) चाप्रत्ययस्येति षत्वम् । सुस्तुतमिति सुशब्दोऽतिशये वर्त्तते । अतिस्तुतमिति अतिरतिक्रमणे । आबद्धमिति । आङ् क्रियायोगे मर्य्यादायां वा । पर्य्यादयो ग्लानाद्यर्थ इति पर्य्यादिराकृतिगणः । पर्य्यध्ययन इति परिग्लानोऽध्ययनायेत्यर्थः । वाससी इवेत्यादि । सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यनु (उण् ; ४।६२८) वर्त्तमाने वसेर्णिच्चेत्यसुन् (उण्, ४।६५७) प्रत्ययान्तो वासःशब्दो व्युत्पादितः । वस्त्रशब्दोऽ प्यौणादिकष्ट्रन्प्रत्ययान्तः । तेन द्वावप्येतौ ञ्नित्यादिर्नित्यमित्या (६।१।१९७) द्युदात्तौ । प्रादिप्रसङ्ग इत्यादि । प्रादिग्रहणे यः प्रसङ्गः समासशास्त्रस्य तत्र कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । लक्षणादिष्वर्थेषु कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति । नच ते ऽर्थाः समासेन गम्यन्त इत्यनभिधानात् कर्मप्रवचनीयानां समासो न भवति । यत्र ते ऽर्था गम्यन्ते तत्र भवत्येव समासः । अतिस्तुतमिति ।

१९ । उपपदमतिङ् ।

एधानाहारको व्रजतीति । तुमुन्ण्वुलौ (३।३।१०) क्रियायां क्रियार्थायामिति ण्वुल् । एतयोर्योगयोः सुप्सुपेति नाभिसम्बध्यत इति । ननु चास्मिन्नेव योगे तदनभिसम्बन्धो युक्तो यत्रातिङ्ग्रहणमस्ति । ननु पूर्वसूत्रेण । नह्रि तत्रातिङित्येतदस्ति । एवं मन्यते । अतिङिति योगविभागः क्रियते ।

स च पूर्वसूत्रस्यापि शेषभूतो विज्ञायते। नन्वेवमप्यतिङिति प्रथमान्तेन निर्देशात् प्रथमान्तस्यैव सुबित्यस्य निवृत्तिर्युक्ता। न तृतीयान्तस्य सुपेत्यस्य। नैतदस्ति। सामान्येन सुबधिकारनिवृत्त्युपलक्षणार्थत्वाद् युक्ता द्वयोरपि निवृत्तिः। तेनेत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति। पूर्वयोगेऽप्यतिङ्ग्रहणाद् गत्युपसर्गसंज्ञकानां कृद्भिः सह प्राक् सुबुत्पत्तेः समासो भविष्यतीत्येतदुपपन्नं भवति। तथाहि तत्र गतयः कृद्भिः सह समस्यन्ते। अस्मिंस्तु योगेऽतिङ्ग्रहणात् कारकोपपदानां कृद्भिःसमासः सुबुत्पत्तेः प्रागुपपन्नो भवति। तथाह्यत्र कारकं कृद्भिः सह समस्यन्ते प्राक् सुबुत्पत्तेः। समासे सति यदिष्टं सिध्यति तद्दर्शयन्नाह अश्वक्रीतीति। अत्राश्वः करणं कारकम्। तद्वाचिनोऽश्वशब्दस्य कर्तृकरणे कृता (२।१।३२) बहुलमिति समासः। सुबुत्पत्त्यां सत्यां यदि स समासः स्यात् तदा प्रागन्तरङ्गत्वाट्टाप् स्यात्। ततः सुप्। पश्चात् समासः। ततश्च क्रीतात् करणपूर्वादिति (४।१।५०) ङीष् न स्यात्। अत इत्यधिकारात्। ङीषस्त्ववकाशो धनेन क्रीतं क्रयणं यस्याः। प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे सति टाम् न क्रियते। प्रथमतः समास एव भवति। तेनादन्तत्वाद् ङीष् सिद्धो भवति। कथं पुनरश्वादेरुपपदत्वम्? यावता द्वितीयधात्वधिकारे सप्तम्या निर्देशः कृतः। नैष दोषः। नहि द्वितीयधात्वधिकारे यत् सप्तम्या निर्दिष्टं तदेवोपपदसंज्ञं भवति। अपितु यदप्युपोच्चारितम्पदं तदप्युपपदं भवत्येव। तदपि शास्त्र इतरेतरान्योन्योपपदाच्चेत्यादौ सूत्रे (१।३।१६) क्वचिदाश्रीयत एव। तस्मादश्वादिकमप्युपोच्चारितपदत्वादुपपदमिह विवक्षितम्। पदत्वं पुनस्तस्य पद्यते गम्यतेऽनेनार्थ इति कृत्वा। न तु सुबन्तत्वात्। इह सुपोऽसम्भवात्। सुबनुत्पत्तेः प्राक् समासाद्। यदि तर्हि यदुपोच्चारितं पदं तदपीहोपपदं गृह्यते तदातिप्रसङ्गः स्यात्। राजश्रितमित्यत्रापि प्राक् सुबुत्पत्तेः समासप्रसङ्गात्। ततश्च पदत्वाभावान्नलोपो न भवति। असर्वविषयत्वादस्य ज्ञापकस्येत्यदोषः। न ह्यनेन सर्वत्रगतिकारकोपपदानां कृद्भिः प्राक् सुबुत्पत्तेः समासो भवतीति ज्ञाप्यते। किं तर्हि? क्वचिदेवेष्टविषये। कथमेतज् ज्ञायते? तत्पुरुषे कृति बहुलमिति (६।३।१४) कृदन्त उत्तरपदे सप्तम्या अलुग्विधानात्। यदि तर्हि सर्वत्रैव गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः स्यात्

तदा समस्याः कृदन्तउत्तरपदेऽलुग्विधानं नोपपद्यते विलेशय इत्यादौ। समस्या असम्भवात्। तस्मात् क्वचिदेव प्राक् सुबुत्पत्तेः समासो न सर्वत्रेति। एवञ्च कृत्वा सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसीत्यादौ टाबन्तेन समास उपपन्नो भवति।

२०। अमैवाव्ययेन।

स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते इति। स्वादुमीति (३।४।२६) णमुल्। स्वादुमीत्येतस्मादेव मान्तनिर्देशादुपपदस्य मकारान्तत्वं निपात्यते। यदि पूर्वेणैव समासे सिद्धे नियमार्थं वचन मेवञ्च सति सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणाप्येवकार-करणं नियमार्थो भविष्यति। तत् किमर्थ मेवकारकरण मित्याह एवकारकरण मित्यादि। किमर्थं पुन स्तदुपपदविशेषणार्थं क्रियत इत्यत आह अमैव तुल्यविधान मित्यादि। येन वाक्येनामैव प्रत्ययो विधीयते नतु प्रत्ययान्तरं तेन यदुपपदं निर्दिश्यते तदमैव तुल्यविधानम्। तस्यैव समासो यथा स्यादित्येवमर्थमेवकारकरण मुपपदविशेषणार्थं क्रियते। स च समासः प्रत्यासत्तेरमैव भवति न प्रत्ययान्तरेणेति विज्ञायते। अग्रे भुक्त्वा। अग्रे भोज-मिति। अत्राग्रेशब्द उपपदं विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्वित्यमा (३।४।२४) क्त्वाप्रत्ययेन च तुल्यविधानमिति न समस्यते। अव्ययग्रहणं स्पष्टार्थम्। नह्यनव्यय ममन्तमस्ति यन्निवृत्त्यर्थमव्ययग्रहण मर्थवद्भवति।

२१। तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्।

पर्य्याप्तो भोक्तुमिति। पर्य्याप्ति (३।४।६६) वचनेष्वलमर्थेष्वित्यत शकधृष-ज्ञाग्लाघटरभलभेत्यादेः (३।४।६५) सूत्रात् तुमुन्ग्रहणानुवृत्ते स्तुमुन्प्रत्ययः।

२२। क्त्वा च।

अलं कृत्वा खलु कृत्वेति। अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः (३।४।१८) प्राचां क्त्वा। स च तृतीयाप्रभृतिभ्यः पूर्वः।

२३। शेषो बहुव्रीहिः।

उपयुक्तादन्यो योऽन्य इति। अभिहितादन्य इत्यर्थः। यत्रान्यः समासो नोक्त इति। यत्रान्या समाससंज्ञा न विहितेत्यर्थः। चित्रगुरिति। अत्र

बहुव्रीहित्वे सति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्येष (६।२।१) विधिर्भवति उन्मत्तगङ्गमिति । अन्यपदार्थे च (२।१।२१) संज्ञाया मित्यव्ययीभावः । असति हि शेषग्रहण इहापि बहुव्रीहिः स्यात् । ननुच बहुव्रीहौ प्राप्ते ऽव्ययीभावस्त्वारभ्यमाणस्तस्यैव बाधको भविष्यति । तत् कुतो बहुव्रीहि-प्रसङ्गः ? प्राक् कडारात् परं कार्य्यमित्यस्मिन् पक्ष इदं प्रत्युदाहरण मुपन्यस्तम् । तत्र हि पक्षे यदि शेषग्रहणं न क्रियेत ततोऽन्यपदार्थे च (२।१।२१) संज्ञायामिति वचनप्रामाण्यादव्ययीभावः स्यात् । परत्वाद्बहु-व्रीहिरित्येके । अयन्तु पक्षो वृत्तिकारेण नाश्रित इत्ययुक्त मेतत् । तस्मादा कडारादेका (१।४।१) संज्ञेत्यस्मिन् पक्षे व्यक्तिः पदार्थ इत्येतद्दर्शन-माश्रित्येदं प्रत्युदाहरण मुपन्यस्तम् । व्यक्तौ हि पदार्थे प्रतिलक्ष्ये लक्षणं प्रवर्त्तते । अत्रासति शेषग्रहणे यदेतद्विषयं लक्षणं तदकृतार्थमित्यवश्यं तेन प्रवर्त्तितव्यम् । एकसंज्ञाधिकाराच्च यौगपद्यं न सम्भवतीति वचन-प्रामाण्यादुभयप्रसङ्ग उभे अपि पर्य्यायेण स्यातामित्यपरे ।

२४ । अनेकमन्यपदार्थे ।

अनेकग्रहणं सुबित्यनेन सम्बध्यते । प्रथमान्तत्वात् । न सुपेति तृतीया-न्तेन । प्राप्तोदको ग्राम इत्यादीनि द्वितीयादिविभक्त्यर्थेषु यथाक्रमं बहुव्रीहे रुदाहरणानि । प्रथमार्थे तु न भवतीति । अनभिधानात् । नहि वृष्टे देवे गत इति वाक्याद् योऽर्थः प्रतीयते स वृष्टदेवशब्दात् प्रतीयते । अनेकग्रहणं किमिति । एवं मन्यते । अनेकग्रहणमित्येकस्य मा भूदित्येव मर्थं स्यात् । एतच्चायुक्तम् । यथैव हि सुप्सुपेत्यधिकारात् समर्थपरिभा-षोपस्थानाच्च तत्पुरुष एकस्य न सम्भवति तथा बहुव्रीहिरपि न भविष्य-तीति किमर्थमनेकग्रहणमित्याह बहुनामपि यथा स्यादिति । सुप्सुपेत्य-धिकारात् समर्थपरिभाषोपस्थानाच्चानेकस्यैव समासे लब्धे सत्यनेकग्रहणं प्रचुरतरार्थं विज्ञायते । तेन बह्वनामपि भवति । चित्रग्वादेः सकाशात् सुसूक्ष्मजटकेशादिषु प्रचुराणि पदानि भवन्ति । अथान्यपदार्थग्रहणं किमर्थम् । बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागार्थम् । अविशेषेण तत्पुरुष उच्यमानोऽ-

नन्यपदार्थे कृतावकाशो ऽन्यपदार्थे परत्वाद्बहुव्रीहिणा यथा बाध्येत वीरपुरुषको ग्रामस्थितगुर्देवदत्त इति। बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामित्यादि। समानाधिकरणानां पदानां बहुव्रीहिर्भवतत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। किमर्थमिदमित्याह। व्यधिकरणानां मा भूदिति। तत्रेदं व्याख्यानम्। अभिधानलक्षणा हि कृत्तद्धितसमासा भवन्ति। नच व्यधिकरणानां बहुव्रीहौ कृते विवक्षितार्थाभिधानमस्ति। नहि पञ्चभिर्भुक्तमस्येति वाक्याद् योऽर्थः प्रतीयते स पञ्चभुक्तशब्दात्। तस्मादनभिधानाद् व्यधिकरणानां बहुव्रीहिर्न भविष्यति। यत्र त्वभिधानमस्ति तत्र वैयधिकरण्येऽपि भवत्येव समासः कण्ठेकाल इति। अव्ययानाञ्चेति। बहुव्रीहिर्भवतीति सम्बन्धनीयम्। चकारादनव्ययानाञ्च क्वचित्। असमानाधिकरणार्थमिदम्। उच्चैर्मुखमिति। उच्चैःशब्दस्याव्ययस्यासत्त्ववाचित्वात् सत्त्ववाचिना मुखशब्देन नास्ति सामानाधिकरण्यम्। तथापि गमकत्वात् समासो भवत्येव। अनव्ययानामुदाहरणं कण्ठे स्थितः कालो यस्येति स कण्ठेकाल इत्येवमादि। कथं पुनस्तुल्येऽपि वैयधिकरण्ये पदानां क्वचिद्बहुव्रीहेर्गमकत्वं भवति? क्वचिन्न भवतीति? शब्दशक्तिस्वभावात्। शब्दशक्तयश्च प्रतिनियताश्रयाः क्वचिदेव प्रवर्त्तन्ते। न सर्वत्र। सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्चेति। सप्तम्यन्तं पूर्वपदं यस्योत्तरपदस्य तत् सप्तमीपूर्वपदम्। तस्य परेण पदान्तरेण समासो भवति। तस्य च सप्तम्यन्तपूर्वपदस्योत्तरपदलोपो भवति। कण्ठेस्थित इति विगृह्य सप्तमीति (२।१।४०) योगविभागात् समासः। तत्पुरुषे (६।३।१४) कृति बहुलमित्यलुक्। कण्ठेस्थितः कालोऽस्येति कण्ठेकालः। अत्र सप्तम्यन्तपूर्वपदस्य समानाधिकरणत्वात् सिद्ध एव बहुव्रीहिः। उत्तरपदलोपस्तु विधीयते। एवमन्यत्रापि वेदितव्यम्। उपमानं पूर्वपदं यस्योत्तरपदस्य तत् पदान्तरेण समस्यते। तस्योपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपो विधीयते। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्योष्ट्रमुखः। खरमुखः। अत्रोष्ट्र उपमानं पूर्वपदं मुखस्य। ननु चोष्ट्रमुखमुपमानं देवदत्तमुखस्य। नतूष्ट्रः। उपमानावयवत्वादुष्ट्रोऽप्युपमानमुच्यत इत्यदोषः। समुदायविकारषष्ठ्याश्चेति। उत्तरपदलोपश्चेत्यनुवर्त्तते। समुदायषष्ठ्यन्ताद् विकारषष्ठ्यन्ताच्च पूर्वपदात् परं

यदुत्तरपदं तत् पदं पदान्तरेण समस्यते। तस्य च समुदायविकार-षष्ठ्यन्तपूर्वपदस्योत्तरपदस्य लोपो भवति। केशानां सङ्घातः केशसङ्घातः। स चूडास्येति केशचूड इत्यत्र समुदायसमुदायिसम्बन्धे षष्ठी। सुवर्णस्य विकारोऽलङ्कारोऽस्येत्यत्र विकारविकारिसम्बन्धे षष्ठी। प्रादिभ्य इत्यादि। उत्तरपदलोपश्चेत्यनुवर्त्तते। धातोर्जातं निष्पन्नं धातुजम्। प्रादिभ्यः पूर्वपदेभ्यः परं यद्धातुजमुत्तरपदं पतितशब्दादि तदन्तस्य बहुव्रीहिर्भवति। तस्य चोत्तरपदस्य वा लोपः। नञोऽस्त्यर्थानामित्यादि। नञ उत्तरेषां विद्यमानादीनामित्यर्थः। इह सुबिति वर्त्तते। अस्तिशब्दश्चायं तिङन्तः। अस्तिक्षीरेत्येवमादि न सिध्यतीति यो मन्येत तं प्रत्याह सुबधिकार इति। अस्तिक्षीरादेः समास उच्यते प्रतिपद्यते येन तदस्तिक्षीरादेर्वचनम्। व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्। उपसर्गविभक्तिस्वरप्रति-रूपकाश्च निपाता भवन्तीति विभक्तिप्रतिरूपकोऽयमस्तिशब्दो निपातो न तिङन्तः। तेनास्तिक्षीरा ब्राह्मणीत्यादि सिद्धं भवति।

२५। संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये।

उपदशा इति। बहुव्रीहौ संख्येये (५।४।७३) डजबहुगणादिति डच् समासान्तः। टिलोपश्च। दशानां समीपे ये वर्त्तन्ते ते तथोच्यन्ते। ते पुनर्नवैकादश वा। पूर्वपदार्थप्रधानोऽयं समासः। यद्येवं कस्तर्ह्यव्ययी-भावस्यास्य च विषयविभागः। सोऽप्यव्ययीभावोऽव्ययस्य समीपे वर्त्तमान-स्याव्ययं (२।१।६) विभक्तीत्यादिना पूर्वपदार्थप्रधान एव विधीयते। उच्यते यदा समीपिनः प्राधान्यं तदा बहुव्रीहिः। यदा तु समीपस्य प्राधान्यं तदाव्ययीभाव इत्येष विषयविभागः। उपविंशा इति। पूर्ववड् डच्। ति विंशतेर्डितीति (६।४।१४२) टिलोपः। आसन्नदशा इति। दशानामासन्ना आसन्नदशाः। ते च पूर्ववन्नवैकादश वा। अदूरदशा इति। दशानामदूरा ये ते पुनः पूर्वोक्ता एव। अधिकदशा इति। दशानामधिकास्ते पुनरेकादशादयः। द्वित्रा इति। द्वौ वा त्रयो वेति विग्रहः। वार्थे चायं समासः। वार्थश्चायं संशयः। न विकल्पः। यदि वार्थ इह विकल्प आश्रीयते

ततो यदा द्वौ भवत स्तदा बहुवचनं न स्यात् । तस्मात् संशयोऽत्र वार्थः । संशयिते वार्थे बहुवचनं भवति यथा कति भवतः पुत्राः । उक्तञ्च भाष्ये ऽविज्ञातेऽर्थे बहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति । तत् कथम् ? संशयज्ञानस्योभय पक्षपरामर्शित्वेन बह्वर्थविषयत्वात् । उभयपक्षापरामर्शत्वेन संशय एव न स्यात् । अथवा पञ्चैवात्र सदा भवन्ति । न कदाचित् द्वौ त्रयो वेति । तथाच द्वित्रा इत्युक्ते पञ्चेवेति गम्यते । सैषा पक्षाधिष्ठाना वागिति ततो युक्तं बहुवचनम् । यदि तर्हि वार्थेऽयं समास स्तस्यार्थस्यान्यपदार्थत्वात् पूर्वेणैव सिद्ध समासः । न सिध्यति । मत्वर्थे हि पूर्वयोगः । अमत्वर्थार्थोऽयं योगः । अथवा प्रथमार्थं वर्जयित्वा ऽन्यत्र विभक्त्यर्थे पूर्वेण समासः । प्रथमार्थमिदं वचनम् । त्रिचतुरा इति । चतुरोऽच्प्रकरणे चतुरस्त्र्युपाभ्यामुप संख्यानमित्यच् (५।४।७७,वा) समासान्तः । द्विदशा इति । द्विर्दशेति विग्रहः । सुजर्थेऽ यं समासः । दशसम्बन्धिनी याऽऽवृत्तिर्दशशब्देन लक्ष्यमाणा सा द्विशब्देनाख्यायते । सुजर्थश्च प्रत्ययार्थो नान्यपदार्थ इति पूर्वेण न सिध्यति । अथवा प्रथमार्थेऽपि चायम् । अमत्वर्थेऽपि । अतः पूर्वेण न सिध्यति । समास एव सुजर्थं गमयितुं समर्थ इति वृत्तौ सुज् न प्रयुज्यते । अधिका विंशतिर्गवामिति । विंशतिशब्दोऽत्र संख्यान एव वर्त्तते । न तु संख्येये द्रव्ये ।

२६ । दिङ्नामान्यन्तराले ।

दक्षिणपूर्वेति । प्रथमार्थेऽप्ययं समास इष्यते । अमत्वर्थेऽपि । तत्पूर्वेण न सिध्यतीत्ययममत्वर्थ आरम्भः । प्रतिपदविधानार्थश्च । विभाषा दिक्समास (१।१।२८) इत्यत्र दिशां यः समासः प्रतिपदविहितस्तस्य ग्रहणमिष्यते । प्रतिपदविहितश्च समासो दिशामेव भवति यद्ययं योग आरभ्यते । नान्यथा । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति । स पुनः स्त्रियाः पुंवदिति (६।३।३४) योगविभागेन सिध्यतीति वेदितव्यम् । नामग्रहणं रूढ्यर्थमिति । लोके ये रूढा दिक्शब्दास्तत्परिग्रहार्थमित्यर्थः । ऐन्द्र्याश्च कावेर्याश्चेति । नेमौ रूढिशब्दौ । किं तर्हि ? यौगिकौ । इन्द्रस्येयमैन्द्री । कुबेरस्येयं कौबेरी । तस्येदमित्यण् (४।३।१२०) ।

२७। तत्र तेनेदमिति सरूपे।

इतिकरणेत्यादि। तत इति। समासादभिमतेऽर्थे यदि लौकिकी विवक्षा भवत्येवं समासोऽयमिष्यते। तस्माद्विवक्षार्थमितिकरणोऽत्र क्रियते। विवक्षार्थं इतिकरणो यमर्थं प्रतिपादयति तं दर्शयितु माह लौकिकमर्थमनुसारयतीति। अनुगमयति प्रबोधयतीति यावत्। स पुनर्लौकिकोऽर्थो ग्रहणादिरिति दर्शयन्नाह तत इत्यादि। यस्मादितिकरणो लौकिकमर्थमनुसारयति ततो हेतोर्ग्रहणादिरिति सर्वं लभ्यते। यत् तत्रेत्यादिनाऽनन्तरोक्तमर्थं विस्पष्टीकरोति। गृह्यतेऽस्मिन्निति ग्रहणं केशादि। प्रहरन्त्यस्मिन्निति प्रहरणं मुसलादि। कर्मव्यतीहार इति परस्परग्रहणम्। परस्परप्रहरणञ्चेतिकरणादेव लभ्यत इति वेदितव्यम्। स्वरूपविधिरत्रेतिकरणादेव न भवतीति वेदितव्यम्। दण्डैश्च दण्डैश्चेति करणे तृतीया। स चाव्ययमिति। तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठादव्ययीभावः। अव्ययीभाव (१।१।४१) श्चेत्यव्ययसंज्ञाविधानात्। सरूपमिति। समानस्य ज्योतिर्जनपदेत्यादिना (६।३।८५) सभावः।

२८। तेन सहेति तुल्ययोगे।

तुल्ययोगे वर्त्तमानमित्यादि। तुल्ययोगः समानसम्बन्धः। तं यदा सहशब्दो द्योतयति तदासौ तत्र वर्त्तते। सपुत्र इति। सह पुत्रेणेति विग्रहः कर्त्तव्यः। सहयुक्तेऽप्रधान इति (२।३।१९) तृतीया। वोपसर्जनस्येति (६।३।८२) सहस्य सभावः। अत्र सपुत्र आगतो देवदत्त इति देवदत्तस्य पुत्रस्य चागमनेन तुल्यसम्बन्धः सहशब्देन द्योत्यते। अथ कथं पुनः सकर्मक इत्यादौ स्यात्। कथञ्च न स्यादित्याह न ह्यत्रेत्यादि। प्रायिकमिति। असर्व्वविषयमित्यर्थः। कुतः पुनः प्रायिकत्वमस्य लभ्यते ? इतिकरणात्। ननु चान्यदितिकरणस्य प्रयोजनमस्ति। किं तत् ? सहशब्दः स्वरूपपदार्थको यथा गम्येत। अन्यथा ह्यर्थनिर्देशोऽयं विज्ञायेत। ततश्च साकं सार्द्धमित्यादयोऽपि समस्येरन्। नैवं ब्रूम इह सूत्रे य इतिकरणस्ततो लभ्यत इति। किं तर्हि ? पूर्वसूत्राद् योऽनुवर्त्तते तत इति।

२९। चार्थे द्वन्द्वः।

कः पुनरयं चार्थो नामेत्याह समुच्चयोऽन्वाचय इत्यादि। समुच्चितिः समुच्चयः। साधनमेकं क्रियां वा प्रति क्रियासाधनानामात्मरूपभेदेन चीयमानताऽनेकत्वमिति यावत्। स पुनस्तुल्यबलानामनियतक्रमयौगपद्यानामेव भवति यथा गामश्वं पुरुषं पशुञ्चाहरहर्नयमानो वैवस्वतस्तृप्तिं नोपयातीति। अन्वाचयोऽपि यत्रैकस्य प्राधान्यम्। इतरदप्रधानम्। तदनुरोधेनान्वाचीयमानता। यथा भो वटो भिक्षामट गाञ्चानयेति। इतरेतरयोगः समाहारश्च समुच्चयस्यैव प्रभेदः। स एव हि परस्परापेक्षाणामवयवभेदानुगत इतरेतरयोगः। यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कार्य्यं कर्त्तव्यम्। उभावपि तत्कार्य्यं प्रति परस्परापेक्षौ। तथाहि तदेकस्याप्यभावे न क्रियते। अवयवप्रधानश्चायमिति द्वित्वाद्द्विवचनम् भवति। परस्परापेक्षाणामेव तिरोहितावयवभेदः संहतिप्रधानः समाहारो यथा छत्रोपानहमिति। अत्रापि कस्याञ्चित् क्रियायां छत्रादेः परस्परापेक्षत्वम्। संहतिप्रधानत्वाच्चैकवचनम्। यदि तर्हि समुच्चयान्वाचयावपि चार्थौ तदा तयोरपि समासः प्राप्नोतीत्यत आह तत्रेत्यादि। समुच्चये तावत् परस्परानभिसम्बन्धा एव गवादयो नयनादिभिः सम्बध्यमानाः समुच्चीयन्त इत्यसामर्थ्यात् सत्यपि चार्थे तस्मिन् न भवति समासः। अन्वाचयेऽप्येकं सापेक्षं नेतरत्। यथा पूर्वोक्त उदाहरणे तत्र हि गवानयनं भिक्षाटनमपेक्षते। नतु भिक्षाटनं गवानयनम्। विनापि तेन तदनुष्ठानात्। स यदि गां पश्यति तदा तामप्यानयति। नचेत् भिक्षामेवाटतीत्यन्यतरापेक्षारर्हिते चार्थे न भवति समासः। इतरेतरयोगे समाहारे च विधीयत इति। तत्र सर्वेषां सामर्थ्यस्य विद्यमानत्वात्। वाक्त्वचम्। वाग्दृषदमिति। द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहार इति (५।४।१०६) टच् समासान्तः। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः (२।४।६)।

३०। उपसर्जनं पूर्वम्।

पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति। ननु च परप्रयोगविपर्य्ययो लोके न दृष्ट एव। तत् कथं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थेन पूर्व्वग्रहणेनेत्यत आह अनियमो हि

स्यादिति । सम्भावनायां लिङ् । एवं मन्यते । यद्यपि परप्रयोगविपर्य्ययो न दृष्ट स्तथाप्यसति नियामके वाक्ये पुरुषापराधाद् विपरीतप्रयोगोऽपि सम्भाव्येत । येषाञ्च वाक्यमेव समासीभवतीति दर्शनं तेषां वाक्यस्यानियतक्रमत्वात् तद्विकारोपि समासो ऽनियतक्रमः स्यादिति सूत्रारम्भः ।

३१ । राजदन्तादिषु परम् ।

पूर्वस्य परनिपात इति लिप्तवासितादुग्रगाढपर्य्यन्तेषु । उदूखलमुसलादयो ये द्वन्द्वा स्तत्र क्वचिदल्पाच्तरत्वात् पूर्वनिपातः प्राप्नोति क्वचिद् घ्यन्तत्वात् पूर्वनिपातः क्वचिदजाद्यदन्तत्वात् । क्वचित् तुल्यत्वादनियमः । दृषदुपलमिति प्रमादाच्चायं पाठो लक्ष्यते । अल्पाच्तरत्वाद् दृषच्छब्दस्य पूर्वनिपातः सिद्धः । अक्षिभ्रुवं दारगवमिति । अचतुरादि सूत्रेणाच् समासान्तः । स्थूलपूलासमिति । प्रमादपाठोऽयं लक्ष्यते । पूर्व्वोक्तादेव कारणात् ।

३२ । द्वन्द्वे घि ।

उपसर्जनमित्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञा विहिता । द्वन्द्वे च सर्वेषां पदानां प्राधान्यम् । न कस्यचिदप्राधान्यमित्युपसर्जनसंज्ञाया अभावादनियमे प्राप्ते वचनमिदम् । अथ यत्र बहूनां पूर्वनिपातप्रसङ्ग स्तत्र किमेकस्यानियमो भविष्यत्युत सर्वेषामित्याह अनेकप्राप्तावेकस्येत्यादि । एष चार्थो जातिपदार्थस्याश्रयणाल्लभ्यते । व्यक्तौ तु पदार्थे प्रतिव्यक्ति शास्त्रप्रवृत्त्या भवितव्यम् । ततः सर्वेषां नियमः स्यात् । आकृतौ तु पदार्थे लक्ष्य एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्त्तते । तेन चैकस्य पूर्वनिपाते जातिः कृतार्थेति शेषाणामनियमो भवति । एवमुत्तरत्राप्येकस्य नियमः शेषाणान्त्वनियम इति वेदितव्यम् । विस्पष्टपटुरिति । विस्पष्टः पटुः । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः ।

३३ । अजाद्यदन्तम् ।

द्वन्द्वे घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेनेति । द्वन्द्वे घीति (२।२।३२)। तस्मादजाद्यदन्तमित्येतद् भवति विप्रतिषेधेन । द्वन्द्वे घीत्यस्यावकाशः पटुशुक्लौ

पटुगुप्तौ। अजाद्यदन्तमित्यस्यावकाश उष्ट्रशशावुष्ट्रखरौ। इन्द्राग्नी इत्यत्रोभयं प्राप्नोति। अजाद्यदन्तं भवति विप्रतिषेधेन।

३४। अल्पाच्तरम्।

ऋतुनक्षत्राणामित्यादि। ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतम्। नक्षत्राणामुदयकृतम्। ऋतुनक्षत्राणामित्यत्रैव वर्णग्रहणं कस्मान्न कृतमिति पर्य्यनुयोगदोषमाशङ्क्याह समाक्षराणामित्यादि। असमानाक्षराणामपि वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपात इष्यत इति पृथग्वचनम्। आनुपूर्व्यञ्च वर्णानां जन्मकृतमिति लोकव्यवहारे प्रसिद्धम्। प्रसिद्धिश्च श्रुतिकृता। श्रुतौ हि पठ्यते मुखतो ब्राह्मणमसृजत्। बाहुभ्यां राजन्यम्। ऊरुभ्यां वैश्यम्। पद्भ्यां शूद्रमिति। संख्याया अल्पीयस्या इति द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे चेति वक्तव्यम्। द्वित्राः। त्रिचतुरा इति बहुव्रीहिः। नवतिशतमिति द्वन्द्वः।

३५। सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ।

सर्वनामसंख्ययोरिति। यत्र गुणवचनेन सह समासः सोऽस्य विषयः। यत्र तु द्रव्यवाचिना तत्र सर्वनामसंख्ययोर्विशेषणत्वादेव पूर्वनिपातः सिद्धः। सप्तम्याः पूर्वनिपात इत्यादि। सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते गड्वादिभ्यः परवचनं कर्त्तव्यमिति। सप्तम्यन्तं परमुच्यते कथ्यते येन व्याख्यानेन तत् परवचनम्। तत्रेदं व्याख्यानम्। आहिताद्देराकृतिगणत्वाद् गडुकण्ठप्रभृतयस्तत्रैव द्रष्टव्याः। तेन गड्वादिभ्यः परं सप्तम्यन्तं भविष्यति। कथं वह्नेगडुरिति। यदि गड्वादिभ्यः सप्तम्याः परवचनमिति भावः प्राप्तस्य च बाधा व्याख्येयेति। तत्रेदं व्याख्यानम्। वाहिताग्न्यादिष्वित्यतो (२।२।३७) वाग्रहणं क्रियते। सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते। तेन प्राप्तस्य परनिपातस्य बाधनं भविष्यति।

३६। निष्ठा।

ननु विशेषणमेवात्र निष्ठेति। कृतशब्दः क्रियाशब्दः। कटशब्दो द्रव्यवचनः। तत्र यथा गुणो द्रव्यस्य विशेषणं तथा क्रियापि। तथासति निष्ठान्तस्य विशेषणत्वात् पूर्वेणैव पूर्वनिपातः सिद्धः। कटे कृतमनेनेत्यादिना

विग्रहभेदेन निष्ठाया विशेषणत्वाभावं दर्शयति । अत्र हि विग्रहे सप्तम्यन्तमेव विशेषणम् । निष्ठान्तं विशेष्यम् । सामानाधिकरण्ये हि क्रियागुणौ विशेषणविशेष्यभावौ नियमेनानुभवतः । नहि वैयधिकरण्ये । तथाहि पटस्य शुक्लः काकस्य गतिरित्यत्र गुणादेर्विशेष्यत्वम् । व्यवच्छेद्यत्वात् । द्रव्यस्य तु विशेषणत्वं व्यवच्छेदकत्वात् । निष्ठायाः पूर्वनिपात इत्यादि । जात्यादिभ्यो निष्ठान्तं परमुच्यते । तेन तद्व्याख्यानं कर्त्तव्यम् । तत्रेदं व्याख्यानम् । सारङ्गजग्धीमासजातासुखजातादयः शब्दा आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वात् तदन्तःपातिनः । तेन जातिकालसुखादिभ्यो निष्ठान्तं परं भवतीति । सारङ्गजग्धीति । सारङ्गशब्दो जातिवचनः । ततः क्तादल्पाख्यायामित्यनुवर्त्तमाने (४।१।५२) ऽस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति (४।१।५३) ङीष् । कथं कृतकट इति । कटशब्दस्य जातिवाचित्वादिति प्रश्नः । प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येयेति । तेन कृतकट इत्यत्रापि भविष्यतीति भावः । सा पुनरप्राप्तस्य चाबाधा पूर्ववदेव व्याख्येया । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येया । प्रहरणार्थेभ्य इत्यादि । प्रहरणमर्थो येषां ते तथोक्ताः । तेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । अस्युद्यतो दण्डपाणिरित्येवमादीनां शब्दानामाहिताग्न्यादिषु पाठात् परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति ।

३७। वाऽऽहिताग्न्यादिषु ।

३८। कडाराः कर्मधारये ।

कडारादयो ये गुणशब्दास्तेषां विशेषणत्वं भवतीत्याह गुणशब्दानामित्यादि । गतार्थम् ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्य्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्जिकायां द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः समाप्तः ॥२।२॥

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका।

द्वितीयोऽध्यायः

तृतीयः पादः।

१। अनभिहिते।

दधातेर्हिनोतेर्वा ऽनभिहित इत्यस्य रूपम् समानत्वात्। अनेकार्थत्वाच्च धातूनाम्। न ज्ञायते किमर्थं यानभिहितशब्दस्य ग्रहणमिति सन्देहः स्यात्। अतस्तं निराकर्त्तुमाह अनभिहिते ऽनुक्त इत्यादि। यद्यनभिहिते कर्म्मादौ द्वितीयादयो विभक्तयो भवन्तीति सामान्येनोच्येत ततो यथा कृतः कट इत्यत्र क्तप्रत्ययेन कर्म्मणोऽभिहितत्वात् कटशब्दाद् द्वितीया न भवति तथा कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीय मित्यत्र कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीयया भीष्मादिगतस्य कर्म्मणोऽभिहितत्वाद् भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति। तस्मात् कश्चिद् विशेषोऽत्राभिमत इति मत्वा तं विशेषं पृच्छति केनानभिहित इति? इतरो विदिताभिप्राय आह तिङ्कृत्तद्धित समासैरित्यादि। क्रियत इति कर्मणि लकारः। सार्वधातुके (३।१।६७) यक्। रिङ् शयग्लिङ्क्षिवति (७।४।२८) रिङादेशः। शत्यः शतिक इति। शताच्च ठन् यतावशत इति (५।१।२१) ठन्यतौ भवतः। बहुषु (१।४।२१) बहुवचनमित्यादि। तत्रेदमुक्तं कर्मादयोऽप्यपरे विभक्तीनां वाच्या। अत स्तदीये बहुत्वे बहुवचनम् भवतीति। एवञ्च ब्रुवता वृत्तिकृता कर्म्माद्याश्रितायां संख्यायां द्वितीयादयो विभक्तयो भवन्तीत्येतदुक्तं भवति। नच तत्र कश्चिद् विशेष उपात्तः। सन्ति च कर्म्मादयो ऽभिहिता अनभिहिताश्च। तत्र विशेषानुपादानाद् यथा ऽनभिहितकर्म्माद्याश्रयेष्वेकत्वादिषु द्वितीयादयो

विभक्तयो भवन्ति तथाऽभिहितकर्म्माद्याश्रयेष्वपि स्युः । अतोऽनभिहिता ये कर्म्मादय स्तदाश्रयेष्वेवैकत्वादिषु यथा विभक्तयो स्युरन्यत्र मा भूवन्नित्यनभिहित इत्येतद् विशेषण मारभ्यते । अनभिहितकर्म्माद्याश्रयेष्विति । अनभिहिताः कर्म्मादय आश्रया येषामिति बहुव्रीहिः । एतेन बहुषु बहुवचन (१।४।२१) मित्यादेः शास्त्रस्यानभिहित इत्येतस्य च कर्म्मणि (२।३।२) द्वितीयेत्येवमादिभिः सहैकवाक्यतां दर्शयति । अनभिहिते कर्म्मणि द्वितीया बहुषु बहुवचनमिति । एव मन्यत्राप्येकवाक्यता वेदितव्या । एकवाक्यता च गुणप्रधानभावमन्तरेण न सम्भवतीत्येकस्य गुणभावेन भवितव्यम् । अपरस्य प्रधानभावेन । तत्र विशेषणत्वादनभिहित इत्यस्य कर्म्माद्यपेक्षया गुणभावः । कर्म्मादीनां तु विशेष्यत्वात् प्राधान्यम् । एकत्वाद्य पेक्षया कर्म्मादीनान्तु विशेषणत्वादप्राधान्यम् । एकत्वादीनां विशेष्यत्वात् प्रधानभावः । अथ कथं कटशब्दादुत्पद्यमाना द्वितीया भीष्मादिपदानुगतं कर्म्माभिदधाति यथा निष्ठेति चेत् ? स्यादेतत् । यथा कटः कृतो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय इत्यत्र करोतेः कर्म्मण्युत्पद्यमाना निष्ठा सर्वं भीष्मादिकमपि कर्म्माभिदधाति तथा कटशब्दादुत्पद्यमाना द्वितीयेति । वार्त्तमेतत् । कृत इति क्रियाकारकसम्बन्धनिमित्तमभिधानम् । क्रिया चोत्पद्यमाना सामर्थ्यात् सर्व्वाणि कारकद्रव्याण्याक्षिपति । ततः कृञ उत्पद्यमानः क्तः साधारणतया यावत् करोतिरूपयाति कर्म्मतां तावत् सर्व्वमेवाभिदधातीति युक्तम् । भीष्मादिगताया अपि कर्म्मतायाः क्तप्रत्ययेनाभिधानम् । कटस्तु विशिष्टद्रव्यवचनः । तत उत्पद्यमाना द्वितीया तद्गतमेव कर्म्म शक्नोत्यभिधातुम् । नान्यगतं किञ्चित् । तत् कथं तया भीष्मादिगतमपि कर्म्माभिधीयते ? तथाच निरर्थकं परिगणनम् । तस्मात् तिङ्कृत्तद्धित समासैरेवाभिधानं सम्भवतीति सम्भवदुदाहरणप्रदर्शनपरमेतत् परिसंख्यानं वेदितव्यम् । न परिगणनम् ।

२ । कर्म्मणि द्वितीया ।

द्वितीया तिङ्विभक्तिरप्यस्तीति तस्या अप्यत्र ग्रहणमिति कस्यचिदाशङ्का स्यात् । अतस्तान्निराकर्त्तुमाह द्वितीयादयः शब्दा इत्यादि । कर्म्मशब्देनेह

साधनं कर्म गृह्यते । नतु क्रियाकर्म । तथाहि ये विभक्त्यर्था एकत्वादयस्तेषां विशेषणत्वेनैव कर्मादयोऽनुक्रांस्यन्ते । नच क्रियाकर्मणि द्वित्वबहुत्वे स्तः । साधनकर्मणि तु विद्येते । तस्मात् तस्यैव ग्रहणं युक्तम् । नेतरस्य । उभसर्वतसोरित्यादि । उभसर्वशब्दयोस्तसिप्रत्ययान्तयोः प्रयोगे द्वितीयाविभक्तिः कार्य्या । शेषलक्षणायां षष्ठ्यां प्राप्तायामयमारम्भः । उभसर्वतसोरित्यत्र यद्यप्युभशब्दः पठितस्तथापि सामर्थ्यादुभयशब्दो गृह्यते । साधर्म्यात् । नह्युभशब्दस्तसिप्रत्ययान्तोऽस्ति । तस्य नित्यद्विवचनटाब्विषयत्वात् । तथाचोक्तम् । अन्याभावो नित्यद्विवचनटाब्विषयत्वादुभयोऽन्यत्रेति (१।१।२७,वा) । उभयतः सर्वत इति पञ्चम्यास्तसिल् । धिक्शब्दयोगेऽपि द्वितीया कार्य्या । तथोपर्य्यादिषु त्रिषु योगे द्वितीया कार्य्या । आम्रेडितान्तेष्विति । कृतद्विर्वचनेष्वित्यर्थः । उपर्युपरि ग्राममित्यादावुपर्य्यध्यधसः सामीप्य (८।१।७) इति द्विर्वचनम् । ततोऽन्यत्रापि दृश्यत इति । यथोक्तादन्यत्रापि दृश्यते द्वितीयेति सम्बन्धः । क्व चान्यत्र दृश्यत इत्यत आह अभित इत्यादि । पर्य्यभिभ्याञ्चेति (५।३।९) तसिः । अपिशब्दो विकल्पार्थः । अपि दृश्यते ऽपि न दृश्यते च । तेन हा तात हा मातरित्यादि सिध्यति ।

३ । तृतीया च होश्छन्दसि ।

यवाग्वा ऽग्निहोत्रं जुहोतीति । यद्यप्यत्र सुपां सुपो भवन्तीति (७।१।३९, वा) द्वितीयास्थाने तृतीयादेशविधानेऽप्येतत् सिध्यति तथापि पयसा जुहोत्याज्येन जुहोतीत्येवमादि न सिध्यति । तथाहि स्थानिवद्भावात् स्वमोर्नपुंसकादित्येकस्य (७।१।२३) लुक् प्राप्नोति । अपरस्यातोऽमित्यम्भावः (७।१।२४) ।

४ । अन्तरान्तरेण युक्ते ।

अन्तरान्तरेणशब्दौ निपातौ साहचर्य्याद् गृह्येते इति । अयमन्तराशब्दो यद्यपि स्त्रीप्रत्ययान्तोऽस्ति तथा ऽस्त्रीप्रत्ययान्तोऽपि । अन्तरेणशब्दस्त्वस्त्रीप्रत्ययान्त एव । तस्मादन्तरेणशब्देनास्त्रीप्रत्ययान्तेन साहचर्य्यादन्तराशब्दोऽप्यस्त्रीप्रत्ययान्तो गृह्यते । यश्चास्त्रीप्रत्ययान्तोऽन्तराशब्दः स निपात एवेत्य-

न्तराशब्दस्य तावत् निपातस्य ग्रहणम् । अतस्तेन निपातेन साहचर्य्यादन्तरेण शब्दस्यापि तस्यैव ग्रहणम् । तेनानिपातो यस्तृतीयान्तोऽन्तरेणशब्दो यश्च टाबन्तोऽन्तराशब्दस्ताभ्यां योगे द्वितीया न भवति । किं ते बाभ्रावाणां शालङ्कायनानाञ्चान्तरेण गतेन ? ग्रामयोरन्तरायां पुरि वसतीत्यन्तरशब्दोऽत्र-विशेषवचनः । गमिरपि ज्ञानवचनः । किं ते विशेषेण ज्ञानेनेत्यर्थः । षष्ठ्यपवादोऽयं योग इति । शेषलक्षणायां षष्ठ्यां प्राप्तायामस्यारम्भात् । षष्ठ्यपवादत्वमस्य योगस्यान्तरान्तरेणशब्दार्थप्रदर्शनद्वारेण विस्पष्टीकर्त्तुमाह तत्रेत्यादि । मध्यं हि सम्बन्धिशब्दत्वादमध्यभूतं द्वितीयं सम्बन्धिन मपेक्ष्य भवति । तत्र यदपेक्षं मध्यत्वं ततो मध्येन व्यतिरेके समुपजनिते षष्ठी प्राप्नोति । विनार्थोऽपि शेष एव । अत्रापि षष्ठ्येव प्राप्नोति । अन्तरा त्वाञ्च माञ्च कमण्डलु-रिति । तव मम मध्ये कमण्डलुरित्यर्थः । अथ कमण्डलुशब्दाद् द्वितीया कस्मान्न भवति ? सत्यप्यन्तरान्तरेणयोगे तस्य प्राधान्यात् । तथाहि कम-ण्डलोः स्वार्था प्रवृत्तिः । युष्मदस्मदोस्तु परार्था । कमण्डलुविशेषणत्वेन तयोः प्रवृत्तत्वात् । तत्र कमण्डलोः स्वार्थे वर्त्तमानात् प्राधान्येनावस्थितत्वात् प्रातिपदिकार्थादप्रच्युतत्वात् परत्वात् प्रथमैव भवति । द्वितीयायास्त्वप्रधाने युष्मदस्मच्छब्दे ऽवकाश इति ताभ्यां तेनैव प्रथमान्तेन कमण्डलुनोपजनिते व्यतिरेके षष्ठ्यां प्राप्तायां द्वितीया विधीयते । अन्तरेण पुरुषकार मिति । विना पुरुषकारेणेत्यर्थः । अन्तरा तक्षशिलां पाटलिपुत्रञ्च स्रुघ्नस्य प्राकार इवि । अत्र स्रुघ्नः प्राकारविशेषणत्वेनोपक्षीणसामर्थ्य इति न भवति तस्यान्त-राशब्देन योगः ।

५ । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ।

कालाध्वनोरित्यर्थग्रहणम् । अत आह कालशब्देभ्योऽध्वशब्देभ्यश्चेत्यादि । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः । योजनस्यैकदेशे पर्वत इति । नात्र कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया न भवति ।

६ । अपवर्गे तृतीया ।

अपवर्ग इति । अत्यन्तसंयोगस्य फलरूप मेतद् विशेषण मुपात्तम् ।

तत्र क्रियात्यन्तसंयोगस्यैव सम्भवति। नान्यस्येति सामर्थ्यादत्र क्रियात्यन्तसंयोग एव गृह्यते। सर्व्वस्याश्च क्रियायाः परिसमाप्तिरस्ति। तस्माद् विशेषणोपादानसामर्थ्यात् फलप्राप्तौ सत्यां क्रियायाः परिसमाप्तिरिहापवर्गो विज्ञायत इत्यत आह फलप्राप्तावित्यादि। कर्त्तृव्यापृत्ताविति। नहि मास मधीतोऽनुवाको न चानेन गृहीत इत्युक्तेऽपवर्गो गम्यते। किं तर्हि? कर्त्तुरशक्तिमात्रम्। न च तत्रापवर्गव्यपदेशः।

७। सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये।

अद्य भुक्त्वा देवदत्तो द्व्यहे भोक्ता द्व्यहाद् भोक्तेति। ननु चात्र देवदत्त एक एव कर्त्ता। कारकभेदे सति तन्निबन्धनो मध्यव्यपदेशो भवति। तत् कथमसति कारकभेदे कारकयो र्मध्ये कालो भवतीत्यत आह कर्त्तृशक्त्योरित्यादि। नहि द्रव्यं कारकम्। किं तर्हि? शक्तिः। सा चेह भिद्यते। तथाहि देवदत्ते द्वे शक्ती व्यवस्थिते। एकाद्य भुजेः साधनम्। अपरा द्व्यहेऽतीत इति कर्त्तृशक्तिभेदे सति युक्तो मध्यव्यपदेशः। कर्त्तृकर्मणोरित्यादि। इष्वासः कर्त्ता लक्ष्यं कर्म। कर्मापादानयोरिति। कर्म तदेव। अपादानं यतः परो निर्याति। कर्माधिकरणयोर्वेति। इहेत्यनेन यन्निर्दिश्यते तदधिकरणम्। कर्म च तदेव। तयोर्मध्ये क्रोश इति। क्रोशस्येहापादानाधिकरणत्वाभावात् सप्तमीपञ्चम्यौ न भवतः। नहि क्रोशाच्छरोऽपैति। किन्तर्हि? तदेकदेशात्। नापि क्रोशे व्यवस्थितं लक्ष्यम्। किं तर्हि? तदेकदेश एव। तस्मात् क्रोशस्य शेषत्वात् षष्ठ्यां प्राप्तायां सप्तमीपञ्चम्यौ विधीयेते। अथात्र संख्यातानुदेशः कस्मान्न भवति? यावता कालाध्वनौ हि द्वौ। सप्तमीपञ्चम्यावपि द्वे। अतएव साम्यात् संख्यातानुदेशेन भवितव्यम्। कालात् सप्तमी। अध्वनः पञ्चमीत्यत आह संख्यातानुदेश इत्यादि। स्वरितेनाधिकार (१।३।११) इत्यत्र स्वरितेनेति योगविभागः कृतः। तत् पूर्वेणापि सम्बध्यते। यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्र यथासंख्यं यथा स्यात्। इह तु स्वरितत्वं नास्त्यतो न भवति संख्यातानुदेशः।

८। कर्म्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ।

शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षदिति । अनुर्लक्षण इति (१।४।८४) कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा ।

९। यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ।

उपखार्य्यां द्रोण इति । खार्य्या अधिको द्रोण इत्यर्थः। उपोधिके (१।४।८७) चेत्युपशब्दस्य कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा । यस्य चेश्वरवचनमिति । यस्येश्वरव्यपदेश इत्यर्थः । ईश्वरव्यपदेशस्तु स्वामिन एव सम्भवति । तत्रैव सप्तम्या भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यादतस्तान्निराकर्त्तुमाह यस्य चेश्वरवचनमित्यादि । यस्य-चेश्वरवचन मित्यनेन द्वयोरपि स्वस्वामिनोः पर्य्यायेण सप्तमी भवतीति। कथम् ? यावता ऽधिरीश्वर (१।४।९७) इत्यनेनाधिशब्दस्य कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा विहिता । ईश्वरस्तु स्वामी । स च स्वमपेक्ष्य भवति । स्वस्वामिसम्बन्धेऽधिशब्दः कर्म्मप्रचनीयसंज्ञो भवति । तत्र कदाचित् स्वामी कर्म्मप्रवचनीयविभक्त्या युज्यते । कदाचित् स्वमित्येतत् प्रतिपादितं प्रागेव । कथं पुनर्यस्य चेश्वरवचन-मित्युच्यमाने स्वमपि कर्म्मप्रवचनीयविभक्त्या युज्यते ? नहि तस्येश्वरव्यप-देशोऽस्ति ? एवं तर्ह्यनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः क्रियते । तेन यस्येश्वरव्यपदेशो नास्ति तत्रापि सप्तमी विज्ञायत इत्यदोषः ।

१०। पञ्चम्यपाङ्परिभिः ।

अपपरिशब्दयोरपपरी वर्ज्जने (१।४।८८) इत्यनेन कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा विहिता । आङ्श्चाङ्मर्य्यादावचने (१।४।८९) इत्यनेन । वृत्तं परि विद्योतते इति । परिर्लक्षणेत्थम्भूताख्यानेत्यादिना (१।४।९०) ।

११। प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ।

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिरिति । मुख्यो यः कश्चित् कार्य्ये रूढ़ः समर्थः प्रसिद्धः प्रधानभूतस्तेन सदृशो य स्तदभावे तस्य कार्य्यस्य सिद्ध्यर्थमुपादीयते स प्रतिनिधिः । अभिमन्युरर्ज्जुनतः प्रतीति । यतो मुख्यादर्ज्जुनादभिमन्युः प्रतिनिधि स्ततः पञ्चमीविभक्तिर्भवति । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । माषा-

नस्मै तिलेभ्य: प्रतियच्छतीति। ये तिला: पूर्वं दत्तास्तेभ्यो माषाणां प्रतिदानम्। तिलेभ्य इति पञ्चमी भवति। तिलान् गृहीत्वा माषान् ददातीत्यर्थ:। ननु च प्रति: प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति (१।४।९२) प्रते: प्रतिनिधिप्रतिदानयोरेवार्थयो: कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। तयोरेव प्रतिना योग उपपद्यते। न तु यतस्ते तस्येति मन्यमान आह ननु चेत्यादि। सम्बन्धसम्बन्धादिति। सम्बध्यत इति सम्बन्ध: प्रतिनिधि:। प्रतिदानञ्च। तदुभयमपि कर्मप्रवचनीयेन प्रतिना युज्यते। तेन सम्बन्धेन य: सम्बन्ध:स सम्बन्धसम्बन्ध:। कस्य पुनस्तेन सम्बन्ध:? यत: प्रतिनिधि: प्रतिदानञ्च तस्य। सम्बन्धिशब्दौ हि प्रतिनिधिप्रतिदानशब्दौ। तौ च नासति पूर्वविज्ञाते मुख्ये पूर्वदत्ते च भवत इति प्रतिनिधिप्रतिदानाभ्यां यस्य सम्बन्धस्तस्य ताभ्यां सम्बन्धोऽस्तीति ते अपि कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते भवत इति। क्वचित् सम्बन्धिसम्बन्धादिति पाठ:। तत्रापि प्रतिनिधि: प्रतिदानञ्च सम्बन्धिशब्देनोच्यते। तदुभयस्यापि कर्मप्रवचनीयेन सम्बन्धात्। तेन सम्बन्धिना य: सम्बन्ध: स सम्बन्धिसम्बन्ध इति स एवार्थ:।

१२। गत्यर्थकर्म्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि।

यदि क्रियामात्रमिह चेष्टाशब्देनोच्यते तदा चेष्टाग्रहणमपार्थकम्। सर्वो हि धातु: क्रियावचन:। तस्माद् विशेषणोपादानसामर्थ्यात् परिस्पन्दवचनोऽयं चेष्टाशब्दो विज्ञायते इत्याह परिस्पन्दक्रियाणामिति। परिस्पन्द: शरीरव्यापार:। सा क्रिया येषां ते तथोक्ता:। अध्वनीत्यर्थग्रहणमिति। अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्य। सप्तमीनिर्देशाच्च। यदीह स्वरूपग्रहणं स्यादनध्वन इति कुर्य्यात्। आस्थितप्रतिषेधश्चायं विज्ञायते। येन देशविशेषेण प्राप्यं ग्रामादिकं प्राप्यते स देशविशेषो लोकेऽध्वेति रूढ़:। केन च प्राप्यं प्राप्यते? य: पन्था आक्रान्तस्तेन। तस्मात् तस्यैवायं प्रतिषेध:। यदा तु स एवोत्पथेन प्राप्यते तदा तस्य पथोऽध्वव्यपदेशो न भवतीति भवत्येव तत्र चतुर्थी। द्वितीयाग्रहणं किमिति? कर्मणि कारके चतुर्थ्यां विकल्पितायां पक्षे न्यायप्राप्तैव द्वितीयेति भाव:। तत् क्रियते बाधकबाधनार्थम्।

अपवादविषयेऽपि यथा स्यात् । अथार्थग्रहणं किमर्थम् ? न गतिकर्मणीत्ये- वोच्येत । यावता गतिरर्थ एव । नैतदस्ति । या गतिर्गमिनैव शब्दान्तर- सन्निधानाद्यनपेक्षयोच्यते तत्र यथा स्यात् । पादविहरणात्मिका च या गतिः प्रधानभूता तस्या एव ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेनेह न भवति । स्त्रियं गच्छति । अजां ग्रामं नयति । अत्र हि गमिर्मैथुनमर्थः स्त्रीशब्दसन्निधानाद् गम्यते । न तु गमेः केवलात् । नयतेश्च प्रापणमेवार्थः प्रधानभूतः । तद्विशेषणन्तु पादविहरणमप्रधानम् । यद्येवं ग्रामं गमयति ग्रामाय गमय- तीति ण्यन्ते गुणभूतत्वाद् गमेर्न सिद्ध्यति । गमि रत्र प्रेषणाध्येषणादिको ह्यर्थः प्राधान्यमनुगच्छति । नैष दोषः । नह्यत्र ग्रामो ण्यन्तस्य कर्म । किं तर्हि ? गमेरेव ।

१३ । चतुर्थी संप्रदाने ।

देवदत्ताय रोचत इति । रुच्यर्थानां प्रीयमाण इति (१।४।३३) सम्प्रदान- संज्ञा । पुष्पेभ्यः स्पृहयतीति । अत्र स्पृहेरीप्सित (१।४।३६) इत्यनेन । तादर्थ्ये उपसंख्यानमिति । तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तस्यार्थो निर्दिश्यते । तस्मा इदं तदर्थम् । तस्य भावस्तादर्थ्यम् । तत्र चतुर्थ्या उपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्य मित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । चतुर्थीति योगविभागः क्रियते । तेन तादर्थ्येऽ चतुर्थी भवतीति। अथवा चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैरिति (२।१।३६) तादर्थ्ये चतुर्थ्याः समासवचनं ज्ञापकं भवति तादर्थ्येऽपि चतुर्थीति । क्लृपि सम्पद्यमान इत्यादि । क्लृप्यर्थानां धातूनां प्रयोगे सम्पद्यमाने कर्त्तरि सम्पादनक्रियाविशिष्टे चतुर्थी वक्तव्या व्याख्येयेत्यर्थः । व्याख्यानन्तु तमेव योगविभागमाश्रित्य । तथोत्पातेन ज्ञाप्यमान इत्यादावपि । मूत्राय कल्पते यवागूरिति । यवागूर्मूत्रविकाररूपेण भवतीत्यर्थः । विकाररूपापत्तौ चतुर्थी विज्ञेया । तेनेह न भवति । देवदत्तस्य शालयः सम्पद्यन्त इति । यदा चाभेदविवक्षा तदा परत्वात् प्रथमैव भवति । न चतुर्थी । मूत्रमिदं सम्पद्यते यवागूरिति । उच्चारोऽयं संपद्यते यवौदन इति । यदा तु जनिकर्त्तुः प्रकृतिरिति (१।४।३०) प्रकृतेरपादानत्वं विवक्ष्यते तदा यवाग्वा इति

पञ्चम्येव स्यात्। मूत्रं सम्पद्यते यवाग्वा इति। वाताय कपिला विद्युदिति। अत्र कपिला विद्युदुत्पातो वातस्य लक्षणम्। तेन ज्ञाप्यमाने वाते चतुर्थी भवति। अरोचकिन इति। अत इनिठनाविति इनिः (५।२।११५)।

१४। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः।

क्रियार्था क्रियोपपदं यस्येत्यादि। कथं पुनरयमर्थो लभ्यते? यावता नेह सूत्रे द्वितीयं क्रियाग्रहणमुपात्त मस्तीत्याह तुमुन्ण्वुलावित्यादि। तत्रोपपदं सप्तमीस्थमिति (३।१।९२) पारिभाषिकमुपपदं गृह्यते। तच्च तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्यस्मिन् (३।३।१०) विषये क्रियार्थोपपदं सम्भवतीति क्रियार्थोपपदग्रहणेनायं विषयो लभ्यते। तत्र विषये क्रियार्थैव क्रियोपपदं सम्भवतीत्यसत्यपि द्वितीये क्रियाग्रहणे यदत्र क्रियार्थोपपदं तत् क्रियैवेति गम्यते। स्थानिन इति। शब्दा स्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानम्। तदस्यास्तीति स्थानी। एतदुक्तं भवति यस्यार्थः प्रतीयते नतु प्रयोगोऽस्ति स स्थानीत्युच्यत इति। एधेभ्यो व्रजतीति। आङ्पूर्वो हरतिरत्र स्थानी। तत्कर्म त्वेधाः। एधानाहर्त्तुं व्रजतीत्यर्थः। ननु चात्र तादर्थ्यमस्ति। अतस्तादर्थ्य इत्येवं सिद्धा चतुर्थी। तत् किमर्थमिदं वचनम्? नियमार्थम्। स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात्। प्रयुज्यमानस्य मा भूत्। भक्षिरत्र स्थानीति। प्रविश गृहं पिण्डीं भक्षयेति गम्यमानत्वात्। प्रविश तर्पणमित्यत्रापि पिबतिः स्थानी (A)। नतु क्रियार्थोपपद इति। तुमुन्नादिविशिष्टप्रत्ययान्तो हि क्रियार्थोपपदो भवति। अयन्तु लोडन्तः। न च लोट् क्रियार्थोपपदे विधीयत इति न भवति भक्षिरत्र क्रियार्थोपपदः।

१५। तुमर्थाच्च भाववचनात्।

तुमुना समानार्थ इति वृत्तौ गम्यमानत्वात् समानशब्दो न प्रयुक्तः। तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तादिति। तुमर्थो भाववचनप्रत्ययोऽन्तो यस्य स तथोक्तः। भाववचनाश्चेति (३।३।११) वक्ष्यति। तस्येदं ग्रहणमिति। स एव हि

(A) प्रविश जलम्। तर्पणं पिबेति वाक्यम्। करोतिः स्थानीति च केषुचित् पुस्तकेषु पाठः। तत्र प्रविश जलं तर्पणं कुर्विति वाक्यम्।

तुमर्थो भाववचनः सम्भवति। नान्यः।. पाकाय व्रजतीति। यद्यप्यत्र तादर्थ्यं गम्यते तथापि चतुर्थी न भवति। तस्मिन्नेव तादर्थ्ये विहिते न भावप्रत्ययेन तस्योक्तत्वात्। यथा पाचको व्रजतीत्यत्र न भवति। तेन चतुर्थीविधानार्थमिदमारब्धम्। अथवा भाववचनादेव यथा स्यादिह मा भूत् पाचको व्रजतीति नियमार्थमेतत्। पाकस्त्यागो राग इति भावे घञ्। ननु च क्रियार्थोपपदग्रहणमनुवर्त्तिष्यते। तदर्थाद्विभक्तेर्विपरिणामं कृत्वैवमभिसम्बन्धः करिष्यते क्रियार्थोपपदाद्भाववचनादिति। यस्तु क्रियार्थोपपदो भाववचनः स तुमर्थ एवेति किं तुमर्थग्रहणेन ? नैतदस्ति। नहि क्रियार्थोपपदग्रहणं भाववचनस्य विशेषणं सम्भवति। किं तर्हि ? धातोरेव। तस्मात् तुमर्थग्रहणं कर्त्तव्यमेव। कारको व्रजतीति। तुमुन्ण्वुलाविति (३।३।१०) ण्वुल्। भवत्ययं तुमर्थो नतु भाववचनः। किं तर्हि ? कर्त्तृवचनः। तेन तदन्तान्न भवति।

१६। नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च।

अलमिति पर्य्याप्त्यर्थस्य ग्रहणमिति। तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य (५।१।१०) इत्यलंशब्दसमानार्थेन प्रभवतिशब्देन योगे चतुर्थीनिर्देशाल्लिङ्गात्। ननु चास्माल्लिङ्गादर्थस्येदं ग्रहणं नतु शब्दस्येत्येषोऽर्थः प्रतीयते। न तु पर्य्याप्त्यस्येत्येषोऽर्थः। तथाच भूषणप्रतिषेधयोरपि ग्रहणं स्यात्। एवञ्च कन्यामलंकुरुते। अलं बाले रोदनेनेत्यादावपि चतुर्थी स्यात्। नैष दोषः। सामर्थ्यात् पर्य्याप्त्यर्थस्यैव ग्रहणं भविष्यति। कथम् ? कन्यामलंकुरुत इत्यत्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति (प,१०३) कर्मणि द्वितीयेति (२।३।२) द्वितीययैव भवितव्यम्। अलं बाले रोदनेनेत्यत्राप्यतएव हेतोः करणे तृतीययैव। अत्र हि रोदनं करणभावमापन्नमेव प्रतिषेधेन सम्बध्यत इति सामर्थ्यात् पर्य्याप्त्यर्थस्य ग्रहणं सम्पद्यते। चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थ इति। यदेतन्नमःप्रभृतियोगे चतुर्थीविधानं तत्समुच्चयार्थश्चकारः। तेन पुनर्विधानाच्चतुर्थी (२।३।७३) चाशिष्यायुष्ये-त्यादिनाशीर्विवक्षायां पक्षे या षष्ठी विधीयते तामपि बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति। यद्येवं कारकविभक्तिमपि बाधित्वा कन्यामलंकुरुत इत्यादौ

चतुर्थ्येव स्यात्। ततश्च यदुक्तं सामर्थ्यात् पर्य्याप्त्यर्थस्यैव ग्रहणं भविष्यतीति तन्नोपपद्यते। नैष दोषः। कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् पुनर्विधानस्य चान्यत्र चरितार्थत्वात्। अथवा वक्ष्यमाणा विभाषा सिंहावलोकितन्यायेनेहाप्युपतिष्ठते। तेन कन्यामलंकुरुत इत्यादौ चतुर्थी न भवति।

१७। मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु।

अनादरस्तिरस्कार इति। अत्रैवानादरशब्दस्य रूढत्वात्। तिरस्कारः परिभवोऽवज्ञानमित्यर्थः। न त्वा तृणाय मन्य इति। तृणादपि निकृष्टतरं त्वामहं मन्य इत्यर्थः। विकरणनिर्देशः किमर्थ इति। मनिकर्मणीति कस्मान्नोक्तम्। एवं हि लघु सूत्रं भवतीति। मन ज्ञान इत्यस्य दैवादिकस्य ग्रहणं यथा स्यात्। मनु बोधन इत्यस्य तानादिकस्य ग्रहणं मा भूदित्येवमर्थो विकरणनिर्देश इति दर्शयितुमाह न त्वां तृणं मन्व इति। अश्मानं दृषदं मन्य इत्यादौ यथाव्यवस्थितस्य वस्तुनः स्वरूपमाविष्क्रियत इत्यत्रानादरो न गम्यते। यदेतदप्राणिष्विति तदनावादिष्विति वक्तव्यमिति। अप्राणिग्रहणमपनीयानावादिग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः। यथान्यासे हि न त्वा नावमन्य इत्यत्र चतुर्थी स्यात्। न त्वा शुने मन्य इत्यत्र चतुर्थी न स्यादित्यभिप्रायः।

१८। कर्त्तृकरणयोस्तृतीया।

तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति? कर्त्तृकरणयोरभावात्। तयोस्त्वभावः प्रकृत्याभिरूप इत्यादौ क्रियाया अविद्यमानत्वादित्यभिप्रायः। प्रातिपदिकेनात्र सम्बन्धमात्रं प्रतीयते। नतु काचन क्रिया। नच तया विना कर्त्तृकरणे सम्भवतः। तयोः क्रियापेक्षत्वात्। ततश्च सम्बन्धलक्षणा षष्ठी स्यात्। प्रकृतेरभिरूपः। प्रायस्य याज्ञिकः। गोत्रस्य गार्ग्य इति। समेन धावति विषमेण धावतीति। यद्यप्यत्र क्रियाप्यस्ति तथापि नात्र समविषमशब्दौ करणत्वेन विवक्षितौ। किन्तर्हि? कर्मत्वेन। ततश्च द्वितीया स्यात्। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणातीत्यादावपि द्विद्रोणादीनां कर्मत्वेन विवक्षितत्वाद् द्वितीयैव स्यात्। द्विद्रोणेन

धान्यं क्रीणातीति द्वौ द्वौ द्रोणौ कृत्वा धान्यं क्रीणातीत्येषोऽर्थो विवक्षितः । पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति । पञ्च परिमाणमस्य पशुसङ्घस्य पञ्चकः संघः । पञ्चकं संघं कृत्वा पशून् क्रीणातीत्यर्थः । एवं साहस्रेणाश्वान् क्रीणातीति साहस्रं संघं कृत्वा । सहस्रं सहस्रं कृत्वेत्यर्थः । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । प्रतीयमानापि क्रिया कारकाणां निमित्तं भवत्येव । इह च प्रकृत्याभिरूप इत्यत्र करोत्यर्थः प्रतीयते । प्रकृत्या कृतोऽभिरूप इति । एवं प्रायेण याज्ञिकः प्रायेण वैयाकरण इत्यत्रापि करोत्यर्थो भवत्यर्थो वा गम्यते । गार्ग्योऽस्मि गोत्रेणेत्यत्रापि ज्ञाने भवने वा गम्यमाने गोत्रस्य करणत्वं प्रतीयते । समेन धावतीत्यादौ समेन विषमेण वा पथा करणेनेति गम्यते । द्विद्रोणेनेत्यत्रापि तृतीया न कर्मत्वं बोधयति । किं तर्हि ? करणत्वम् । अत्र हि द्विद्रोणाद्यर्थं हिरण्यादिकं मूल्यभूतं तादर्थ्याद् द्विद्रोणादिशब्देनोक्तम् । तस्यापि करणत्वमस्त्येवेति करण इत्येवं सर्वत्र तृतीया सिद्ध्यति ।

१९ । सहयुक्तेऽप्रधाने ।

क्रियागुणद्रव्यसम्बन्धे हि सति सहयोगो भवति । अतः पुत्रेण सहागत इत्यादीनि क्रियादिसम्बन्धे यथाक्रममुदाहरणानि वृत्तिकृतोपन्यस्तानि ।, सर्वत्र च पुत्रस्यात्राप्राधान्यमिति ततस्तृतीया भवति । ननु चोभयोरपि पितापुत्रयोः क्रियादिसम्बन्धः प्रतीयते । तत् कुतः पुत्रस्याप्राधान्यमितरस्य प्रधानभाव इत्याह पितुरत्रेत्यादि । यद्युभयगतः क्रियादि सम्बन्धः प्रतीयते तथाप्युपात्तशब्दव्यापारापेक्षया प्रधानाप्रधानव्यवस्था । शब्देन यस्य क्रियादिसम्बन्धः प्रत्याय्यते तत् प्रधानमितरदप्रधानमिति । इह तु पितुरेव क्रियादिसम्बन्धः प्रत्याय्यते शब्देन । न तु पुत्रस्य । कुत एतत् ? शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् । तथाविधा हि शब्दशक्तिर्यतः पितुरेवात्र क्रियादिसम्बन्धं शक्नोति प्रतिपादयितुम् । न पुत्रस्येति । एवञ्चागत इत्यादा वेकवचनमुपपद्यते । अन्यथा हि द्वित्वाद्द्विवचनं स्याद् यथा पितापुत्रावागताविति । पुत्रस्य तु प्रतीयमानत्वादप्राधान्यमिति । अर्थात् स

पुनरर्थः सहार्थयोगः । स च भेदाधिष्ठानत्वात् पुत्रस्य क्रियादिसम्बन्धमन्तरेण न सम्भवतीति सम्बन्धस्य नान्तरीयकत्वात् पुत्रस्यापि क्रियादिसम्बन्धं प्रत्याययति । सहार्थेन योगे तृतीयाविधानादिति । कुतः पुनरेतदवगतं सहार्थेन योगे तृतीयाविधानमिति ? युक्तग्रहणात् । तस्य चैतदेव प्रयोजनम् । सहार्थेन योगे तृतीया यथा स्यात् । नान्यत् । शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौरिति । अत्र द्रव्यसम्बन्धः षष्ठ्यैवोपाध्यायस्योच्यत इत्यस्य प्राधान्यम् । तत्रासत्यप्रधानग्रहणे प्रधानेऽप्युपाध्याये स्यात् । ननु च परत्वात् षष्ठी भविष्यति । न भविष्यति । शेषत्वात् । सति त्वप्रधानग्रहणे शेषोऽयं सम्पद्यत इति षष्ठी ।

२० । येनाङ्गविकारः ।

अयमङ्गशब्दोऽवयवे प्रसिद्धः । स यदि तत्रैव वर्त्तमान इह गृह्यते तदा-त्रैव स्यात् । अक्षि काणमस्येति । अत्र ह्यक्ष्णः शरीरावयवस्य विकारः काणेन गुणेन द्योत्यत इति । इह तु न स्यादक्ष्णा काण इति । नह्यत्रावय-वस्याक्ष्णो विकारो लक्ष्यते । किन्तर्हि ? अङ्गिनः समुदायस्येत्यत आह अङ्गशब्दो-ऽत्रेत्यादि । अङ्गमस्यास्तीत्यङ्गः । अर्श (५।२।१२७) आदित्वादच्प्रत्ययान्तो-ऽङ्गशब्द उपात्त इति दर्शयति । अङ्गिनोऽङ्गापेक्षत्वात् । यदपेक्षयाऽङ्गिनो-ऽङ्गित्वं तदेव येनेत्यनेन निर्दिश्यत इति दर्शयितु माह येनेत्यादि । विकृतेनेति सामर्थ्यात्लब्धमर्थं दर्शयति । नह्यविकृतेनाङ्गिनोऽङ्गेन विकारो लक्ष्यते । लक्ष्यत इति । द्योत्यत इत्यर्थः । अक्ष्णा काण इति । अत्राक्ष्णावयवेन विकृतेनाङ्गिनो देवदत्तस्य विकारो लक्ष्यत इति ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति । कथं पुनरवयवेन विकृतेन समुदायस्तथा व्यपदिश्यत इत्याह अवयवधर्म्मेणे-त्यादि । यथाढ्यमिदं नगरमित्यवयवधर्मेणाढ्यत्वेनात्र समुदायो व्यपदिश्यते तथेहाप्यवयवेन विकृतेन समुदायो व्यपदिशत इति । कथं पुनरत्रा-क्षिशब्दस्य प्रयोगः क्रियते ? यावता विनापि तेन काणत्वं गुणः समुदायस्य प्रतीयत एव । सत्यमेतत् । लौकिके शब्दप्रयोगे गुरुलाघवं प्रत्यनादरात् । यस्तु तदाद्रियते सोऽक्षिशब्दं न प्रयुङ्क्त एव । अक्षि काणमस्येति । अत्रासत्यङ्ग-

ग्रहणे काण्डशब्दात् तृतीया स्यात् । लक्ष्यते हि काणत्वेन गुणेनाक्ष्णो विकारः समुदायस्यावयवस्य ।

२१ । इत्थम्भूतलक्षणे ।

कञ्चित् प्रकारमित्यनेन इत्थमित्यस्यार्थमाचष्टे । तथाहि प्रकारवचन इदमस्थमुरिति (५।३।२४) थमुप्रत्यये विहित इत्थमित्येतद्रूपं भवति । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार उच्यते । आपन्न इत्यनेन भूतशब्दस्यार्थमाचष्टे । तथाहि भू प्राप्तावात्मनेपदीत्यस्य चौरादिकस्याधृषाद्वेति (ग,२०२) यदा णिज् नास्ति तदा क्तप्रत्यये भूत इति रूपं भवति । तस्येतीत्थम्भूतस्य । लक्षणमिति । लक्ष्यते चिह्न्यतेऽनेनेति लक्षणं चिह्नम् । अपि भवान् कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीदिति । अत्र मनुष्यत्वं सामान्यम् । तस्य च्छात्रत्वं प्रकारः । तं प्राप्तस्य च्छात्रस्य कमण्डलुर्लक्षणम् । छात्रेणोपाध्यायमिति । मनुष्यत्वं सामान्यम् । तस्योपाध्यायत्वं प्रकारः । तं प्राप्तस्योपाध्यायस्य लक्षणं छात्रः । शिखया परिव्राजकमिति । मनुष्यत्वं सामान्यम् । परिव्राजकत्वं प्रकारः । तं प्राप्तस्य परिव्राजकस्य लक्षणं शिखा । लक्षणस्य समासेऽन्तर्भूतत्वादिति । एकार्थीभावाद् बहुव्रीह्यर्थेन लक्षणार्थस्यापृथग्भावादित्यर्थः । बहुव्रीहावेव वाच्यत्वेनान्तर्भावो लक्षणस्येति गतार्थत्वात् तृतीया न भवति । इत्थम्भूतलक्षण इति किं ? वृक्षं परि विद्योतते विद्युत् । नात्र विद्योतनत्वप्राप्तस्य कस्यचिद् वृक्षेण लक्षणम् । किं तर्हि ? विद्योतनस्यैव ।

२२ । संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ।

मात्रा संजानीत इति । ज्ञाजनोर्जा (७।३।७९) इति जादेशः । ई हल्यघोरितीत्वम् (६।४।११३) । संप्रतिभ्यामनाध्यान (१।३।४६) इत्यात्मनेपदम् । आध्याने त्वधीगर्थदयेशां (२।३।५२) कर्मणीति परत्वात् षष्ठी भवति । मातुः सञ्जानातीति । कृत्प्रयोगे चानाध्यानेऽपि कर्तृकर्मणोः (२।३।६५) कृतीति परत्वात् षष्ठ्येव भवति । मातुः संज्ञातेति ।

२३ । हेतौ ।

हेतुर्द्विविधः शास्त्रीयो लौकिकश्च । तत्र शास्त्रीयस्तत्प्रयोजको (१।४।५५)

हेतुः। लौकिकः फलसाधनयोग्यः पदार्थः। तत्र शास्त्रीये हेतौ कर्तृकरणयो-(२।३।१८) स्तृतीयेत्येवं सिद्धा तृतीया। तस्माल्लौकिकस्य हेतोरिदं ग्रहणमित्यत आह फलसाधनयोग्य इत्यादि। अनिष्पादयन्नपि फलं तत्साधनयोग्यः पदार्थो लोके हेतुरित्युच्यत इति योग्यग्रहणम्। धनेन कुलमित्यादौ कुलादीन्य कुर्वन्त्यपि धनादीनि तत्करणयोग्यतया लोके हेतुव्यपदेशमासादयन्तीति तेभ्यस्तृतीया। इह यूपाय दार्विति सदपि दारुणो हेतुत्वं न विवक्षितम्। किं तर्हि? कारणस्यान्यथात्वम्। तेन तादर्थ्ये चतुर्थी भवति।

२४। अकर्त्तर्यृणे पञ्चमी।

शतेन बन्धित इति। बन्धेर्ण्यन्तस्य निष्ठायामेतद्रूपम्। शतमृणञ्च भवतीति। उत्तमर्णाय देयत्वात्। प्रयोजकत्वात् कर्त्तृसंज्ञेति। तत् प्रयोजको हेतुश्चेति (१।४।५५) चकारात् कर्त्तृसंज्ञाविधानात्। ननु लौकिको हेतुः पूर्वसूत्रे गृहीतः। स चेहानुवर्त्तत इति तत एव पञ्चमी विधीयते। न चात्र लौकिको हेतुः। किं तर्हि? पारिभाषिक इति प्राप्त्यभावादकर्त्तरीति प्रतिषेधोऽनर्थकः। नैतदस्ति। तत्र हि शास्त्रीये हेतौ तृतीया सिद्धैवेति लौकिकस्य हेतोर्ग्रहणम्। इह तु पञ्चमी विधीयते। न चात्रासौ शास्त्रीये हेतौ केनचित् सिध्यति। द्वावपीह हेतू गृह्येते। अथवा शास्त्रीयस्यापि हेतोर्लौकिकं हेतुत्वमविरुद्धमेव। यो हि बन्धने प्रयुङ्क्ते स तत्साधनयोग्यो भवत्येवेति।

२५। विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्।

धनेन कुलमिति। धनं द्रव्यम्। न गुणः। द्रव्याश्रितो हि गुणो भवति। न द्रव्यमेव। गुणशब्देन चात्र सम्बन्धिमात्रं परार्थरूपापन्नमुच्यते। तेनाग्निरत्र धूमादित्याद्यपि सिद्धं भवति। ननु चास्त्रियामित्युच्यते। तेन नास्तीह घटोऽनुपलब्धेरित्यादि न सिद्ध्यति। नैतदस्ति। विभाषा गुण इति योगविभागः कर्त्तव्यः। तेन यत्रेष्यते तत्र योगविभागादिष्टसिद्धि-रिति स्त्रियामपि भवत्येव।

२६ । षष्ठी हेतुप्रयोगे ।

प्रयोगस्य शब्दधर्म्मत्वाद् हेतुरित्यनेन हेतुशब्द एव विज्ञायत इत्यत आह हेतुशब्दप्रयोग इति । एवञ्च हेतुशब्दस्य स्वरूपग्रहणे सति तत्पर्य्यायाणां निमित्तकारणादीनां प्रयोगे षष्ठी न भवतीति किमर्थं पुनरिदमुच्यत ? यावता शेषविवक्षयैवाचाध्ययनादिभ्यः षष्ठी भविष्यति । तत्सामानाधिकरण्याच्च हेतुशब्दादपि । एवं तर्हि सैव शेषविवक्षाऽस्मिन् विषये वचनेनाख्यायते मन्दधियामनुग्रहाय ।

२७ । सर्वनाम्नस्तृतीया च ।

निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां विभक्तीनां प्रायदर्शनमिति । एतच्चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाल् लभ्यत इति वेदितव्यम् । यद्यर्थग्रहणमेतत् कस्मात् पर्य्यायोपादानं कृतमित्याह पर्य्यायोपादानमित्यादि । असति पर्य्यायग्रहण एतत् स्वरूपग्रहणमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तान्निराकर्त्तुं पर्य्यायग्रहणम् ।

२८ । अपादाने पञ्चमी ।

वृकेभ्यो विभेतीति । भीत्रार्थानां (१।४।२५) भयहेतुरित्यपादानत्वम् । अध्ययनात् पराजयत इत्यत्र पराजेरसोढ़ (१।४।२७) इत्यपादानत्वम् । विपराभ्याञ्जे (१।३।१९) रित्यात्मनेपदम् । पञ्चमीविधान इत्यादि । यदेतत् पञ्चमीविधानमत्र ल्यब्लोपे कर्म्मणि पञ्चमी स्यादित्युपसंख्यानं व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । इह पूर्वसूत्राच्चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी भविष्यति । अधिकरणे चोपसंख्यानमित्यादि । अत्राप्युपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । प्रतिपादनन्तु पूर्ववच्चकारानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । प्रश्नाख्यानयोश्चेत्यादि । वक्तव्येति व्याख्यातव्येत्यर्थः । व्याख्यानन्तु तामेव चकारानुवृत्तिमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । अथवात्रापादान इत्येवं सिद्धा पञ्चमी । तथाहि कुतो भवानित्यत्रागच्छतीति प्रतीयते । पाटलिपुत्रादित्यत्राप्यगच्छामीति । अतः स्फुटमेवापादान-

त्वम्। यतश्चाध्वकालेत्यादि। यतः प्रभृत्यध्वनः कालस्य निर्माण (B) मियत्तापरिच्छेदस्तत्र पञ्चमी वक्तव्या। एतदुक्तं भवति। अध्वनि काले च निर्मीयमाणे यदवधिभूतत्वेन विवक्ष्यते तत्र पञ्चमी वक्तव्या व्याख्येया। व्याख्यानन्तु पूर्ववच्चकारानुवृत्तिमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। अथवाध्वनि निर्मीयमाणे ऽपादान इत्येवं सिद्धा पञ्चमी। तथाहि गवीधुमतः साङ्काश्यं चत्वारि योजनानीत्यत्र निःसृत्येति क्रिया गम्यते। अतो युक्तमेवापादानत्वम्। कार्त्तिक्या आग्रहायणी मास इत्यत्रापि परेणेति शब्दो गम्यते। तत्रोत्तर-सूत्रेण दिग्योगलक्षणा पञ्चमी भविष्यति। तद्युक्तात् काल इत्यादौ तदित्यनेन पञ्चमी सम्बध्यते। पञ्चमीयुक्तात् परो यः कालस्तत्र सप्तमी वक्तव्या व्याख्येया। व्याख्यानन्तु कार्त्तिक्या आग्रहायणी मास इत्यत्र यस्य च भावेन भावलक्षणमित्यनेन (२।३।३७) सप्तमी सिद्धा। कार्त्तिक्याः परो यो मासस्तत्सत्तया ऽग्रहायण्या भावो लक्ष्यते। अध्वनः प्रथमेत्यादि। तद्-युक्तादिति वर्त्तते। तत्र यदा साङ्काश्यस्य योजनादभेदो विवक्ष्यते तदा प्रथमा। गवीधुमतः साङ्काश्यं चत्वारि योजनानीति। भेदविवक्षायान्तु यस्य च भावेन भावलक्षणमिति (२।३।७३) सप्तमी। तथाहि गवीधुमतः सांकाश्यं चतुर्षु योजनेषु गतेषु सत्सु भवतीत्येषोऽर्थः प्रतीयते। तत्र योजनस्य सम्बन्धि गमनं साङ्काश्यभावस्य लक्षणम् भवति।

२९। अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते।

अन्य इत्यर्थग्रहणमिति। अर्थद्वारक एव हि शब्दस्य शब्दान्तरेण योगो भवति। तस्मादर्थस्येदं ग्रहणं विज्ञायते। तेनेत्यादिना ऽर्थग्रहणस्य फलं दर्शयति। अथान्यो देवदत्ताद् यज्ञदत्त इति यज्ञदत्तशब्दादपि पञ्चमी कस्मान्न भवति? देवदत्तादुत्पन्नया पञ्चम्योभयगतस्याप्यन्यत्वस्य प्रति-पादितत्वात् तद्विशिष्टमन्यत्वमेकत एवोत्पाद्यमानया पञ्चम्या शक्यं प्रतिपाद-यितुमिति द्वितीयसम्बन्धिनः पञ्चमी न भवति। इतर इति निर्दिश्यमानस्य प्रतियोगी पदार्थ उच्यत इति। यथा क्वचित् प्रकरणे द्वौ प्रकृतौ देवदत्तौ

(B) निमानमिति वङ्गीयपुस्तकेषु पाठः।

ऽन्यश्च कश्चित् । तत्रैकस्तावन्निर्दिश्यते देवदत्तः शूर इति । तस्य निर्दिश्यमानस्य योऽसौ द्वितीयः सम्बन्धी प्रतियोगी स इतरशब्देनोच्यते यथेतरः कातर इति । शब्दग्रहणमित्यादि । शब्दग्रहणे सति दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इत्येषोऽर्थो लभ्यते । तेन योऽपि संप्रति दिक्शब्दो देशे काले च वर्त्तते सोऽपि दिशि दृष्ट इति तद्योगे पञ्चमी भवति । तत्र देशवृत्तिना योगे पञ्चमी पूर्वो ग्रामात् पर्वत इति । कालवृत्तिनापि पूर्वो ग्रीष्माद्वसन्त इति । इतरथा हि दिग्वृत्तिनैव योगे स्यादिति । तत्रैव दिक्छब्दस्य मुख्यत्वात् । प्राग् ग्रामादिति । प्रपूर्वादञ्चतेः ऋत्विगादिसूत्रेण (३।२।५९) क्विन्प्रत्ययः । तदन्ताद् यदा दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकाल (५।२।२७) इत्यादिना विहितस्यास्तातेरञ्चे (५।२।३०) लुगिति लुग् लुकि कृते तदेदमुदाहरणम् । दक्षिणा ग्रामादुत्तरा ग्रामाद् । दक्षिणाहि ग्रामादुत्तराहि ग्रामादिति । दक्षिणादाच् (५।२।३६)। आहि च दूरे (५।२।३७) । उत्तराच्च (५।२।३८) त्याजाही प्रत्ययौ ।

३० । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ।

अतसर्थाः प्रत्यया दिक्शब्देभ्यः स्वार्थएव भवन्तीति तदन्तस्य दिक्छब्दत्वात् पूर्वेण पञ्चम्यां प्राप्तायां वचनमिदम् । पुरो ग्रामस्येति । पूर्वाधरावराणामसि (५।२।३९) पुरधवश्चैषामित्यादिनाऽसिप्रत्ययः । पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च । पुरस्तादित्यत्रापि दिक्शब्देभ्यः (५।२।२७) सप्तमीत्यादिनाऽस्तातिप्रत्ययः । अस्ताति चेति पुरादेशः (५।२।४०) । उपरि ग्रामस्य । उपरिष्टाद् ग्रामस्येति । उपर्युपरिष्टा (५।२।३१) दित्यूर्ध्वशब्दस्योप इत्यादेशो रिलरिष्टातिलौ च प्रत्ययौ भवतः ।

३१ । एनपा द्वितीया ।

पूर्वेण षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनमिदमिति । एनपोऽतसर्थत्वात् । तदर्थो योगविभागः कर्त्तव्य इति । एनपेति पृथग्योगः कर्त्तव्य एनपायोगे षष्ठी यथा स्यात् । अन्यथा हि द्वितीययासौ बाध्येत । ततो द्वितीयेति द्वितीयो योगः । अत्र चैनपेति वर्त्तते ।

३२ । पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ।

पञ्चमीग्रहणमनुवर्त्तत इति । स्वरितत्वात् । इमे सर्वे पृथगादयो-ऽसहायेऽर्थे वर्त्तन्ते । भेदेनोपादानन्तु पर्य्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम् । इह तृतीया-पञ्चम्यौ मा भूताम् । हिरुग् देवदत्तस्य । विष्वग् देवदत्तस्येति । तत्रासत्यां पञ्चमीग्रहणानुवृत्तौ यथा हिरुगित्यादिना पर्य्यायान्तरेण योगे षष्ठी भवति तथा पृथगादिभिर्योगे पक्षे षष्ठी स्यान्न पञ्चमी । तस्मात् पञ्चमीग्रहणमनुवर्त्त-नीयम् । यद्येवमनुवृत्तेरेव पक्षे भविष्यति । तत् किमर्थमन्यतरस्यांग्रहणम् ? सत्यम् । तत् कृतञ्च तस्या एवानुवृत्तेः सूचनार्थमुत्तरार्थञ्च ।

३३ । करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ।

यदा तु धर्म्ममात्रमित्यादि । यद्योगाद् द्रव्यं स्तोकादिव्यपदेशमासा-दयति ते गुणा धर्म्मशब्देनोच्यन्ते । तन्मात्रं स्तोकादिभिः शब्दैरभिधीयमानं करणत्वेन यदा विवक्ष्यते नतु द्रव्यं तदा स्तोकादिशब्दानामसत्त्ववचनता । यदा तु सोऽयमित्यभेदात् तद्वति द्रव्ये वर्त्तन्ते तदा तेषां सत्त्ववचनता भवति । क्रियाविशेषणे मा भूदिति । क्रियायाः साध्यत्वात् कर्मत्वम् । तद्विशेषण-मपि कर्म भवति । तच्चासत्त्वं भवति । क्रियैव हि तावद् द्रव्यं न भवति । कुतः पुनस्तद्विशेषणं द्रव्यं भविष्यति ? एकार्थत्वेऽपि स्तोकादीनां भेदेनो-पादानं पर्य्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम् । इह मा भूत् । मात्रया मुक्त इति ।

३४ । दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ।

विकल्पेन पञ्चम्यां विहितायां पक्षे शेषत्वादेव यद्यपि षष्ठी सिद्ध्यति तथापि यदिह षष्ठीग्रहणं कृतं तच्चतुर्थी (२।३।७३) चाशिष्येत्यादिना ऽशिषि या चतुर्थी विधीयते तामपि बाधित्वा षष्ठेव यथा स्यादित्येवमर्थम् । दूरं हितं ग्रामस्य । अन्तिकं हितं ग्रामस्येति । ननु चान्यतरस्यांग्रहणे प्रकृते पुनरन्यतरस्यांग्रहणं किमर्थ मित्याह अन्यतरस्यांग्रहणमित्यादि । यदीहान्य-तरस्यांग्रहणं न क्रियेत तदा पक्षे तृतीया स्यात् । तस्या एवानन्तरसूत्रे श्रुतत्वात् । पुनरन्यतरस्यांग्रहणं क्रियमाणं पञ्चमीविधानार्थं विज्ञायते ।

प्रयोजनान्तराभावात् । तथाहि तृतीयाविकल्पार्थं तावदेतन्न भवति । तृतीयाविकल्पो हि पूर्वेणैवान्यतरस्यांग्रहणेन सिध्यति । न चान्या काचिद्विभक्तिः प्रकृता । किन्तर्हि ? पञ्चमी । तस्मात् पञ्चमीविकल्पार्थमेतद् विज्ञायते ।

३५ । दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ।

पञ्चमी चेति । तदनुवृत्तिसामर्थ्यात् तृतीयापि समुच्चीयत इति चकारेण । यथायथमिति । यथास्वं यो यस्यात्मीयो विषयस्तत्रासौ भवति । न विभक्त्यन्तरमित्यर्थः ।

३६ । सप्तम्यधिकरणे च ।

दूरान्तिकार्थेभ्यश्चतस्रो विभक्तयो भवन्तीति । पूर्वसूत्रेण द्वितीयादयस्तिस्रः । अनेन सप्तमी । सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्येत्यादि । इन्विषयो यः क्त स्तदीये कर्मणि सप्तमी विधेया । कश्चेन्विषयः क्तः ? य स्तदन्तस्तेनैव सह प्रयुज्यत इत्यर्थः । अनन्यत्रभावार्थत्वादत्र विषयशब्दस्य । अधीती व्याकरण इति । अधीतं व्याकरणमनेनेति । श्राद्धमनेन (५।२।८५) भुक्तमित्यतोऽनेनेत्यनुवर्त्तमाने पूर्वादिनिरित्यत (५।२।८६) इनिरित्यनुवर्त्तमाने चेष्टादिभ्यश्चेतीनि (५।२।८८) प्रत्ययः । अत्र यद्यपि कर्मण्येव क्तो विहितस्तथापि तद्धित उत्पन्ने ऽधीतव्याकरणयोरभिसम्बन्धो निवर्त्तते । अस्ति च धात्वर्थस्य व्याकरणेन सम्बन्ध इति कर्मैव व्याकरणं भवतीत्यतो द्वितीया स्याद् यथा कृतपूर्वी कटमिति । तस्मात् सप्तम्या उपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । योऽसावधीती कर्त्ता तस्य व्याकरणं विषयत्वेन विवक्ष्यते । तस्मादधिकरण इत्येवं सिद्धा सप्तमी । साध्वसाधुप्रयोग इत्यादि । अनर्चार्थमिह साधुशब्दस्य ग्रहणम् । अर्चायां हि साधुनिपुणाभ्यामर्चायामित्यनेनैव (२।३।४३) सिद्धा सप्तमी । साधुर्देवदत्तो मातरीत्यादि । अत्राप्यधिकरण एव सप्तमी । तथाह्यत्र मातृस्थासु क्रियासु मातृशब्दो वर्त्तते । पितृस्थासु क्रियासु पितृशब्दः । तासाञ्च क्रियाणां साध्वसाधुतां प्रति विषयभावोऽस्तीति वैषयिकाधिकरण एव सप्तमी । वक्तव्यशब्दस्तु व्याख्येय इत्यर्थे वर्त्तते । एवमुत्तरत्रापि । कारकार्हाणाञ्चेत्यादि । भावप्रधानोऽत्र कारकशब्दः ।

क्रियां प्रति येषां कारकत्वं साधनत्वं न्याय्यं ते कारकार्हा स्तेषां कारकार्हत्वे सप्तमी वक्तव्या। ऋद्धेष्वित्यादि। ऋद्धा हि भुजिक्रियां प्रति साधनभावमर्हन्ति। तेषामेव चेह कारकत्वं विवक्षितम्। एतदनुसारेण कारकार्हाणाञ्चाकारकत्व इत्येवमादेरर्थो वेदितव्यः। अत्रापि सर्वत्र यस्य च भावेन (२।३।३७) भावलक्षणमित्यनेनैव सिद्धा सप्तमी। तथाहि ऋद्धादिसम्बन्धिना भुजिक्रियादिलक्षणेनात्र भावेन दरिद्रादिसम्बन्ध्यासनादिभावो लक्ष्यते। चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यत्र द्वीपिहननस्य निमित्तं चर्म। तस्य द्वीपिना कर्मणा सह संयोगः। अत्रापि चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सिद्धा सप्तमी। ननु च दूरान्तिकार्थानुकर्षणार्थश्चकारः। नार्थस्तदनुकर्षणार्थेन चकारेण। सप्तमीति योगविभागादेव दूरान्तिकार्थेभ्यः सप्तमी भविष्यति। अथवोत्तरसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सप्तमी वेदितव्या।

३७। यस्य च भावेन भावलक्षणम्।

कीदृशी पुनः क्रिया क्रियान्तरं लक्षयतीत्यत आह प्रसिद्धा चेत्यादि। चकारोऽवधारणार्थः। प्रसिद्धैवेत्यर्थः। नहि स्वयमप्रसिद्धं परस्य लक्षणमुपपद्यते। अथ कथं फलायमानेष्वाम्रेषु गतः पक्वेष्वागत इत्यत्र सप्तमी? नहीह भावः श्रूयते। यद्यपि न श्रूयते तथापि गम्यते। फलायमानेषु (C) जातेष्वित्यर्थः।

३८। षष्ठी चानादरे।

अनादरस्तिरस्कारः परिभव इत्यर्थः। रुदत इति। रुदिर् अश्रुविमोचने। शतृप्रत्ययः।

३९। स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च।

स्वामीश्वराधिपतीनामेकार्थत्वेऽपि भेदेनोपादानं पर्य्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम्। इह मा भूत्। ग्रामस्य राजेति। षष्ठ्यामेव प्राप्तायामिति। शेषलक्षणायां षष्ठ्यां प्राप्तायाम्।

(C) फलायमानेष्वित्यत्र कलिकामात्रेष्विति दाक्षिणात्यपुस्तके पाठः।

४० । आयुक्तकुशलाभ्याञ्चासेवायाम् ।

आयुक्तता निपुणता च कटादिकरणविषयैवेति सप्तम्यामेव प्राप्तायां पक्षे षष्ठीविधानार्थं वचनम् । आसेवायामिति किम् ? आयुक्तो गौः शकटे । ईषद् युक्त इत्यर्थः ।

४१ । यतश्च निर्धारणम् ।

किमर्थं पुनरिदम् ? यावता निर्धार्य्यमाणोऽवयवः समुदायान्तर्भूतः । तत्र यदा समुदायस्याधिकरणत्वं विवक्ष्यते तदा सप्तमी सिद्धैवेति यथा वृक्षे शाखेति । यदा त्ववयवावयविसम्बन्ध स्तदा षष्ठी यथा वृक्षस्य शाखेति । सत्यमेतत् । प्रपञ्चार्थं वचनम् ।

४२ । पञ्चमी विभक्ते ।

विभागो विभक्तमिति नपुंसके भावे (३।३।११४) क्तः । यस्मिन्निर्धारणाश्रय इति । यतो निर्धार्य्यते स इह निर्धारणाश्रय इति सर्वस्मिन्नेव निर्धारणाश्रये विभागोऽस्तीति विशेषणोपादानसामर्थ्याद् विभाग एव यत्र स निर्धारणाश्रयो विज्ञायते । तेन कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरतमेत्यत्र न भवति । तथाहि गोषु निर्धार्य्यमाण एकदेशो यस्माद् गोत्वेनान्तर्भूतः प्रतीयते तस्मान्नास्ति विभागः । यदा तु कृष्णेन गुणेन पृथग्भूतः प्रतीयते तदास्ति विभाग इति । नात्र निर्धारणाश्रयो विभाग एव । इह पुनर्माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इति न केनचित् प्रकारेण माथुराणां पाटलिपुत्रकेष्वन्तर्भावः । अपि च विभाग एव । तथाहि न पाटलिपुत्रकेषु माथुरत्वेन नाप्याढ्यतरत्वेन माथुराणामन्तर्भावः । तस्मादत्र विभाग एवेत्ययमस्य योगस्य विषयः । अन्ये त्वाहुः । यत्र राशीकृतस्य पृथक्करणं स पूर्वस्य योगस्य विषयः । यत्र तु पृथग्भूतस्यैव गुणान्तराविष्करणं सोऽस्य तत्र द्वयोरप्यवस्थयोर्विभाग एवेति कृत्वा । अयमपि योगः प्रपञ्चार्थ एव । विभागो हि सम्बन्धात् प्रच्युतिः । पाटलिपुत्रकाश्च सम्बन्धात् प्रच्यवमानानां माथुराणां सम्बन्धे प्रच्युतेरवधिभावमुपयान्तीत्यपादान इत्येवं पञ्चमी सिद्धा ।

४३ । साधुनिपुणाभ्यामर्च्चायां सप्तम्यप्रतेः ।

अप्रत्यादेरिति वक्तव्यमिति । के पुनः प्रत्यादयः ? येषां लक्षणेत्थम्भूताख्यानेत्यादिना (१।४।९०) कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विहिता ते प्रतिपर्य्यनवः प्रत्यादयः ।

४४ । प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ।

प्रसितशब्दोऽयं गुणवचनोऽप्यस्ति । प्रकृष्टः सितः प्रसितः । क्रियाशब्दोऽप्यस्ति यः षिञ् बन्धन इत्यस्य प्रपूर्वस्य निष्ठायां व्युत्पाद्यते । तत्रेहोत्सुकशब्देन क्रियाशब्देन साहचर्य्यात् क्रियाशब्दो विज्ञायत इत्यत आह प्रसितः प्रसक्त इति । य स्तत्र नित्य मेवाबद्धः स प्रसित शब्देनोच्यत इति । आबद्ध इवाबद्धः । यो हि यत्र प्रसक्तः स तत्राबद्ध इव भवति । केशैः प्रसितः केशेषु प्रसित इत्यादि । प्रसितत्वमुत्सुकत्वञ्च केशविषयमिति सप्तम्यधिकरणे (१।३।३६) इत्येव सिद्धा सप्तमी । पक्षे तृतीयाविधानार्थं वचनम् ।

४५ । नक्षत्रे च लुपि ।

नक्षत्रे च लुपीति । सुब्व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमीविधानम् । अतएवाह लुबन्तान्नक्षत्रशब्दादित्यादि । पुष्येणेत्यादि । नक्षत्रेण युक्तः (४।२।३) काल इति विहितस्याणो लुबविशेष इति (४।२।४) लुप् । पञ्चालेषु वसतीत्यत्रापि तस्य निवास इति (४।२।६९) विहितस्याणो जनपदे (४।२।८१) लुबिति लुप् । मघासु ग्रह इति । सामीप्येऽधिकरण एव सप्तमी । अत्र नक्षत्रेण युक्तः (४।२।३) काल इत्यस्यार्थस्याविवक्षितत्वादण् न भवति । अद्य पुष्य इति । पूर्ववदण् । लुप् । अधिकरण इत्यनुवर्त्तते । न चेहाधिकरणत्वं विवक्षितमिति भावः ।

४६ । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ।

प्रातिपदिकार्थः सत्तेति । यदि जातिस्तदा देवदत्तादौ न स्यात् । अथ सतो भावः सत्ता तदाकाशकुसुमादौ न स्यादित्याह प्रातिपदिकार्थः सत्तेति । यत्रार्थान्तरनिरपेक्षा शब्दस्य प्रवृत्तिः स सर्वः प्रातिपदिकार्थः । सत्ताग्रहणं तूपलक्षणार्थम् । उच्चैर्नीचैरिति । अत्रोच्चैःशब्दस्य स्वार्थे जात्याद्य-

र्थान्तरनिरपेक्षा वृत्तिः । अत्र च प्रथमायाः प्रयोजनं सपूर्वायाः प्रथमाया (८।१।२६) विभाषेति विकल्पेन तेमयादि विधिर्यथा स्यात् । ग्राम उच्चैस्ते स्वम् । ग्राम उच्चैस्तव स्वमिति । पदसंज्ञा तु षष्ठ्याऽपि स्यादेव । कुमारी वृक्षः कुण्डमिति । ननु चात्रापि प्रातिपदिकार्थ इत्येवंसिद्धा प्रथमा । लिङ्गमपि प्रातिपदिकार्थ एव भवति । तथाच वक्ष्यति (D) स्त्रियामित्यत्र (४।१।३) सिद्धास्तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् स्वार्थे टाबादय इति । नैतदस्ति । इदमपि हि तत्र वक्ष्यति (E) । अथवा पुनरिदमस्तु । स्त्रियामभिधेयायामिति । किञ्च स्त्रीत्वं प्रत्येषा गतिः स्यात् । पुंनपुंसके तु नियोगतो विभक्तिवाच्ये एव । तथाहि विना विभक्त्या तटशब्दः प्रयुज्यमानः किं पुंस्त्वमाचष्ट उत नपुंसकत्वमिति सन्देहः स्यात् । तत्र यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र प्रातिपदिकार्थेनानुपात्ते स्वस्वामिकसम्बन्धे तस्य चाभिधाने विभक्त्यपेक्षया षष्ठी भवति तथा पुंनपुंसकयोरपि षष्ठी स्यात् । तस्माल्लिङ्गग्रहणं कर्त्तव्यम् । द्रोणः । खारी । आढ़कमिति । ननु चात्रापि प्रातिपदिकार्थत्वादेव सिध्यति प्रथमा । तथाहि द्रोणादयः शब्दाः परिमाणे लौहे दारुमये वाऽर्थान्तरनिरपेक्षा एव वर्त्तन्ते । सत्यम् । सिध्यति तदा यदा परिमाण एव वर्त्तन्ते । यदा तु पुनः परिमेये वर्त्तन्ते तदा न सिध्यति । तथाहि द्रोणादयः शब्दा द्रोणादिकं परिमाणमर्थान्तरं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय व्रीह्यादौ परिमेये वर्त्तन्ते । कथं पुनस्ते तत्र वर्त्तन्ते ? सोऽयमित्यभेदसम्बन्धात् । द्रोणपरिमितो व्रीहिर्द्रोण इति । यद्येवं निमित्तरूपेण निमित्तिनोऽभिधानादव्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थ इति प्रातिपदिकार्थ इत्येव सिद्धा प्रथमा । न सिध्यति । नहि मुख्ये सति गौणस्याश्रयणं युक्तम् । नन्वेवमपि लिङ्गग्रहणादेवात्र प्रथमा भविष्यति । तत् किं परिमाणग्रहणेन ? नैतदस्ति । तस्य हि यत्र परिमाणं नास्ति सोऽवकाश इति । अत्र परिमाणाधिक्ये षष्ठ्येव स्यात् । तस्मात् परिमाणग्रहणं कर्त्तव्यम् । परिमाणग्रहणाच्च यत्र निमित्तादर्थान्तरे सोऽयमित्यभेदसम्बन्धाच्छब्दः प्रवर्त्तते

(D) वार्त्तिककार इति शेषः ।

(E) भाष्यकार इति शेषः । काशिकायान्त्वेतै वाक्ये स्त्रियामिति (४।१।३) सूत्रव्याख्यायां न स्तः ।

तदुपलक्षणार्थं वेदितव्यम् । तेन परिमाणवदर्थान्तरभूतेष्वप्युन्मानादिषु प्रथमा भवति । द्रुतम् । पलम् । दीर्घं काष्ठम् । शुक्लः पटः । हस्तो मुष्टिर्वितस्तिरित्येवमादि सिद्धं भवति । कुत एतत् ? मात्रशब्दात् । स ह्यत्र व्याप्तिवचनो गृह्यते यथा कन्यामात्रं वरयति ब्राह्मणमात्रं भोजयतीति । तेन परिमाणग्रहणस्यैवोपलक्षणार्थता विज्ञायते । यदि तु यथा पयोमात्रं भुङ्क्ते इत्यत्र मात्रशब्दो नियमार्थ स्तथेहापि नियमार्थ एव स्यात् ततस्तोन्मानादिषु प्रथमा न स्यात् । तस्य परिमाणादन्यत्वात् । उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यादिति । वचनग्रहणे त्वसत्युक्तेष्वेकत्वादिषु प्रथमा न स्यात् । अनभिहित (२।३।१) इत्यधिकारात् । ननु च परिगणनं तत्र कृतम् । तत् कुतोऽयं प्रसङ्गः ? नैतदस्ति । प्रत्याख्यातं हि तत्र परिगणनम् । तथाहि कटः कर्म । भीष्मादयोऽपि कर्माणि । तत्र कर्मणीत्येव द्वितीया सिद्धा । कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीयया सामान्यकर्मोक्तम् । न विशेषकर्म्म । तत्रावश्यं विशेषो वक्तव्य इति भीष्मादिभ्योऽपि विशेषाभिधानार्थं द्वितीया भविष्यति । अथवा कट एव कर्म । तत्सामानाधिकरण्याद् भीष्मादिभ्योऽपि द्वितीया भविष्यति । नार्थः परिगणनेन । यत् पुनरिदं तिङ्कृत्तद्धितसमासैः (२।३।१,वा) परिसंख्यानमिति वृत्तावुपन्यस्तं तदेभिरेवाभिधानं सम्भवतीति सम्भवप्रदर्शनार्थपरं वेदितव्यम् । यद्यप्येकादिभिरपि संख्याशब्दैरेकत्वादीनामभिधानं सम्भवति तथाप्यभिहितेऽपि तैरेकत्वादावर्थे वचनग्रहणाद् यत्नाद् भवितव्य' विभक्तेरिति । तैरप्यभिधानस्य सम्भवप्रदर्शनार्थं यत्नः कृतः । निपातस्यानर्थकस्येत्यादि । अथार्थविशेषणार्थं प्रातिपदिकग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते ? असति हि तस्मिन् न ज्ञायते कस्यार्थ इति । तथाचार्थमात्रे प्रथमा स्यात् । नैतदस्ति । प्रातिपदिकाद्धि प्रथमा विधीयते । तत्रासति प्रातिपदिकग्रहणे प्रातिपदिकार्थ एव भवतीति विज्ञायते । तस्माद् वृत्तिकारोक्तमेव प्रातिपदिकग्रहणस्य प्रयोजनं न्याय्यम् ।

४७ । सम्बोधने च ।

सम्बोधनमभिमुखीकरणम् । तदधिके प्रातिपदिकार्थ इत्यभिमुखी

करणस्य क्रियापरत्वात् प्रातिपदिकार्थे तस्यान्तर्भावो नास्ति । तस्या-तदात्मकत्वात् । तस्मात् तेनाधिकः प्रातिपदिकार्थो भवति । अथ कथमिह प्रथमा ? हे पचन् हे पचमानेति ? कथञ्च न स्यात् ? शष्ट-शानज्भ्यामुक्तत्वात् सम्बोधनस्य । एतावपि सम्बोधने चेति सम्बोधन एव वक्ष्यति । मा भूदनेन । पूर्वसूत्रेण भविष्यति । सम्बोधनार्थस्येह कृत्-तद्धितसमासाश्चेत्यनेन (१।२।४६) प्रातिपदिकार्थत्वात् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

४८ । साऽमन्त्रितम् ।

तदन्तं शब्दरूपमिति । ननु च संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्ना-स्तीति ज्ञापितमेतत् सुप्तिङन्तं (१।४।१४) पदमित्यत्रान्तग्रहणेन । इह च संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणम् । तत् कथं तदन्तस्य संज्ञा विधीयते ? नैतदस्ति । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणमिह तथापि तदन्तस्यैवेयं संज्ञा विधीयते । यदीह प्रत्ययमात्रस्य संज्ञाग्रहणं स्यात् तदा प्रदेशेषु तस्यैव ग्रहणं स्यात् । तथाच संज्ञाकरणमनर्थकं स्यात् । प्रदेशेषु सम्बोधन इत्येवं ब्रूयात् । एवमपि प्रत्ययमात्रस्य ग्रहणं लभ्यत एव । तस्यैव सम्बोधने विहितत्वात् । तस्मात् संज्ञाकरणादेव तदन्तस्य संज्ञा लभ्यते । सेति वचनं पूर्वसूत्रेणापि सम्बोधने या विहिता तस्या अपीयं संज्ञा यथा स्यात् । हे पचन् हे पचमानेत्यत्र । असति त्वस्मिन्ननन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति पूर्वसूत्रेणैव या विहिता तस्या एव स्यात् सेत्येतदुच्यमानं सर्वनामपदं सामान्येन प्रवर्त्तत इति कृत्वा । अतः सम्बोधनमात्रे या प्रथमा तां प्रतिपादयति । तेन सर्वत्र संज्ञा सिद्धा भवति । आमन्त्रितसंज्ञायां सत्यां हे देवदत्त इत्यादावा-मन्त्रितस्येत्याद्युदात्तत्वं (६।१।१९८) भवति । आमन्त्रितमिति महत्याः संज्ञायाः करणं वैचित्र्यार्थम् ।

४९ । एकवचनं सम्बुद्धिः ।

हे पटो हे देवदत्त इति । अत्र सम्बुद्धिसंज्ञायां सत्यां सम्बुद्धौ (७।३।१०६) चेत्यधिकृत्य ह्रस्वस्य गुण (७।३।१०८) इति गुण एङ् ह्रस्वात् (६।१।६९) सम्बुद्धेरिति सो लोपो यथायोगं भवति । अथ सुग्रहणमेव कस्मान्न कृतम् ।

न च सप्तमीबहुवचनस्य ।प्रसङ्गः । सम्बोधनप्रथमाधिकारात् । सतराम् । किन्तु नैतदस्ति । प्रत्ययमात्रस्य संज्ञाविधानार्थमेकवचनग्रहणं कृतम् । हे पचन् हे पचमानेति । अन्यथा हि पूर्व्वेण यथा तदन्तस्य संज्ञा विहिता तथेहापि स्यात् । नचेहासंज्ञिनः कश्चिद् विशेषोऽङ्गीक्रियत इति सुशब्देन तदन्तमेव लच्यते । ततश्च तदन्तस्यैव संज्ञा स्यात् । तथाचेङ्ङ्स्वात् (६।१।६८) सम्बुद्धेरिति सोर्लोपो विधीयमान आदेः (१।१।५४) परस्येत्यादेरेव स्यात् । प्रत्ययमात्रस्य न स्यात् । तस्मात् प्रत्ययमात्रस्यैव संज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थमेकवचनग्रहणम् ।

५० । षष्ठी शेषे ।

कर्मादीनां प्रकृतत्वात् तदपेक्षया शेषत्वं विज्ञायत इत्याह कर्मादिभ्यो योऽन्य इति । कर्मादयः कारकविशेषा स्तस्य सम्बन्धस्य हेतुभूताः । स तु फलभूतः । हेतुफलयोश्च प्रसिद्धमन्यत्वमिति तेभ्योऽन्यो भवति । प्रातिपदिकार्थव्यतिरेक इति । व्यतिरेक आधिक्यम् । अथवा येन प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिच्यते व्यतिरेकीक्रियते स व्यतिरेकः । प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेकः प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकः । स शेषः । कः पुनरसावित्याह स्वस्वामिकसम्बन्धादिरिति । आदिशब्देनावयवावयविप्रभृतेः सम्बन्धस्य ग्रहणम् । सम्बन्धश्च यद्यपि द्विष्ठस्तथापि तस्यैकत्वादेकत एव सम्बन्धिन उत्पद्यमानया षष्ठ्या विभक्त्या ऽभिहितत्वाद् द्वितीयसम्बन्धिनः षष्ठी न भवति । एकस्मादुत्पद्यमानापि षष्ठी विशेषणादेव भवति । न विशेष्यात् । विशेष्यात्तु प्रथमैव भवति । यस्माच्छेषशब्दोऽयं यथा प्रकृतादन्यविशेषणमाचष्टे तथा परार्थमपि । एवं ह्यभियुक्ताः पुरुषा उपदिशन्ति शेषः परार्थ इति । राज्ञः पुरुष इति स्वस्वामिकसम्बन्धस्योदाहरणम् । अत्र पुरुषस्य प्राधान्यं विशेष्यत्वात् । राज्ञोऽप्राधान्यं विशेषणत्वात् । विशेषणस्य परार्थत्वाच्छेषभाव इति ततः षष्ठी भवति । यदा तु द्वावपि विशेषणभूतौ तृतीये सम्बन्धिन्यपेक्षितौ भवत स्तदा द्वाभ्यामपि षष्ठी भवति । राज्ञः पुरुषस्य गृहमिति । पशोः पाद इति । अत्रावयवावयविसम्बन्धे षष्ठी । पितुः

पुत्र इत्यत्र जन्यजनकसम्बन्धे षष्ठी । अथ शेषग्रहणं किमर्थम् ? यावता कर्मणि (२।३।२) द्वितीयेत्येवमादौ प्रत्ययनियमोऽर्थनियमश्चेति द्वावपि पक्षौ । तत्र प्रत्ययनियमपक्षे यदि शेषग्रहणं न क्रियेत तदा कर्मण्येव द्वितीयेति कर्मानियतम् । द्वितीया तु नियता । अतस्तत्रापि षष्ठी स्यादिति शेष-ग्रहणं कर्त्तव्यम् । शेष एव यथा स्यादन्यत्र मा भूदिति । अर्थनियम-पक्षे तु शेषग्रहणं शक्यमकर्त्तुम् । यावता कर्मणि द्वितीयैवेति कर्म नियतम् । द्वितीया त्वनियता । तस्यामन्यत्रापि प्राप्तायां षष्ठीत्युच्यमानं सूत्रमिदं नियमार्थं भविष्यति । यत्र षष्ठी चान्या च प्राप्नोति तत्र षष्ठ्येव भवति । एवमन्यत्रापि वेदितव्यम् ।

५१ । ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ।

यद्यपि बहवो विदयः सन्ति तथापि यस्यार्थे जानातेर्वृत्तिः सम्भवति तस्यैव विदेः प्रतिषेधकरणं युक्तम् । विद ज्ञान इत्यस्यैवार्थे जानातेर्वृत्तिः सम्भवति । तस्मादविदर्थस्येत्यनेन ज्ञानार्थस्यैव प्रतिषेधो विज्ञायत इत्याह अज्ञानार्थस्येत्यादि । सर्पिषो जानीते मधुनो जानीत इति । अपह्नवे ज्ञ (१।३।४) इत्यनुवर्त्तमाने ऽकर्मकाच्चेत्यात्मनेपदम् (१।३।४५) । मधुन इति । इकोऽचि (७।१।७३) विभक्ताविति नुम् । सर्पिषा करणभूतेन प्रवर्त्तत इत्यर्थः । यस्य प्रियतमं सर्पिस्तस्य प्रवृत्तिं प्रति सर्पिषः करणभूतत्वात् । धातूनामनेका-र्थत्वाज्जानातिरिह प्रवृत्त्यर्थः । सर्पिषि रक्तः प्रतिहतो वेति । सर्पिषि रक्तत्वं प्रतिहतत्वञ्च चित्तभ्रान्तेः कारणमाह । यदि सर्वमेव ग्राह्यं तदात्मना सर्पिःस्वभावतया प्रतिपद्यते । एवं सत्यविदर्थता नोपपद्यते । ज्ञानार्थ-त्वादित्यत आह । मिथ्याज्ञानमज्ञानमेवेति । ज्ञानकार्य्याकरणादिति भावः । अविपरीतविषयपरिच्छेदो हि ज्ञानकार्य्यं तच्च मिथ्याज्ञानेन न क्रियत इति मिथ्याज्ञानमज्ञानमुच्यते । यथा पुत्त्रकार्य्याकरणात् पुत्रोऽप्यपुत्त्र इति ।

५२ । अधीगर्थदयेशां कर्मणि ।

अधीगिति । इक् स्मरणे इत्यस्याधिपूर्वस्य ग्रहणम् । अधीगित्यनेन समानार्था अधीगर्थाः । ककारानुबन्धकरणमस्य धातोरत्रैव सूत्रे विशेषणार्थम् ।

अध्ययनार्थानामित्युच्यमाने सन्देहः स्यात् कोऽयं धातुरिति। अधिपूर्वस्यो-च्चारणेनाधिपूर्वस्यैवास्य प्रयोग इति दर्शयति। कर्मणि कारक इत्यादि। यदा तदेव कर्म शेषकार्य्यत्वाच्छेषत्वेन विवक्ष्यते न कर्मत्वेन तदा तत्र षष्ठी भवति। अध्येतीति। अदादित्वाच्छपो लुक्। एवमीष्ट इति। व्रश्चादि-सूत्रेण (८।२।३६) षत्वम्। मातुर्गुणैः स्मरतीति। अत्र कर्मग्रहणाद् गुणानां करणभूतानां शेषविवक्षायामपि षष्ठी न भवति।

५३। कृञः प्रतियत्ने।

एधो दकस्योपस्कुरुत इति गन्धनादिसूत्रेणात्मनेपदम् (१।३।३२)। उपात् प्रतियत्नेत्यादिना (६।१।१३९) सुट्।

५४। रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः।

रुजेति केचिद्भिदादिषु पठन्ति। ये न पठन्ति तेऽपि चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्चश्चेति (३।३।१०५) चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादस्मादेव निपातनाद्वा रुजाशब्दस्य साधुत्वं वर्णयन्ति। रुजा ऽर्थो येषां ते रुजार्थाः। भाववचना-नामिति। यदि भावार्थाभिधायिनां रुजार्थानामित्येषोऽर्थो विवक्षितः स्यात् तदा ऽनर्थकमिदं वचनं स्यात्। सर्वएव हि रुजार्था भाववचनाः। तस्मा-न्नात्र धातुवाच्यो भावो विवक्षितः। किं तर्हि? प्रत्ययवाच्यो यत्र भाव इति (३।३।१८) घञ् विधीयते। वचनशब्दोऽयं कर्त्तृसाधनः। वक्तीति वचनः। कृत्य-ल्युटो बहुलमिति (३।३।११३) कर्त्तरि ल्युट्। नच रुजार्थानां यो भावस्तस्य वचनक्रियां प्रति कर्त्तृत्वं सम्भवतीति सामर्थ्याद्वचनशब्देन प्रकृत्यर्थं परित्यज्य प्रत्ययार्थो विवक्षित इति प्रतीयते। स पुनः कर्त्तृशक्तिः। भाववचनानामिति बहुव्रीहिः। भावो वचनः कर्त्ता येषां ते भाववचनाः। भावकर्त्तृका इत्यर्थः। एतत् सर्वं चेतसि कृत्वाह भावकर्त्तृकाणामिति। भावकर्त्तृकाणामित्येवं नोक्तं वैचित्र्यार्थम्। चौरस्य रुजतीति। रुजो भङ्गे। तौदादिकः। अत्र रोगो भावः कर्त्ता। चौरस्यामयतीत्यत्राप्यामयः। अम रोगे। चौरादिकः। एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपीति। अत्यात्रानन्दो भावः कर्त्ता। नत्वेति धातू रुजार्थः। किं तर्हि? गत्यर्थः। नदी कूलानि रुजतीति।

रुजिरत्र द्रव्यकर्तृको न भावकर्तृकः । तथा द्रव्यत्वात् । नैतद् युक्तं प्रत्युदाहरणम् । रुजाशब्दो हि रूढिशब्दत्वाद् व्याधिमेवाचष्टे । नचात्र व्याधिवचनः । किं तर्हि ? भङ्गवचनो रुजिः । एवं तर्हि प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता वृत्तिकृता । इदन्त्वत्र प्रत्युदाहरणम् । श्लेष्मा पुरुषं रुजतीति । व्याधिना ग्राहयतीत्यर्थः । ज्वरयतीति । ज्वर रोगे । हेतुमण्णिच् । घटादित्वान्मित्त्वम् । मितां ह्रस्व (६।४।९२) इति ह्रस्वः । सन्तापयतीति । तप सन्तापे । हेतुमण्णिच् । सन्तापोऽत्र भावः कर्त्ता ।

५५ । आशिषि नाथः ।

सर्पिषो नाथत इति । सर्पिर्यस्य नास्त्यतोऽर्थित्वादाशास्ते स सर्पिर्मे भूयादिति । आशिषि नाथ (१।३।२१,वा) इत्युपसंख्यानादात्मनेपदम् । माणवकमुपनाथतीति । याचत इत्यर्थः ।

५६ । जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ।

न दैवादिकस्येति । हिंसायामिति वचनात् । अस्य च तत्राप्रवृत्तेः । अतएव हि ण्यन्तस्यैव ग्रहणम् भविष्यति । तत् किमर्थो ण्यन्तस्य निर्देश इति ? कः पुनराह ण्यन्तस्य निर्देश इति ? अत्र हीकारोऽयं धातुनिर्देशार्थं कृतः । इक्श्तिपौ धातुनिर्देश (३।३।१०८, वा) इति । यद्येवं जासीत्याकारः कथं श्रूयते ? उच्यते । आकारमुच्चार्य्य विकृतनिर्देशः कृतः । विकृतनिर्देशस्तु यत्रास्यैतद्रूपं भवति तत्रैव यथा स्यादिह मा भूद् दस्युमजीजसदिति । लुङ् । णिश्रीत्यादिना (३।१।४८) चेश्चङ् । णौ चङ्युपधाया (७।४।१) ह्रस्वः । चङीति (६।१।११) द्विर्वचनम् । सन्वल्लघुनीत्यादिना सन्वद्भावः (७।४।९३) । सन्यत (७।४।७९) इतीत्त्वम् । दीर्घो लघोरिति (७।४।९४) दीर्घः । नाटक्राथयोरपि विकृतनिर्देशस्यैतदेव प्रयोजनम् । इह मा भूत् । दस्युमनीनटदिति । दस्युमचिक्रथदिति । क्रथेर्वृद्धिश्च प्रयोजनम् । एतच्च निपातनाद्वृद्धिरिति ब्रुवता वृत्तिकारेण दर्शितम् । निप्रहन्निति । धातूपसर्गनिर्देशमात्रमिह तन्त्रम् । नतूपसर्गयोः सङ्घातो नाप्यानुपूर्वी । तयोरविवक्षितत्वात् । तेन निप्रशब्दयोर्व्यस्तसमस्तयोर्विपरीतानुपूर्वीकयोश्च ग्रहणं

विज्ञायत इत्याह सङ्घातविगृहीतविपर्यस्तस्य ग्रहणमिति। चौरस्य प्रणिहन्तीति। नेर्गदनदेत्यादिना (८।४।१७) णत्वम्। चौरस्योन्नाटयतीति। नट अवस्कन्दने। चुरादि णिच्। चौरस्योत्क्राथयतीति पूर्ववण्णिच्। ननु च णिचि कृते ऽत उपधाया (७।२।११६) इति वृद्धिः सिद्धा। तत्किमर्थमुच्यते निपातनाद्वृद्धिरिति। अत आह अयं हीत्यादि। ह्रस्वत्वं स्यादिति। मितां ह्रस्व (६।४।९२) इत्यनेन। चौरस्य पिनष्टीति। पिष्लृ सञ्चूर्णने। रुधादित्वाच् श्नम्। धानाः पिनष्टीति। अत्र हिंसा नास्ति। तस्याः प्राणिधर्मत्वात्। इदञ्चाभावकर्त्तृकाणामपि यथा स्यादित्येवमर्थमारब्धम्। चौरस्योज्जासयति देवदत्तः।

५७। व्यवहृपणोः समर्थयोः।

शतस्य व्यवहरतीति। शतं क्रयविक्रयेण विनियुङ्क्ते दीव्यतीति वेत्यर्थः। शतस्य पणत इत्यत्रापि स एवार्थः। अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्। आयप्रत्ययः कस्मान्न भवतीति? गुपूधूपेत्यादिना (३।१।२८) प्राप्नोतीति भावः। स्तुत्यर्थस्येत्यादि। यद्यपि पण व्यवहारे स्तुतौ चेति स्तुतिव्यवहारयोः पणिः पठ्यते तथापि स्तुत्यर्थस्यैव पणतेरायप्रत्यय इष्यते। न व्यवहारार्थस्य। तत्र वृत्तिकारः स्वयमेव युक्तिं वक्ष्यति। स्तुत्यर्थेन पणिना साहचर्य्यात् तदर्थ एव पणिरायमुत्पादयति। न व्यवहारार्थ इति शलाकां व्यवहरतीति। परिगणयतीत्यर्थः। अत्र व्यवहारार्थे पणिर्न वर्त्तत इत्यसमानार्थत्वम्। ब्राह्मणान् पणायतीति। स्तौतीत्यर्थः। पणायतीत्यस्यार्थे व्यवहरते र्वृत्तिर्नास्तीत्यसमानार्थता।

५८। दिवस्तदर्थस्य।

ब्राह्मणान् दीव्यतीति। स्तौतीत्यर्थः। हलि चेति (८।२।७७) दीर्घः। यदि तदर्थस्यैव भविष्यति पूर्वयोग एव दिवो ग्रहणं कर्त्तुं युक्तं स्यात्। तत् किमर्थो योगविभाग इत्यत आह योगविभाग उत्तरार्थः।

५९। विभाषोपसर्गे।

शलाकां प्रति दीव्यतीति। अत्रार्थान्तरे क्रीडादौ दीव्यतिर्वर्त्तते।

६०। द्वितीया ब्राह्मणे।

ब्राह्मण इति। ब्राह्मणशब्दः शतपथस्याख्या। गामस्येति शेषषष्ठी। सभायामित्येतदपेक्षया। तदहरित्येतदुदाहरणम्। स्वमोर्नपुंसकादित्यमो (७।१।२३) लुक्। अहन्नित्यनुवर्त्तमाने (८।२।६८) रोऽसुपीति (८।३।१६) नकारस्य रेफः। विसर्जनीयः। दीव्येयुरिति लिङ्। भेर्जुस्। अतो येय (७।२।८०) इतीयादेशः। लिङः (७।२।७९) सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपः।* सोपसर्गस्य विभाषया षष्ठ्यां प्राप्तायां नित्यं द्वितीयाविधानार्थं वचनं कस्मान्न भवतीत्याह सोपसर्गस्येति। विभाषोपसर्गे (२।३।५९) इत्यनेन व्यवस्थितविभाषयापि च्छन्दसि नित्यं द्वितीया भविष्यतीति तदर्थकमिदं वचनं नोपपद्यते।

६१। प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने।

इष्यतेर्दैवादिकस्येति। इष गताविव्यस्य श्यना निर्देश इष्यन्तराणां निवृत्त्यर्थः। लोण्मध्यमपुरुषैकवचनेन निर्देशस्तु लकारान्तरस्य पुरुषान्तरस्य वचनान्तरस्य च निवृत्त्यर्थः। तद्विषय एवेति। लोण्मध्यमपुरुषैकवचनविषय एव। अग्नये छागस्येत्यादि। छागस्य विकारश्छागः। तत्राग्निर्देवता सम्प्रदानम्। छागविकारो वपादि सम्प्रदेयं हविः कर्म। अनुप्रेष्येति। अतो (६।४।१०५), हेरिति हेर्लुक्। अनुब्रूहीति सेर्ह्यपिच्चेति (३।४।८७) हिरादेशः। अदादित्वाच्छपो लुक्। भाषाविषयेऽप्ययं योगः। उत्तरसूत्रे छन्दोग्रहणात्। जुहुधीति। हुझल्भ्यो (६।४।१०१) हेर्धिरिति धिभावः। अग्नये गोमयानि प्रेष्येति। ननु च गोमयानि हवींषि भवन्त्येव। तत् कथं प्रत्युदाहरणम्? नैवम्। देवतासम्प्रदानग्रहणादेव सम्बन्धिशब्दत्वाद्धविर्ग्रहणे सिद्धे पुनर्हविर्ग्रहणादभ्यवहार्यस्य हविषो ग्रहणं विज्ञायते। नच गोमयान्यभ्यवहार्य्याणि भवन्तीति युक्तं प्रत्युदाहरणम्। हविषः प्रस्थितस्येत्यादि। प्रस्थितशब्देन यद्विशिष्यते हविस्तत् प्रस्थितम्। तस्य षष्ठ्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः। व्याख्येय इत्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्। विभाषोपसर्गे (२।३।५९) इत्यतो विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते। सा च व्यवस्थितविभाषा। तेन हविषः प्रस्थितस्य न भवति।

६२। चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि।

बहुलग्रहणं किमिति। विभाषाग्रहणानुवृत्तेरेव सिध्यतीति मन्यमानस्य प्रश्नः। कृष्णो रात्रै हिमवतो हस्तीति। अत्र बहुलग्रहणात् सप्तम्यर्थेऽपि चतुर्थी भवति। वक्तव्येति व्याख्यातवेत्यर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्। बहुलग्रहणमिह क्रियते। तेन क्वचित् षष्ठ्यर्थेऽपि चतुर्थी भवति। क्वचिदन्यदेवेत्येषोऽपि बहुलग्रहणस्यार्थोऽभिमत एव।

६३। यजेश्च करणे।

घृतस्य यजत इति। यजिरत्र देवपूजायां वर्त्तते। तत्र च घृतस्य करणभावः।

६४। कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे।

पञ्चकृत्व इति। संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने (५।४।१७) कृत्वसुच्। द्विरह्न इति। द्वित्रि (५।४।१८) चतुर्भ्यः सुच्। गम्यते हि द्विस्त्रिश्चतुर्वेति। प्रकरणादेरिति भावः। ननु च बहिरङ्गः प्रकरणाद्यर्थ इति पञ्चकृत्व इत्यन्यत्र च वचनस्य चरितार्थत्वादिह न भविष्यति। एवं तर्ह्येतज् ज्ञापयति प्रकरणाद्यर्थोऽपि विभक्तीनां निमित्तमिति। तेन वृद्धो (१।२।६५) यूनेति सहयुक्तेऽप्रधान (२।३।१९) इति सहार्थे गम्यमाने तृतीया भवतीति।

६५। कर्त्तृकर्मणोः कृति।

आसिकेति। भावे पर्य्यायार्हर्णोत्पत्तिषु (३।३।१११) ण्वुच्। स्रष्टेति। सृजेस्तृच्। सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यम् (६।१।५८)। व्रश्चादिना (८।२।३६) षत्वम्। तद्धितप्रयोगे मा भूदिति। अथ तिङ्प्रयोगे मा भूदित्येवमर्थमपि कृद्ग्रहणं कस्मान्न भवति? तत्र न लोकाव्ययनिष्ठेत्यनेन (२।३।६९) षष्ठीप्रतिषेधात्। कृतपूर्वी कटमिति। पूर्वादिनिरित्यत (५।२।८६) इनिरित्यनुवर्त्तमाने सपूर्वाच्चेतीनिप्रत्ययः (५।२।८७)। अत्र कर्त्ता तद्धितेनैवोक्त इत्यत्र षष्ठ्याः प्रसङ्गो नास्ति। कर्म तु तेनानभिहितमित्यसति कृद्ग्रहणे कटादेः कर्मणः षष्ठी स्यात्। ननु चात्र वाक्यमेवैतन्नोपपद्यते। तथाहि कर्मणो निष्ठयाभिहितत्वाद् द्वितीययात्र न भवितव्यम्। नापि

तद्धितेन । असामर्थ्यात् । तत् पुनरसामर्थ्यं सापेक्षत्वात् । तथाहि कृतः कटः पूर्वमनेनेति कृतशब्दः कटमपेक्षते । नैवम् । धातोरुत्पद्यमाना निष्ठा कथं कटशब्दस्य कर्मतामभिदध्यात् ? तस्या हि कर्मसामान्यमेवाभिधातुं सामर्थ्यं न कर्मविशेषम् । वाक्ये तर्हि कथं तया कटशब्दस्य कर्मत्वमभिधीयते । तत्र युक्तमभिधानम् । कृत इत्यनेन सामानाधिकरण्यात् । तद्धिते तूत्पन्न एकार्थीभावात् सामानाधिकरण्यं निवृत्तमिति केन कटादेः कर्मभावोऽभिधीयते ? क्रिया तु प्रकृत्यर्थत्वाद् यथा वाक्ये गुणीभूता साधनसम्बन्धमनुभवति तथा वृत्तावपीति करोत्यर्थापेक्षं कटशब्दस्य कर्मत्वमुपपद्यते । तस्माद् भवितव्यमेव द्वितीयया । किञ्च वृत्तिसमानार्थेन वाक्येन भवितव्यम् । नच वृत्तौ बाह्यं कटादिकं कर्म गम्यते येन प्रत्यय उत्पादयिष्यते । वाक्ये कटादिकर्मापेक्षा निष्प्रयोजनेति गम्यते । तस्मादेवं विग्रहः कर्त्तव्यः । कृतं पूर्वमनेनेति । ततश्च नास्ति सापेक्षत्वमिति भवत्येव तद्धितः । इतरथा हीति । यदि शेषग्रहणमनुवर्त्तेत इत्यर्थः । कर्त्तरि च कृतीत्येवं ब्रूयादिति । एवमपि ह्युच्यमाने शेष इत्यनुवृत्तौ चकारकरणात् कर्मणीत्येतल्लभ्यत एव । किं कर्मग्रहणेन ? तस्मात् पुनः कर्मग्रहणं शेषाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । पुनः कर्मग्रहणेन हि पूर्वस्य कर्म्मग्रहणस्य निवृत्तिराख्यायते । तन्निवृत्तौ तत्सम्बद्धमनुवृत्तमपि शेषग्रहणं निवर्त्तते ।

६६ । उभयप्राप्तौ कर्मणि ।

उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिरिति । तेन तत्पुरुषशङ्कां निरस्यति । बहुव्रीहेराश्रयणस्य प्रयोजनं वक्ष्यति । उभयग्रहणेन प्रकृतत्वात् कर्त्तृकर्मणी सम्बध्येते । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृतीत्यनेनैकस्मिन्नेवेत्यभिप्रायः । कर्मण्येवेति नियमस्य स्वरूपं दर्शयति । उभयप्राप्ताविव कर्मणीत्येष तु विपरीतनियमो न भवति । मा भूत् पूर्वसूत्रेण कर्मणि षष्ठीविधानस्य वैयर्थ्यमिति । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेनेति । दुहेर्भावे घञ् । तत्रोभयप्राप्तौ कर्मण्येव गोषु षष्ठी भवति । नाऽगोपालके कर्त्तरि । अत्र च क्त्वोऽर्थप्रयोग (२।३।६४) इत्यतः प्रयोगग्रहणं नानुवर्त्तते । तेन गम्यमानेऽपि कर्मणि षष्ठी

भवति यथा ऽन्तर्द्धौ (१।४।२८) येनादर्शनमिच्छतीत्यत्र ह्यप्रयुज्यमानस्यात्मनः कर्मत्वं गम्यते। पानमिति। ल्युट् चेति (३।३।११५) भावे ल्युट्। इह तु न भवति। आश्चर्यमिद मोदनस्य च पाको ब्राह्मणानाञ्च प्रादुर्भाव इति। नह्यत्रैकस्मिन् कृत्युभयोः प्राप्तिः। तथा ह्योदनस्य पाक इत्यत्र कर्मण्येवौदने प्राप्तिः। न तु ब्राह्मणेषु कर्तृषु। नहि पाकस्य कर्तृत्वेन विवक्षिता ब्राह्मणाः। किन्तर्हि ? प्रादुर्भावस्य कर्तृत्वेन। ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यत्रापि प्रादुर्भाव इत्येतस्मिन् कृति कर्तृष्वेव ब्राह्मणेषु प्राप्तिः। न कर्मण्योदने। नहि प्रादुर्भावस्योदनः कर्म। भवतेरकर्मकत्वात्। पाकस्यैव त्वोदनः कर्मत्वेन विवक्षितः। अकाकारयोरित्यादि। नियमस्यायं प्रतिषेधः। अकाकारयोः प्रयोगे नियमो न भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्। चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीत्यतो (२।३।६२) बहुलग्रहणमनुवर्त्तते। तेनाकाकारयोः प्रयोगे नियमो न भविष्यतीति। शेषे विभाषेत्यस्याप्यर्थो बहुलग्रहणसमाश्रयणेन व्याख्यातव्यः। भेदिकेति। पूर्ववद्भावे ण्वुच्। चिकीर्षेति। अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः (३।३।१०२)।

६७। क्तस्य च वर्त्तमाने।

राज्ञां मत इति। मतिबुद्धीत्यादिना (३।२।१८८) क्तः। राज्ञामिति कर्त्तरि षष्ठी। कर्म्म तु निष्ठयाभिहितम्। अथेह कस्मान्न भवति ? शीलितो देवदत्तेन। रक्षितो देवदत्तेनेत्यादि ? शीलितादिष्वपि मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति (३।२।१८८) चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् वर्त्तमान एव क्तो विधीयते। यद्यप्येवं तथापि बहुलग्रहणानुवृत्तेरिह न भविष्यतीत्यदोषः। अथवा प्रकरणादेवात्र वर्त्तमानकालता गम्यते। पदार्थस्तु भूतत्वमेव प्रतिपादयति। न वर्त्तमानताम्। यस्य तु पदार्थो वर्त्तमान स्तत्प्रयोगे भवत्येव षष्ठी यथा कान्तो हरिश्चन्द्र इव प्रजानामिति। शेषविज्ञानात् सिद्धमिति। उपसंख्यानं प्रत्याचष्टे तथाचेत्यादिना। यस्तूपसंख्यान मारभते तस्य कर्तृत्वविवक्षायामपि षष्ठ्येव भवति न तृतीयेति दर्शयति।

६८। अधिकरणवाचिनश्च ।

तस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्ति र्भवतीति। यथासम्भवं यत्र कर्त्तैव सम्भवति तत्र कर्त्तरि भवति यथेदमेषामासितमिति। अत्रासेरकर्मकत्वात् कर्त्तैव सम्भवति। न कर्म्म। यत्र तु कर्म्म कर्त्तापि सम्भवति तत्रोभयत्रापि यथेदमेषां भुक्तमोदनस्येति। भुजेः सकर्म्मकत्वात् कर्माप्यस्त्येवौदनः। उभयप्राप्तौ कर्म्मणीति (२।३।६६) नियमः कस्मान्न भवति? कर्त्तृकर्मणोः कृतीत्यस्याः (२।३।६५) षष्ठ्याः प्राप्तेरेव नियमो विज्ञायते। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति (प,६२)। मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति वा (प,६१)। अधिकरणे चेति वक्तव्ये वाचिग्रहणमधिकरणक्तोपलक्षणं मा विज्ञायी-त्येवमर्थम्। उपलक्षणार्थत्वे हि तस्यार्थान्तरवृत्तेरपि ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य उत्पन्नस्य क्तस्य प्रयोगे षष्ठी स्यात्। वाचिग्रहणे तु यदा भावे क्तप्रत्ययो भवति तदा षष्ठी न भवति। तदा कर्त्तरि तृतीयैव भवति। इहानेनासित मिति। नह्यत्राधिकरणवाची क्तः। क्तोऽधिकरणे ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थे-भ्यश्चेति (३।४।७६) चकाराद् यथाप्राप्तञ्चेति भावे कर्त्तरि च विधानात्। यदा तु कर्त्तरि क्तो भवति तदा तेनैवाभिहितत्वात् तत्र षष्ठी न भवति। इहेम आसिता इति चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चयार्थः।

६९। न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्।

किकिनौ च गृह्येते इति। यद्यपि किकिनोरलादेशत्वात् स्थानिवद्भावेन लग्रहणेन तयो र्ग्रहणं नास्ति तथापि लिट् (३।२।१७१) चेत्यतिदेशेन भवित-व्यम्। विशेषातिदेशे हि नान्तरीयकः सामान्यातिदेश इति। विशेषस्य सामान्येनाविनाभावादिति। तेन सामान्यनिबन्धनः प्रतिषेधः किकिनोरपि सिध्यतीति युक्तं तयोरपि ग्रहणम्। पचमान इति शानच्। स्वरितेत्त्वादात्मने-पदम्। पेचान इति। लिटः कानज् वेति (३।२।१०६) वचनात् कानच्। द्विर्वचनम्। अत (६।४।१२०) एकेत्यादिनैत्त्वाभ्यासलोपौ। पेचिवानिति। क्वसुश्चेति (३।२।१०७) क्वसुः। एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयो र्वस्वेकाजाद्घसामि-तीट् (७।२।६७)। उगिदचामिति (७।१।७०) नुम्। सान्तमहेत्यादिना

(६।४।१०) दीर्घः। ददिः। पपिरिति। आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् चेति (३।२।१७१) किकिनोरन्यतरः। लिट् चेत्यतिदेशाद्विवचनम्। आतो लोप इटि (६।४।६३) चेत्याकारलोपः। चिकीर्षुरिति। सनाशंसभिक्ष उः (३।२।१६८)। अलंकरिष्णुरिति। अलं कृञित्यादिने ष्णुच् (३।२।१०६)। आगामुक इति। लषपतेत्यादिनोकञ् (३।२।१५४)। उक प्रतिषेध इत्यादि। प्रतिपाद्यत इति शेषः। प्रतिपादनन्तु बहुलग्रहणानुवृत्तिमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। कृत्वेति। समानकर्त्तृकयोरिति (३।४।२१) क्त्वा। अव्ययप्रतिषेधइत्यादि। अत्रापि पूर्व्ववद्वाक्यशेषो वेदितव्यः। प्रतिपादनञ्च पूर्व्ववदेव। अथवा ऽव्ययीभावश्चेत्यत्र (१।१।४१) सर्वमिदं काण्डं स्वरादिषु पठ्यत इत्यादिना वृत्तिकारेण प्रतिपादनं कृतम्। संज्ञापूर्वको विधि रनित्य इति (प,६४) वा। उदेतोरिति। उत्-पूर्वादिणो भावलक्षणे स्थेण् कृञ्वदिचरीत्यादिना (३।४।२६) तोसुन्। विसृप इति। सृपितृदोःकसुन् (३।४।१७)। ईषत्कर इति। ईषदित्यादिना (१।३।१२६) खल्। ईषत्पान इति। आतो (३।३।१२८) युच्। आत्मनो नकारादिति। ताच्छीलिकस्य तृणः सम्बन्धिनो नकारादित्यर्थः। पवमान इति। पूङ् पवने। पूङ्यजोः (३।२।१२८) शानन्। नडमाघ्नान इति। ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु (३।२।१२९) चानश्। गमहनेत्यादिनोपधालोपः (६।४।९८)। हो हन्तेरित्यादिना (७।३।५४) कुत्वम्। अधीयन्निति। इङ्धार्य्योः (३।२।१३०) शत्रकृच्छ्रिणीति शत्रादेशः। इयङादेशः। उपसर्गेण सह दीर्घः। कर्त्तेति। आ क्वे (३।२।१३४) स्ताच्छील्येत्यादिना तृन्। द्विषः शतुर्वा वचनमिति। द्विषः परो यः शतृप्रत्यय स्तस्य प्रयोगे वावचनं कर्त्तव्यम्। अभिधानाभिधेययोरभेदोपचारात्। वेत्यनेन वार्थ उक्तः। वार्थोऽपि विकल्पः। विकल्प उच्यते प्रत्याय्यते येन तद्वावचनम्। तस्य व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्। बहुलग्रहणमिहानुवर्त्तते। तेन द्विषः शतुर्विकल्पेन प्रतिषेधो भविष्यति। द्विषन्निति। द्विषोऽमित्र इति (३।२।१३१) शतृप्रत्ययः।

७०। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः।

अकस्य भविष्यत्काल इति। नाधमर्ण्ये। तस्य तत्रासम्भवात्। इनस्तु

भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति । तस्योभयोरपि सम्भवात् । ननु च साम्यादिह संख्यातानुदेशेन भवितव्यम् । नैतदस्ति । स्वरितेन हि संख्यातानुदेशो भवति । नचेह तदर्थं स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते । कटं कारको व्रजतीति । तुमुण् (३।३।१०) ण्वुलावित्यादिना ण्वुल् । ग्रामं गमीति । गमेरिनिः । स च भविष्यति गम्यादय इति (३।३।३) वचनाद् भविष्यत्कालविषयः । शतं दायीति । आवश्यकाधमर्ण्ययो (३।३।१७०) र्णिनिः । यवानां लावक इति । ण्वुल् (३।१।१३३) तृचाविति ण्वुल् । अवश्यंकारीति । आवश्यके णिनिः । वर्षशतस्य पूरक इति । पूरी आप्यायने । चौरादिकः । तस्माण्ण्वुल्तृचाविति (३।१।१३३) भविष्यत्काले ण्वुल् । सहि त्रिषु कालेषु भवति । भविष्यदधिकारविहितस्याकस्येदं ग्रहणमिति । इह हि भविष्यदिति स्वर्य्यते । स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवति । तेन भविष्यदधिकारविहितस्येदमकस्य ग्रहणम् । न सर्वस्य ।

७१ । कृत्यानां कर्त्तरि वा ।

गेयो माणवकः साम्नामिति । भव्यगेयेत्यादिना (३।४।६८) कर्त्तरि गेयशब्दो व्युत्पादितः । गायतीति गेयः । साम्नामिति कर्मणि षष्ठी नित्यमेव भवति । वक्तव्य इति व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । न लोकाव्ययनिष्ठेत्यत्र (२।३।६९) नेति योगविभागः कर्त्तव्यः । तेनोभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्याः प्रतिषेधो भविष्यति । अथवा कृत्यानामिति योगविभागाश्रयणात् । अत्र च नेत्यनुवृत्तेः । वेति व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद्वा । उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठीप्रतिषेधो भविष्यति । तेन क्रष्टव्या शाखा ग्रामं देवदत्तेनेति । कृषेरनुदात्तस्य (६।१।५९) चर्दुपधस्यान्यतरस्यामित्यमागमो भवति । अत्र देवदत्ते कर्त्तरि षष्ठी मा भूदिति । एवमुभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्याः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तम् । कर्मणि तु शाखायां कृतेरनाभिहितत्वादेव षष्ठी न भविष्यति । ग्रामस्याप्रधानत्वादेव यथैव हि कृत्याः प्रधाने कर्मणि भवन्ति नाप्रधाने तथा षष्ठ्यपि । नचेह ग्रामः प्रधानं कर्म । किं तर्हि ? शाखेति ।

७२। तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्।

तुल्यार्थैः सदृशार्थैरित्यर्थः। अर्थग्रहणं पदान्तरनिरपेक्षया ये तुल्यार्थतामाहुस्तत्परिग्रहार्थम्। तेन पदान्तरसान्निध्येन द्योतका इवादयो निवर्त्तिता भवन्ति गौरिव गवय इति। यथा गौ स्तथा गवय इति। स्वरूपनिवृत्त्यर्थन्त्वर्थग्रहणं न भवति। बहुवचननिर्देशादेव स्वरूपविधेर्निरस्तत्वात्। इहापि पितुस्तुल्यः प्रज्ञयेति प्रज्ञाशब्दात् षष्ठी न भवति। हेतुत्वेन करणत्वेन वा प्रज्ञाया विवक्षितत्वात्। इतरथाहि तृतीयानुकृष्येतेति। तस्या अनन्तरसूत्रे श्रुतत्वात्। अन्यतरस्यांग्रहणस्य त्वेतदेव प्रयोजनमिति। तदेव चकारेणानुकृष्यत इति।

७३। चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः।

तृतीयानिर्देशादेवार्थग्रहणे सिद्धेऽर्थग्रहणादर्थशब्दः पृथगेव निमित्तं विज्ञायते। कथं पुनस्तृतीयाग्रहणादर्थग्रहणं सिध्यति? अपरिसमाप्तत्वादस्य वाक्यस्य योग इत्यध्याह्रियते। स चार्थैरेव सम्भवति। न शब्दैरिति सामर्थ्यादर्थग्रहणं सिध्यति।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्य्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्जिकायां द्वितीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः समाप्तः ॥२।३॥

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका।

द्वितीयोऽध्यायः।

चतुर्थः पादः।

१ | द्विगुरेकवचनम्।

अत्र यदि पारिभाषिकमेकवचनं गृह्येत तदानुप्रयोग एकवचनं न स्यात् पञ्चपूलीयं शोभनेति। अनुप्रयोगस्याद्विगुत्वात्। यदि पारिभाषिकमेकवचनमिहाभिप्रेतं स्यात् तदा द्विगोरेकवचनमित्येवं ब्रूयात्। तस्मादन्वर्थस्यैकवचनस्येदं ग्रहणं न पारिभाषिकस्येति मनसि कृत्वाह एकस्य वचनमेकवचनमिति। एतेनैकवचनशब्दस्य षष्ठीसमासतां दर्शयन्नन्वर्थतां दर्शयति। एकस्य वचनं वाचकमेकवचनमिति। वक्तीति वचनम्। कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि (३।३।११३) ल्युट्। एकवचनस्यैवार्थं पर्य्यायान्तरेण स्पष्टीकर्त्तुमाह एकार्थस्येत्यादि। ननु चैकवचनमिति पुंलिङ्गेन भवितव्यम्? कथम्। द्विगोः पुंलिङ्गत्वात्। न। लिङ्गसामान्यस्य विवक्षितत्वान्नपुंसकलिङ्गेनैव सामान्येन निर्देशः कृत इत्यदोषः। तदनेन प्रकारेणेति। अन्वर्थस्यैकवचनशब्दग्रहणात्मकेनेत्यर्थः। न चानेकार्थाभिधायिनः शब्दस्य वचनशतैरप्येकार्थाभिधायित्वं शक्यते कर्त्तुम्। शब्दानामर्थाभिधायित्वस्य स्वाभाविकत्वात्। उच्यते चेदं वचनम्। ततः सामर्थ्यादतिदेशोऽयं विज्ञायत इत्यत आह द्विग्वर्थस्यैकवद्भावो विधीयत इति। अस्यैवार्थं स्पष्टीकर्त्तुमाह द्विग्वर्थ एकवद्भवतीति। यद्येवं तद्धितार्थे यो द्विगुस्तस्याप्येकवद्भावः प्राप्नोति। पञ्चसु कपालेषु संस्कृतौ संस्कृता वा पञ्चकपालौ पञ्चकपाला इत्यत आह समाहारे द्विगोश्चेत्यादि। चकारोऽवधारणे। समाहारद्विगोरेवेति यावत्। कथं पुनः समाहारद्विगोरेव ग्रहणं लभ्यते?

एवं मन्यते। द्वन्द्वश्चेत्यत्र (२।४।२) चकारेण द्विगुरनुकृष्यते। यस्मिन्नर्थे द्वन्द्व एकार्थो भवति तस्मिन्नेवार्थे द्विगोरप्येकवद्भावो यथा स्यादिति। द्वन्द्वश्च समाहार एवैकार्थो भवति। नान्यत्र। तस्माद् द्विगोरप्येकवद्भावस्तत्रैव भवति। अतः समाहारे द्विगोरेवेदं ग्रहणं युक्तम्भवति। यदि तर्हि समाहारद्विगोरेवेदं ग्रहणं तदा निष्प्रयोजनोऽतिदेशः। तथाहि समाहारो द्विगोरर्थः। समाहारश्च भावसाधनः। समाहरणं समाहारः समुदायः। स चैक एव। तत्र न्यायप्राप्तमेवैकवचनमिति निष्फलः सूत्रारम्भः। नैतदस्ति। यतः समुदायिभ्योऽनन्यः समुदाय इत्यस्मिन् दर्शने ऽनेकद्रव्यात्मकत्वात् समुदायस्यैकवचनं न सिध्यतीतीदमारब्धम्। तथाचोक्तं भाष्ये प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च द्विगोरेकवचनविधानमिति। प्रत्यधिकरणं प्रतिद्रव्यम्। वचनस्योत्पत्तौ प्रत्यभिधेयद्रव्यसमवायिनी संख्या विभक्तेः प्रयोजिकोत्पद्यते। द्विगोश्च योऽर्थः सोऽनेकद्रव्यात्मकः। तथाहि पञ्चपूलाः समाहृताः। समाह्रियमाणानां पूलानां पञ्चसंख्यावच्छिन्नत्वात् संख्यासामानाधिकरण्याच्च पञ्चैतानि द्रव्याणीति कृत्वा समुदायस्यैकवचनं न सिद्ध्यति। तत्रासत्यस्मिन् वचने बहुत्वाद् बहुवचनं स्यात्। अत एकवद्भावो विधीयत इति वाक्यार्थः। समुदायिभ्योऽन्यः समुदाय इत्यस्मिन् दर्शने सूत्रमिदं प्रत्याख्यातव्यमेव। तथाचोक्तम् भाष्ये नवा समाहारैकत्वादिति। नवा योगारम्भेणैवार्थः। यस्मादेकोऽयमर्थः समाहारो नाम। तत्रैकत्वादेकवचनं भविष्यतीति वाक्यार्थः। पञ्चपूलीति। अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत इति (२।४।३०,वा) स्त्रीत्वे सति द्विगोरिति (४।१।२१) ङीप्। अर्थस्यैकत्वादित्यादिना ऽर्थातिदेशस्य फलं दर्शयति।

२। द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य्यसेनाङ्गानाम्।

अत्राङ्गशब्दः समुदाये परिसमाप्यते प्रत्येकं परिसमाप्यते वा? तत्र यदि समुदाये परिसमाप्येत तदैकमेवेदं वाक्यं स्यात्। तथाच व्यतिकरः प्रसज्येत। प्राणितूर्य्यसेनाङ्गानां परस्परसहितानां यो द्वन्द्वो व्यतिकीर्णावयवस्तस्यैकवद्भावः स्यात्। प्रत्येकं परिसमाप्तौ त्वेष दोषो न भवति।

तत्र हि प्राण्यङ्गानां द्वन्द्व एकवद्भवतीत्येवमादीनि त्रीणि वाक्यानि सम्बध्यन्ते । स्वविषये यत्र बहुवचनान्तं वाक्यं क्रियते तत्र प्रथमेन वाक्येन प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरेव यः समासस्तस्यैकवद्भावो विधीयते । द्वितीयेन वाक्येन तूर्य्याङ्गानां तूर्य्याङ्गैः । तृतीयेन सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरिति न भवति सङ्करप्रसङ्गः । नहि चतुर्थं वाक्यमस्ति येन व्यतिकीर्णावयवस्य द्वन्द्वस्यैकार्थता स्यादिति मन्यमानः प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिपक्षमाश्रित्याह अङ्गशब्दस्येत्यादि । तथा तूर्य्याङ्गानामिति द्वन्द्व एकवद्भवतीत्यपेक्ष्यते । एवं सेनाङ्गानाञ्चेत्यत्रापि । पाणिपाद मिति । अत्र यदि प्राण्यङ्गमपि प्राणिग्रहणेन गृह्यते तदा जातिर (२।४।६) प्राणिनामिति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदम् । अथ न गृह्यते तदा जातित्वादेव सिद्धे व्यतिकरनिरासार्थम् । मार्द्दङ्गिकपाणविकमिति । इहाप्यप्राणिना (२।४।६) मिति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदम् । अप्राणिनान्तु जातिर (२।४।६) प्राणिनामित्येवं सिद्धं यथा पणवमृदङ्ग मिति। रथिकाश्वारोहमिति। रथिकाश्वाश्वारोहाश्चेति वृत्तिपदार्थस्य बहुत्वं दर्शयितव्यम् । यस्माद् बहुत्वमेव सेनाङ्गत्वे कारणम् । बहुत्वाभावे सेनाङ्गत्वन्नास्तीति रथिकाश्वारोहाविति भवितव्यम् । हस्त्यश्वादिषु परत्वात् पशुद्वन्द्वविभाषयैव भवितव्य मिति । विभाषा (२।४।१२) वृक्षमृगेत्यादिना । इतरेतरयोग इत्यादिना द्वन्द्वप्रकरणस्य प्रयोजनं दर्शयति । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेत्यादिना विषयविभागार्थतां स्पष्टीकरोति ।

३ । अनुवादे चरणानाम् ।

चरणशब्द इत्यादिना सूत्रस्य विषयं दर्शयति। तथाहि यो हि कठादिप्रोक्ताध्ययनविशेषः शाखा तत्र यदा चरणशब्दो वर्त्तते तदा जातिरप्राणिनामित्येव (२।४।६) सिद्धम् । यदा तु शाखानिमित्तकः पुरुषेषु वर्त्तते तदाऽप्राणिनामिति प्रतिषेधान्न सिद्ध्यतीतीदमारभ्यते । शाखानिमित्तक इति । शाखा निमित्तमस्येति बहुव्रीहिः । प्रमाणान्तरावगतस्येति । शब्दात् प्रमाणाद् यदन्यत् प्रमाणं तत् प्रमाणान्तरम् । तत् पुनः प्रत्यक्षादि । तेनावगतस्य परिच्छिन्नस्य शब्देन संकीर्त्तनमात्रमिति मात्रशब्दोऽर्थावगतिव्युदासार्थः । उदगात् प्रत्यष्ठादिति । उत्पूर्वादिणः प्रतिपूर्वात् तिष्ठते लुङ् । इणो गा (२।४।४५

लुङीति गादेश:। गातिस्थेति सिचो (२।४।७७) लुक्। काठकालापमिति। कठेन प्रोक्तमधीयत इति कठा:। कठशब्दात् प्रोक्तार्थे कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्य श्चेति (४।३।१०४) णिनि:। तस्य कठचरकाल्लुक् (४।३।१०७)। तत स्तदधीते (४।२।५९) तद्वेदेत्यण्। तस्य प्रोक्ताल्लुक् (४।२।६४)। छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणीति (४।२।६६) तद्विषयता। कलापिना प्रोक्तमधीयत इति कालापा:। प्रोक्तार्थे कलापिनोऽण्। इनण्यनपत्य इति (६।४।१६४) प्रकृति-भावे प्राप्ते सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकुथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालि शिखण्डिशूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानमिति (६।४।१४४,वा) टिलोप:। ततस्त-दधीते (४।२।५९) तद्वेदेत्यण्। तस्य प्रोक्ताल्लुगिति (४।२।६४) लुक्। पूर्ववत् तद्विषयता च। कठाश्च कालापाश्च कठकालापम्। यदा तु प्रथमत एव उपदेश इति। अनवगतस्यैव प्राक् प्रमाणान्तरेण शब्देनार्थं प्रत्यायन मर्थस्य प्रश्ने प्रतिवचने वोपदेश: स यदा भवति तदात्र प्रत्युदाहरणम्। उदगुरिति। आत इति (३।४।११०) झेर्जुस्। उस्यपदान्तादिति (६।१।९६) पररूपत्वम्। स्थेणोरद्यतन्याञ्चेति वक्तव्य मिति व्याख्येयमित्यर्थ:। तत्रेदं व्याख्यानं। तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामित्यत: (२।३।७२) सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते। सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते। तेन स्थेणोरद्यतन्यामनुवादे चरणानामे-कवद्भावो भविष्यति। नान्यत्रेति। अद्यतनीति। लुङ: पूर्वाचार्यप्रणीतैषा संज्ञा। अनन्द्विषुरिति। टुनदि समृद्धौ। सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति (३।४।१०९) झेर्जुस्। उदयन्तीति। इणो यणिति (६।४।८१) यणादेश:।

४। अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम्।

अध्वर्युवेद इति। एतेनाध्वर्युशब्देनात्र यजुर्वेदो लक्ष्यत इति दर्शयति। अथाध्वर्यो र्ऋत्विग्विशेषस्य य: क्रतुरिति क्रतुविशेषणमेवाध्वर्युग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते? असम्भवात्। को हि तस्य क्रतुर्भवति? अपितु धनव्ययशीलस्य। यदपि तस्य क्रतौ कर्त्तृत्वमस्ति तदपि ऋत्विगन्तरेण साधारणमित्यध्वर्युणै-केन तस्य विशेषणमयुक्तम्। ननु चाथर्ववेदविहितो य: क्रतु स्तन्नि वृत्त्यर्थ मध्वर्युणैकेन कथं विशेषणं न स्यात्? नहि तत्राध्वर्यव: सन्ति।

नैतदस्ति । यदि ह्येतावत् प्रयोजनमभिमतं स्यात् तदाऽनथर्वण इति प्रतिषेधमेव कुर्य्यात् । लघीयसी हि साक्षात् प्रतिषेधे प्रतीतिर्भवति । त्रयीग्रहणं वा कुर्य्यात् । यदि चाध्वर्य्युणा क्रतुर्विशेष्येत तदेषुवज्रावित्यत्रापि स्यात् । इषुवज्रावपि ह्यध्वर्य्योः क्रतू भवतः । तयोरपि तत्कर्त्तृकत्वात् । तस्मादध्वर्य्यूणां यजुर्वेदविदां यो वेदः सोऽध्वर्य्युशब्देनोपलक्ष्यते । स पुनर्यजुर्वेदः । तत्राध्वर्य्युवेदे यस्य क्रतोर्विधानं सोऽध्वर्य्युक्रतुरिति । इतिकर्त्तव्यतोपदेशः प्रयोगस्यानुष्ठानात्मको विधानशब्देनोक्तः । यदि तर्ह्यध्वर्य्युक्रतुवाचिना मनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवद्भवतीति सूत्रार्थस्तदा सूत्रेऽध्वर्य्युक्रतुशब्दस्यानपुंसकमित्यस्य च द्वन्द्व इत्यनेन प्रकृतेन सामानाधिकरण्येन निर्देशो नोपपद्यते । अतोऽध्वर्य्युक्रतुवाचिनामनपुंसकलिङ्गानामिति वक्तव्यं स्यादित्यत आह अध्वर्य्युक्रतुरनपुंसकमिति । गौणोऽयं निर्देश इति । गौण इत्यमुख्य औपचारिक इत्यर्थः । अध्वर्य्युक्रत्ववयवो द्वन्द्व उपचारेणाध्वर्य्युक्रतुरित्युक्तः । स एवानपुंसकलिङ्गावयवोऽनपुंसकमिति । गौणनिर्देशस्तु लाघवार्थ वेदितव्यः । यदि पुनरनपुंसकमितरनेन मुख्यया वृत्त्या द्वन्द्व एवोच्येत तदा स नपुंसकमित्यस्यापवादोऽयं विज्ञायेत । अर्काश्वमेधमित्यादि । अर्कश्चाश्वमेधश्चेत्यर्काश्वमेधम् । सायाह्नश्चातिरात्रश्चेति सायाह्नातिरात्रम् । इषुवज्रावित्यादि । इषुवज्रप्रभृतयोऽध्वर्य्युक्रतवो न सम्भवन्ति । नहि तेषामध्वर्य्युवेदे विधानम् । किन्तर्हि ? सामवेदे । राजसूयवाजपेये इति । एतौ राजसूयवाजपेयशब्दौ पुंलिङ्गावपि स्तः । तत्र यदा नपुंसकलिङ्गौ प्रयुज्येते तत्रेदं प्रत्युदाहरणम् । सोमयागेष्विति । यत्र यत्र सोमपानं विहितं ते सोमयागाः । तेष्वेव क्रतुशब्दो रूढः । न च दर्शपौर्णमासौ सोमयागौ । अनपुंसकमित्युपादानात् स्वरूपग्रहणमिह न भवति । नहि क्रतुसामान्यो नपुंसकलिङ्गो भवति ।

५ । अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ।

अधीतिरध्ययनमिति भावसाधनोऽध्ययनशब्दः । कर्मसाधनो वा । अधीयत इत्यध्ययनमिति । अध्ययनत इति । आद्यादिभ्यस्तस्युपसंख्यान-

मिति (५।४।४४,वा) हेतुतृतीयान्तात् तसिः। अत आह अध्ययनेन निमित्तेनेति। अविप्रकृष्टेति। अविप्रकृष्टाऽऽख्या येषां ते ऽविप्रकृष्टाख्याः। निमित्तस्य साधारणत्वादविप्रकृष्टता। तत् पुनर्निमित्तं सूत्रोपात्तमेवाध्ययनमाख्यानामधेयम्। पदकक्रमकमिति। पदमधीते क्रममधीत इति क्रमादिभ्यो वुन् (४।२।६१)। क्रमकवार्त्तिकमिति। वृत्तिमधीत इति वार्त्तिकः। क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट् (४।२।६०) ठक्। कथं पुनः पदस्याध्येतुः क्रमस्य चाध्ययनेन निमित्तेनाविप्रकृष्टता भवतीत्याह सम्पाठ इत्यादि। यस्मात् पदानां क्रमस्य च यः पाठः स नातिभिन्नः। ग्रन्थोऽपि तादृश एव। अतः प्रत्यासन्नः। यतश्च पदान्यधीत्य क्रमोऽध्येतव्यस्ततोऽपि संपाठस्तयोः प्रत्यासन्नः। ततश्च तेन सम्पाठेनाध्ययनेन निमित्तेन पदक इति क्रमक इति च या ऽध्येतुराख्या सापि प्रत्यासन्ना भवतीत्यभिप्रायः। पितापुत्राविति। आनङ् ऋतो (६।३।२५) द्वन्द्व इत्यानङादेशः। तत्र हि पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतः (६।३।२२) पुत्र इत्यनुवर्त्तते। अत्रापि पितेति पुत्र इति चाख्ये प्रत्यासन्ने। साधारणत्वान्निमित्तस्य। तथाहि जन्यजनकभावो द्वयोरपि तयोर्निमित्तम्। याज्ञिकवैयाकरणमिति। यज्ञमधीते याज्ञिकः। क्रतूक्थादिना (४।२।६०) ठक्। व्याकरणमधीते वैयाकरणः। तदधीते (४।२।५९) तद्वेदेत्यण्। अस्त्यत्राध्ययननिमित्तत्वमनयोराख्ययोः। न तु प्रत्यासत्तिः। नहि यज्ञाध्ययनेन व्याकरणाध्ययनेन वा तयोःक्रियाप्रत्यासत्तिर्नापि ग्रन्थप्रत्यासत्तिः।

६। जातिरप्राणिनाम्॥

अयमपि गौण्या वृत्त्या जातिर्द्वन्द्व इति सामानाधिकरण्येन निर्देशः कृतः। जातिवाच्यवयवो द्वन्द्वो जातिरित्युक्तः। जातेश्च स्वरूपग्रहणं न भवति। अप्राणिनामिति प्रतिषेधात्। आराशस्त्रीति। ह्रस्वो नपुंसके (१।२।४७) प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वः। नन्दकपाञ्चजन्याविति। संज्ञाशब्दयोरेव द्वन्द्वोऽयम्। न जातिशब्दयोः। अनेनाप्राणिनामित्यस्य पर्युदासतां दर्शयति। तेनायमर्थो भवतीत्याह नञिवयुक्तेत्यादि। रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यादि गुणजातिः। गमना-

कुञ्चनप्रसारणानीति क्रियाजातिः । जातिपरत्वे चेति । यदा जातिः प्राधान्येन विवक्षा तदा जातिः परत्वे प्रधानत्वे सति जातिशब्दानामयमेकवद्भावो भवति । न नियतद्रव्यविवक्षायामिति । यदा क्वचिद् देशादौ नियतानां द्रव्यविशेषाणां विवक्षा भवति तदा जातिशब्दस्य प्रयोगेऽप्येकवद्भावो न भवति । कुत एतत् ? जातिरित्यभिधानात् मुख्या जातिराश्रीयते । न गौणी । एतच्च प्रधाने कार्य्यसंप्रत्ययाल्लभ्यते । एतदुक्तम्भवति । यदा जातिरेव व्यक्तिविशेषमाश्रित्य प्रयुज्यते तदा नैकवद्भावः । यदा तु व्यक्तिविशेषमनाश्रित्य प्रयुज्यते तदैवैकवद्भाव इति । बदरामलकानीति । अत्र बदरामलकानाञ्च व्यक्तिप्रयुक्तानां प्रतीतिः । न जातिशब्दानाम् । अतएव व्यक्त्याश्रयं बहुवचनम् । अन्यथा जातेर्द्वित्वाद्द्विवचनमेव स्यात् । न बहुवचनम् । अप्राणिनामिति पर्य्युदासोऽयम् । तेनायमर्थो लभ्यते । नञिवयुक्तन्यायेन रूपरसस्पर्शादीनामेकवद्भाव इति । अप्राणिनामिति प्रतिषेधे बहुत्वं श्रूयमाणं विधावपि बहुत्वं गमयति । तेन बहुप्रकृतेरेव द्वन्द्व एकवद्भवति । न द्विप्रकृतेः । आराशस्त्र्याविति ।

७ । विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः ।

विशिष्टशब्दोऽयं भेदवचनः । योऽपि क्तेन (२।१।६०) नञ्विशिष्टेनानञ् इत्यत्र सावधारणाधिक्ये विशिष्टशब्दो व्याख्यातः सोऽपि भेदद्वारेणैव प्रतिपत्तव्यः । तेनेह वृत्तिकारोऽपि भिन्नलिङ्गानामपीत्याह । अग्रामा इति प्रतिषेधादनयोः स्वरूपग्रहणन्न भवतीत्याह नदीवाचिनामित्यादि । यदि नदीवाचिनां द्वन्द्वो देशवाचिनाञ्चैकवद् भवतीत्ययमत्र सूत्रार्थोऽभिमत स्तत् कथं नदीदेश इत्ययं द्वन्द्व इत्यनेन प्रकृतेन सामानाधिकरण्येन निर्देश इत्याह नद्यवयवो द्वन्द्वो नदीत्युच्यत इत्यादि । एतेन गौणः सूत्रे निर्देश इति दर्शयति । नदीदेश इत्ययं यदि द्वन्द्वसमास स्तदा व्यतिकीर्णावयवो द्वन्द्वो यस्य कश्चिदवयवो नदी कश्चिद्देशस्तस्यैकवद्भावः स्यात् । किञ्च द्वन्द्वो भवन्नेष समाहारे वा स्यादितरेतरयोगे वा ? तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे स नपुंसकमिति (२।४।१७) नपुंसकत्वं स्यात् । इतरत्र तु द्विवचनमितीमं दोषं

इष्टाश्च नदीदेश इति । असमास एवायं निर्देश इति । मद्रकैकया इति । मद्राश्च कैकयाश्च मद्रकैकयाः । अथ नदीग्रहणं कस्मात् क्रियते ? न देशग्रहणादेव नदीग्रहणं सिद्धमित्यत आह नदीग्रहणमदेशत्वादिति । कस्मात् पुनर्नदी देशो न भवतीत्याह जनपदो हि देश इति । तत्रैव देशशब्दस्य रूढत्वात् । यत् पुनर्नदीदेश इत्युच्यते तत् तात्स्थ्यात् ; भवति हि तात्स्थ्यात् ताच्छब्द्यं यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति । तथाचेत्यादि । तस्माज्जनपद एव देशो नान्यः पर्वतादिः । एवञ्च कृत्वा देशग्रहणेन पर्वतादीनां ग्रहणं न भवति । अग्रामा इत्यत्रेत्यादि । लोके हि ग्रामग्रहणेन नगरग्रहणं भवति । तथाह्यभक्ष्यो ग्राम्यशूकर इत्युक्ते नागरोऽपि न भक्ष्यते । ततश्चेहा- ग्रामा इति प्रतिषेधः क्रियमाणो नगराणामपि प्राप्नोति । तस्मादग्रामा इति प्रतिषेधे नगरप्रतिषेधो वक्तव्यः । अग्रामा इत्यनेन नगराणां यः प्रतिषेधः प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो व्याख्येय इत्यर्थः । तेन नगराणां विधिरेव भवति । तत्रेदं व्याख्यानम् । यदयं प्राचां (७।३ १८) ग्रामनगराणा- मित्यत्र ग्रामनगरयो र्भेदेनोपादानं करोति तज् ज्ञापयतीह शास्त्रे ग्रामग्रहणेन नगराणां ग्रहणं न भवतीति । तेनाग्रामा इति प्रतिषेधो नगराणां न भवति । उभयतश्चेत्यादि उभयस्मिन्नित्यर्थ उभयतः । यत्र कश्चिदवयवो ग्रामः कश्चिन्नगरं तत्र ग्रामाणां य प्रतिषेध उच्यते स एव वक्तव्यो व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । अग्रामा इति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं विज्ञेयः । न चेद् द्वन्द्वे ग्रामा विद्यन्त इति । तेन यत्र ग्रामगन्धोऽप्यस्ति तत्राप्येक- वद्भावो न भवतीति ।

८ । क्षुद्रजन्तवः ।

क्षुद्रशब्दोऽयमस्त्येव यः कार्पण्यवति पुरुषे वर्त्तते यथा क्षुद्रो देवदत्त इति । कृपण इति गम्यते । अस्ति च शीलहीने ऽङ्गहीने च यथा क्षुद्राभ्यो (४।१ १३१) वेति । अत्र ह्यनियतपुंस्का विकलाङ्गाश्च स्त्रियः क्षुद्राग्रहणेन गृह्यन्ते । अस्ति च परिमाणापचये यथा क्षुद्रास्तण्डुला इति । इह तु जन्तुशब्दसन्निधानात् प्राणिशरीरस्याल्पतामाचष्टे । तेन परिमाणापचये

वर्त्तमानस्य क्षुद्रशब्दस्य ग्रहणं विज्ञायत इत्याह अपचितपरिमाणः क्षुद्र इति । अल्पशरीर इत्यर्थः । अपचितपरिमाणता चापेक्षाभेदादनवस्थितेति । अस्थिरेत्यर्थः । क्षुद्रजन्तुशब्दस्याभिधेयं प्रति स्मृतीरुपन्यस्यति क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादिति । क्षुदिर् संपेषणे । क्षुद्यत इति क्षुद्रः । औणादिकः स्फायीतञ्चीत्यादिना (उण्, २।१७०) रक् । क्षुद्रश्चासौ जन्तुश्चेति क्षुद्रजन्तुः । अनस्थिरिति । यस्यास्थीनि न विद्यन्ते । केवलं यस्य चर्मशोणितमांसमस्ति स क्षुद्रजन्तुः । अथवा क्षुद्रएव य इति । स्मृत्यन्तरमाह चोदयितुं यः शक्यते स क्षुद्रजन्तुः । शब्दार्थवशात् प्रसिद्ध एव लोके क्षुद्रजन्तुर्ग्राह्यः । स पुनर्मशकादिरङ्ग यस्यात्मीयं शोणितं नास्ति । येषां वा गोचर्ममात्रं राशिं हत्वापि नरः पतितो न भवति ते प्रसिद्धाः क्षुद्रजन्तव उच्यन्ते । शतं वा प्रसृतौ येषामिति । अपरा स्मृतिः । प्रसृतौऽञ्जलौ बद्धं येषां प्राणिनां शतं प्रसृतिर्भवति शतेन वा प्रसृतिः पूर्य्यते ते क्षुद्रजन्तवः । केचिद्दा नकुलादपीति । केचिद् वर्णयन्ति नकुलपर्य्यन्ताः क्षुद्रजन्तव इति । इयमेव स्मृतिः प्रमाणमिति । अस्याः सर्वस्मृत्यनुग्राहिणीत्वात् । तथा ह्येतदुपलक्षितेषु क्षुद्रजन्तुषु स्मृत्यन्तरदर्शिता अपि क्षुद्रजन्तवोऽन्तर्भवन्ति । इतरा अपि स्मृतयः प्रमाणं कस्मान्न भवन्तीत्याह इतरासामित्यादि । अनस्थ्यादीनां स्मृतीनामा नकुलादपीति स्मृत्या विरोधः । तस्मान् नैताः प्रामाण्येनाभ्युपगम्यन्ते । तेन सर्वत्रेदं सिद्धं भवति । क्षुद्रजन्तव इति बहुवचननिर्देशाद्बहुप्रकृतेरेवैकवद्भावो यथा स्यात् । तेनेह न भवति यूकालिक्षे दंशमशकाविति । अयञ्च प्राणिजात्यर्थ आरम्भः । क्षुद्रजन्तव इति किमिति ? ननु च सूत्रस्याभावे किं प्रत्युदाहरणं स्यात् ? एवं मन्यते । अन्यथा हि जन्तव इति सूत्रं कर्त्तव्यम् । ततश्चातिप्रसङ्गः स्यादिति ।

९ । येषां च विरोधः शाश्वतिकः ।

प्रतिपक्षभावमात्रं लोके विरोधशब्देनोच्यते । तस्येह ग्रहणे सति छायातपावग्निजले इत्यत्रापि स्यादिति मत्वा वैरमिह विरोधोऽभिमत इति दर्शयितुमाह विरोधो वैरमिति । एवं मन्यते । क्षुद्रजन्तव इत्यतो जन्तु-

ग्रहणमनुवर्त्तते । तेन जन्तूनां यो विरोधस्तस्येह ग्रहणं विज्ञायते । स च वैरस्वभाव एवेति । शाश्वतिको नित्य इति । शश्वदिति त्रैकाल्यमुच्यते । तत्र भवः शाश्वतिकः । कालाट् (४।३।११) ठञ् । अस्मादेव निपातनात् तात्वादपि को न भवति । यश्च त्रैकाल्ये भवति स नित्यः । गौपालिशालङ्कायना इति । गोपालयश्च शालङ्कायनाश्च गौपालिशालङ्कायनाः । नात्र शाश्वतिको विरोध इत्येकवद्भावो न भवति । चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थ इति । प्रकृतस्यान्यस्य समुच्चेतव्यस्याभावादस्यैकवद्भावस्य समुच्चयार्थश्चकारो विज्ञायते । तेन किम्भवतीत्याह तेन पशुशकुनीत्यादि । पशुशकुनिविभाषाया (२।४।१२) अवकाशो महाजोरभ्रम् महाजोरभ्राः । हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाका इति । नित्यविरोधिनामेकवद्भावस्यावकाशो ब्राह्मणनास्तिकमिति (A) । श्वशृगालम् । अश्वमहिषम् । काकोलूकमित्यत्रोभयप्राप्तौ परत्वात् पशुशकुनिविभाषा (२।४।१२) स्यात् । चकारस्य पुनरस्यैव समुच्चयार्थत्वादनेन नित्यमेकवद् भवति ।

१० । शूद्राणामनिरवसितानाम् ।

यद्यपि षिञ् बन्धन इति सिनोतिर्बन्धने वर्त्तते तथापि निरवपूर्वो वहिष्करणे वर्त्तत इत्याह निरवसानं वहिष्करणम् । ऐर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुध्यति तस्मात् ते ततो वहिष्कृताः पृथक् कृताः । न लभन्ते तत्र भोक्तुमित्यर्थः ।

११ । गवाश्वप्रभृतीनि च ।

गवाश्वादीनि कृतैकवद्भावानि गणे पठ्यन्ते । तेषामनेन साधुत्वमात्रं विधीयते । नत्वेकवद्भाव इति दर्शयन्नाह गवाश्वादीनीति । गवाश्वमित्यवमादीनामजैडकपर्य्यन्तानां पशुद्वन्द्वविकल्पे वचनमिदम् । कुब्जवामनप्रभृतीनां त्रयाणामप्राप्ते । श्वचाण्डालमित्यविरोधार्थम् । विरोधे हि येषाञ्च विरोध (२।४।९) इत्येवं सिद्धम् । कदा च श्वचाण्डालस्याविरोधः ? यदा विरोधं द्वन्द्वो

(A) श्रमणब्राह्मणमिति—is the reading in my 3rd. & in the Deccan MSS.

माचष्टे केवलश्चार्थमात्रे वर्त्तते तदा श्वचाण्डालमिह्यास्तीति। स्त्रीकुमारं दासी-माणवकमित्यप्राप्ते वचनम्। शाटीपिच्छकमिति जातिरप्राणिनामिति (२।४।६) सिद्धे ऽबहुप्रकृत्यर्थः पाठः। उष्ट्रखरमुष्ट्रशशमिति। पशुद्वन्द्वविभाषाप्राप्तौ नित्यार्थम्। मूत्रशकृदादीनां मांसशोणितपर्य्यन्तानामप्राणिजातीनामबहु-प्रकृत्यर्थः पाठः। दर्भशरप्रभृतीनां तृणोलपपर्य्यन्तानां तृणद्वन्द्वविभाषायां प्राप्तायां वचनम्। दासीदासादीनां त्रयाणामप्राप्ते। पुमान् (१।२।६७) स्त्रियेत्येकशेषो न भवत्यस्मादेव निपातनात्। गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्त-मिति। कथम्? तथा रूपस्याश्रयणात्। गणपाठे हि यदेषां शब्दानां रूपं तदाश्रितम्। तेन यथोच्चारितानामेकवद्भावलक्षणं द्वन्द्ववृत्तं भवति। रूपान्तरे तु नायं विधिरिति। यदा ऽवङ् (६।१।१२३) स्फोटायनस्येत्यवङ् नास्ति तदा रूपान्तरे जाते ऽनेन सूत्रेण यो विधिः क्रियते स न भवति। पशुद्वन्द्व-विभाषैव प्रवर्त्तते।

१२। विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडव-पूर्वापराधरोत्तराणाम्।

वृक्षादिग्रहणेनेह वृक्षादिविशेषवाचिनां ग्रहणम्। कथम्? यस्मादत्र हि वृक्षादिभिर्द्वन्द्वः प्रत्येकं विशिष्यते। तेनैषा विभाषा तुल्यजातीयेष्वेवा-वतिष्ठते। विरूपेषु तुल्यजातीयेष्वपि। न स्वरूपेषु। तेषां द्वन्द्वो नास्ति। एकशेषविधानात्। विरूपेष्वपि न पर्य्यायेषु। तेषां द्वन्द्वाभावात्। द्वन्द्वा भावश्च युगपत्प्रयोगाभावात्। युक्तार्थाभावाच्च। चार्थाभावस्त्वर्थभेदाभावात्। भिन्नाधिष्ठाना हि चार्थता। न च पर्य्यायाणां भिन्नार्थता सम्भवति। तस्माद् विरूपेष्वेव वृक्षादिविशेषवाचिष्वस्या विभाषाया उपस्थानम्। तेन विशेष-ग्रहणं वृक्षादिषु विज्ञायते। न स्वरूपग्रहणम्। नापि पर्य्यायग्रहणम्। अथ सामान्यविशेषवाचिनां ग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते। सम्भवति हि सामान्य विशेषवाचिनां द्वन्द्वो यथा गोबलीवर्दमिति। न। अनभिधानात्। नहि वृक्षधवमित्येवं लोकेऽभिधानमस्ति। धवशब्दादेव तदर्थाभिधायिनो वृक्षशब्द-स्यार्थस्यावगतत्वात्। धवादिशब्दप्रयोगे वृक्षादिशब्दस्य प्रयोगानर्हत्वात्।

गोबलीवर्दमित्यत्र तु बलीवर्दसन्निधाने गोशब्दस्य स्त्रीगवीष्वेव वृत्तेर्द्वावपि विशेषवाचिनाविति युक्तो द्वन्द्वः। येऽत्राप्राणिवाचिनस्तेषां जातिरप्राणिना-मित्येकवद्भावे (२।४।६) नित्ये प्राप्ते वचनमिदं विभाषार्थम्। परिशिष्टानामप्राप्ते। पशुग्रहणेनैव मृगादिग्रहणे सिद्धे पुनर्मृगादिग्रहणं किमर्थम्? तुल्यजातीयानां द्वन्द्वोऽयमेकवद्भवतीत्युक्तम्। अत्र पशुग्रहणेनैव सिद्धे मृगादिग्रहणे सत्यपि पश्वन्तरेणैषां परस्परेण वा द्वन्द्वो मा भूदित्येवमर्थम्। पशुद्वन्द्व इतीयं सिद्धे ऽश्ववडवग्रहणं नियमार्थम्। योऽन्य एतयोः पर्य्यायस्तत्र मा भूद् हयवडवे इति। बहुप्रकृतिरिति। बह्वर्थो बहुवचनान्ता वा प्रकृतिर्यस्य स बहुप्रकृतिः। बह्वर्थानां फलादीना मेषां बहुवचनान्तानां वा द्वन्द्व एकवद् भवतीत्यर्थः।

१३। विप्रतिषिद्धञ्चानधिकरणवाचि।

अद्रव्यवाचिनामिति। एतेनाधिकरणशब्दोऽत्र द्रव्ये वर्त्तते नाधार इति दर्शयति। नहि विप्रतिषिद्धवाचिनां शब्दानामाधारे वृत्तिरस्ति। विभक्त्यर्थत्वादाधारशक्तेः। शीतोष्णे इति। शीतोष्णयोः सहानवस्थान-लक्षणेनैव विरोधेन विरुद्धत्वाद्विप्रतिषिद्धवाचित्वम्। तथा सुखदुःखयोरपि। कामक्रोधाविति। क्रुद्धोऽपि काममाचरतीति नानयोर्विप्रतिषिद्धत्वम्।

१४। न दधिपयआदीनि।

यथायथमिति। यथास्वं यस्य यदात्मीयं लक्षणं तेनेत्यर्थः तत्र दधि-पयसी इत्यादीनां त्रयाणां व्यञ्जनवाचित्वाद् विभाषैकवद्भावप्राप्तिः। ननु च सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिषी इति राजदन्तादिष्वनयोर्निपातनादेवैकवद्भावो न भविष्यति। नैतदस्ति। पाक्षिको हि व्यञ्जनैकवद्भावः। तत्र यस्मिन् पक्षे स नास्ति तस्मिन्निपातनं पूर्वनिपातव्यभिचारार्थं स्यात्। इतरस्मिन्नपि पक्ष एकवद्भावनिषेधार्थोऽत्र पाठः। यद्येवमनेनैव सिद्धत्वाद्राजदन्तादिषु पाठोऽनर्थकः स्यात्। नानर्थकः। बहुवचनार्थत्वात्। सर्पिर्मधूनि। मधुसर्पींषीति। ननु तत्रापि द्विवचनान्तावेव पठ्येते? यद्यप्येवं तथापि शब्दाश्रयत्वात् परनिपातस्यार्थधर्मत्वाद् द्वित्वं नापेक्ष्यते। अर्थाश्रयस्त्वेकवद्भाव इति तत्प्रतिषेधे युज्यते संख्या विवक्षितुम्। ब्रह्मप्रजापती इत्यादीनां

पञ्चानां समाहारैकत्वात् प्राप्तिः । शुक्लकृष्णाविति । विप्रतिषिद्धमित्यादिना (२।४।१३) । इध्माबर्हिषी इत्यादीनां समाहारैकत्वात् प्राप्तिः ।

१५ । अधिकरणैतावत्त्वे च ।

अधिकरणं वर्त्तिपदार्थ इति । वर्त्तनं वर्त्तः समासः । भावे घञ् । वर्त्तोऽस्यास्तीति वर्त्ति समासावयवभूतम् । वर्त्ति च तत् पदञ्चेति वर्त्तिपदं तस्य पदस्यार्थोऽधिकरणमित्युच्यते । कथं पुनस्तस्याधिकरणत्वमित्यत आह सप्तमीत्यादि । आधारो ह्यधिकरणम् । वर्त्तिपदार्थश्च समासार्थस्याधारो भवति । तत्र तस्य समवायात् । वर्त्तिपदार्थैर्ह्यवयवैरवयवी समासार्थ आरभ्यते । अवयवी चावयवेषु समवैति । तस्येति । वर्त्तिपदार्थस्य । दश इमे दन्तोष्ठा इति । द्वन्द्वश्चेत्यादिना (२।४।२) प्राप्तिः ।

१६ । विभाषा समीपे ।

अधिकरणैतावत्त्वस्य प्रकृतत्वात् तदपेक्षयैव समीपत्वं विज्ञायत इत्यत आह अधिकरणैतावत्त्वस्य समीप इति । उपदशं दन्तोष्ठमिति । अत्राधिकरणैतावत्त्वं दशसंख्या । तत्समीपं नवैकादश वा । तत्र दशशब्द एतावत्त्वमाचष्टे । उपशब्दः सामीप्यम् । कथं पुनर्द्वन्द्वैकवद्भावो विकल्प्यमानोऽनुप्रयोगस्य लभ्यत इत्यत आह अव्ययस्येत्यादि । यद्यप्यर्थातिदेशादनुप्रयोगस्यापि विकल्पो लभ्यते तथापि परीहारान्तरमप्यस्तीति दर्शनार्थमस्योपन्यासः । तत्राव्ययस्य संख्याया अव्ययीभावो विहितोऽव्ययं (२।१।६) विभक्तीत्यादिना । बहुव्रीहिरपि विहितः संख्याव्ययासन्ने (२।२।२५) त्यादिना । अत्रैकवद्भावपक्ष एकार्थस्य द्वन्द्वस्यैकार्थ एवाव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यते । एकार्थत्वं पुनस्तस्य सामीप्यप्रधानत्वात् । यद्यप्यव्ययीभावोऽव्ययं तथाप्यभेदैकत्वं भेदाभावलक्षणं तस्यास्त्येव सामानाधिकरण्यम् । इतरत्र तु बह्वर्थस्य द्वन्द्वस्य बह्वर्थ एव बहुव्रीहिरनुप्रयुज्यते । बह्वर्थं पुनर्बहुव्रीहेः समीपिनः प्राधान्यात् । बहुव्रीहि हि समीपी प्रधानत्वाद् भेदसंख्यामुपादत्त इति बह्वर्थो भवति । उपदशमिति । अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य (५।४।१०७) इत्यनुवर्त्तमाने

ऽनश्चेति (५।४।१०८) टच् समासान्तः । नस्तद्धित (६।४।१४४) इति टिलोपः । उपदशा इति बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणादिति (५।४।७३) डच् ।

१७ । स नपुंसकम् ।

पञ्चगवमिति । गोरतद्धितलुकीति (५।४।९२) टच् । सग्रहणं द्विगोरपि यथा स्यादित्येवमर्थम् । इतरथा ह्यनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो (प, ६२) वेत्यनन्तरस्यैव द्वन्द्वस्य स्यान्न व्यवहितस्य द्विगोः । नैतदस्ति । एकवचनमित्यनुवर्त्तते । तस्य नपुंसकमित्यनेन सम्बन्धे सति कुतो व्यवधानम् ? नह्यत्रैकवचनेन विशेषो द्वन्द्वोऽनेनापेक्ष्यते । किं तर्हि ? एकवचनमात्रम् । प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थं तर्हि सग्रहणम् । स इत्येतदनुवादो भविष्यति । अनुवादश्च प्रसिद्धस्यैव भवति । तथाच यथादर्शनमियं लिङ्गव्यवस्था ऽख्यायत इति । तेन द्वन्द्वैकवद्भावे नित्यं नपुंसकत्वं विज्ञायते । द्विगोश्चानियता । तेनाकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत इत्येतदुपपन्नं भवति । पञ्चपूलीति । द्विगोरिति (४।१।२१) ङीप् । एतदेव द्विगोः स्त्रीप्रकरणे ङीब्विधानं ज्ञापकं क्वचित् स्त्रियां द्विगुर्भाष्यत इति । पञ्चखट्वं पञ्चखट्वीति । उपसर्जनह्रस्वत्वे कृते पक्षे ङीप् । पञ्चतक्षं पञ्चतक्षीति । नलोपे कृते पक्षे ङीप् ।

१८ । अव्ययीभावश्च ।

अधिस्त्रीति । अव्ययं (२।१।६) विभक्तीत्यादिनाव्ययीभावः । ह्रस्वो (१।२।४७) नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वत्वम् । उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्गमिति । अन्यपदार्थे च संज्ञायामिति (२।१।२१) समासः । पूर्ववद्ध्रस्वत्वम् । पूर्वपदार्थप्रधानस्यालिङ्गतैव प्राप्नोति । अधिस्त्रीत्यादौ पूर्वपदस्यालिङ्गत्वात् । अन्यपदार्थप्रधानस्याभिधेयलिङ्गतेति । उन्मत्तगङ्गमित्यादौ देशोऽभिधेयः । स च पुंलिङ्ग इति पुंलिङ्गत्वं प्राप्तम् । पुण्याहमिति । कर्मधारयः । राजाहः सखिभ्यष्टजिति (५।४।९१) टच्समासान्तः । रात्राह्नाहाः (२।४।२९) पुंसीति पुंलिङ्गतायां वचनम् । विपथमिति । पथः संख्याव्ययादेरिति (२।४।३०,वा) परवल्लिङ्गतायां प्राप्तायां वचनम् । कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) समासः । चतुष्पथमिति

षष्ठीसमासः । समाहारद्विगौ तु पूर्वेणैव सिद्धम् । ऋक् पूरब्धूःपथामानक्ष इत्यकारः (५।४।७४) समासान्तः ।

१९ । तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ।

नञ्मात्रस्य तत्पुरुषस्याभावान्नञात नञ्समासो लक्ष्यत इत्याह नञ्समासमिति । वक्ष्यति विभाषासेनासुराच्छायेति (२।४।२५) । अनन्तरयोगेष्वस्याधिकारस्य प्रयोजनं नास्तीत्यतस्तानुल्लङ्घ्य व्यवहितस्य विभाषासेनासुरेत्यादि (२।४।२५) योगस्योपन्यासः । इत उत्तरेष्वनन्तरेषु योगेष्वस्य प्रयोजनाभावः । नहि संज्ञायां कन्थोशीनरेषु (२।४।२०) तत्पुरुषो नञ्समासः । कर्मधारयो वाऽस्तीत्यादिना भाष्ये प्रतिपादितः । द्वन्द्वेन इति बहुव्रीहिः । अथानञ्कर्मधारय इति कोऽयन्निर्देशः ? यदि ह्यत्र नञ्कर्मधारययोर्द्वन्द्व स्तदा समाहारे वा स्यादितरेतरयोगे वा ? तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे नपुंसकत्वं प्रसज्येत । इतरत्र तु द्विवचनम् । निर्देशस्य सौत्रत्वादुभयथाप्यदोषः । तथाहि च्छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति । छन्दसि च लिङ्गवचनव्यत्ययं तृतीयेऽध्याये वक्ष्यति ।

२० । संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ।

प्रकृते न तदन्तविधिरिति प्रकृतस्य तत्पुरुषस्य कन्थया तदन्तविधिर्विज्ञायत इत्याह कन्थान्तस्तत्पुरुष इति । सौशमिकन्थमिति । सौशमीनां कन्था इति षष्ठीसमासः । दाक्षिकन्थेति । अस्तीयं ग्रामस्य संज्ञा । नतूशीनरेषु । किं तर्हि ? ततोऽन्यत्रेति ।

२१ । उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ।

उपज्ञायत इत्युपज्ञेति । आतश्चोपसर्ग इति (३।३।१०६) कर्मण्यङ् । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । अत्राकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति (३।३।१९) कर्मणि घञ् । नोदात्तोपदेशस्येत्यादिना (७।३।३४) वृद्धिनिषेधः । यद्यप्युपज्ञेयस्योपक्रम्यस्य चेत्यादि । उपज्ञेयः परिज्ञेयः । उपक्रम्य उपक्रमितव्यः । आदिः प्राथम्यम् । पाणिन्युपज्ञमिति षष्ठीसमासः । तेन तत् प्रथमतः प्रणीतम् । अकालकमिति । स स्वस्मिन् व्याकरणे कालाधिकारं न कृतवान् ।

व्याडुग्रपदं दशदुष्करणमिति। व्याडिरप्यत्र युगपत्कालभाविनां विधीनां मध्ये दश दुष्करणानि कृत्वा परिभाषितवान् पूर्वं पूर्वं कालमिति (B)। वाल्मीकेः श्लोका वाल्मीकिश्लोका इति षष्ठीसमासः।

२२। छाया बाहुल्ये।

पूर्वपदार्थधर्म्मो बाहुल्यमिति। अत्र हेतुमाह शलभादीनामित्यादि। शलभादीनां बहुत्वं शलभच्छायमित्यादौ हि गम्यते। नहि तेन विना छाया सम्भवति। अतः पूर्वपदार्थस्य शलभादेर्बाहुल्यं धर्म्मः।

२३। सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा।

इह कस्मान्न भवति राजसभेतीति। स्वं रूपं (१।१।६८) शब्दस्याशब्दसंज्ञेति वचनादिहैव युक्तम् भवितु मित्यभिप्रायः। तदुक्तमित्यादि। एतेन पर्य्याय-वचनस्यैवेष्यत इत्येतदाप्तवचनेन दृढ़यति। यतः पर्य्यायवचनस्यैवेष्यते तस्मा-देव हेतोरिदमुक्तम्। जित्पर्य्यायवचनस्यैवेत्यादि। कथं पुनः पर्य्याय-वचनस्यैव भवतीत्येषोऽर्थो लभ्यते? यावता नेह सूत्रे तथाविधं वचनमस्ति। एवं मन्यते। ननु च पूर्वग्रहणमस्ति। अतः पूर्वग्रहणादेषोऽर्थो लभ्यते। कथम्? यदि स्वरूपग्रहणं स्याद् राजाऽमनुष्यादित्येवं ब्रूयात्। पञ्चम्येव हि दिक्छब्दमध्याहारयिष्यति। न च सभान्तस्य तत्पुरुषस्य पूर्वशब्दादन्यो दिक्छब्दोऽध्याहर्त्तुं शक्यत इति किं पूर्वग्रहणेन? तत् क्रियते ऽर्थग्रहणं यथा स्यात्। अर्थग्रहणे च सत्यराजा ऽमनुष्यपूर्वा इति द्विप्रतिषेधो वर्ण्यते

(B) In the printed edition of the काशिका, it is व्याड्युपज्ञं दुष्करणम्। On this the पदमञ्जरी says दुषिति सङ्केतशब्दो यथाव दुष्करणम्। The वृत्तिकार again cites this example in मान्तोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके (६।२।१४)। But दशदुष्करण occurs in my 1st, 3rd, & 13th. MSS. as well as in the Poona one. The explanation supplied by the न्यासकार is perhaps not clear enough for those who are not acquainted with व्याडि's work. मैत्रेयरक्षित Explaining the Rule (2. 4. 21) in his तन्त्रप्रदीप, says :—"पूर्वं पूर्वं कालमिति। पूर्वं प्रथमं पूर्वं भूतान्तरं कालं परिभाषितवान्। पश्चाद् वर्त्तमानादिकमित्यर्थः। अथवा पूर्वं पूर्वमिति। प्रथमतरमित्यर्थः। पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्विर्वचनमिति (८।१।१२, वार्त्तिक) द्विर्वचनम्। अस्य दश दुष्करणानीत्यनेन सम्बन्धः। तदयमर्थः। प्रथमतरं दश दुष्करणानि कृत्वा कालमद्यत-नादिकं परिभाषितवान्।"

ऽराजपूर्वा ऽमनुष्यपूर्वेति । तदनेन नञिवयुक्तन्यायेन तत्सदृशा राजपर्य्याया गृह्यन्ते । ननु तद्विशेषाश्चन्द्रगुप्तादयः । नहि ते राजार्थस्य वाचका इति । अथवार्थग्रहणेऽस्मिन् विभाषा समीप (२।४।१६) इत्यतो विभाषाग्रहण-मनुवर्त्तते मण्डूकप्लुतिन्यायेन । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते । तेनेह पर्य्यायवचनस्यैवेश्वरादेर्ग्रहणम् भविष्यति । नान्यस्य । अमनुष्यशब्दो हि रूढ़िरूपेण रक्षःपिशाचादिषु वर्त्तत इति । यद्येवममनुष्यकर्त्तृके (३।२।५३) चेत्यत्र यदुदाहरिष्यति जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नी पाणिरेखा श्लेष्मघ्नं मधु पित्तघ्नं घृतमिति तद्ग्राहन्यते । नैष दोषः । अत्र हि चकारः क्रियते । तस्यैव विधेः समुच्चयार्थः । तेन पुनर्विधानात् कृत्यल्युटो (३।३।११३) बहुलमिति वचनाद्वा रक्षःपिशाचादिभ्योऽन्यत्रापि भविष्यति । अथवा ऽमनुष्यशब्दोऽयं द्विविधः । अस्त्येवायमव्युत्पन्नो रूढ़िशब्दो यो रक्षःपिशाचादिषु वर्त्तते । अस्ति च व्युत्पन्नो नञ्समासः । तत्रेहाव्युत्पन्नस्य रूढ़िशब्दस्य ग्रहणम् । अमनुष्यकर्त्तृके चेत्यत्र (३।२।५३) व्युत्पन्नस्यारूढ़िशब्दस्य ग्रहणमित्यविरोधः । देवदत्तसभेति । देवदत्तशब्दो न राजपर्य्यायः । नाप्यमनुष्यवचनः ।

२४ । अशाला च ।

सभाशब्दोऽयमस्त्येव कुटीवचनः । दीर्घा सभा ह्रस्वा सभेति । अस्ति च सङ्घातवचनो यथा ब्राह्मणानां सभा स्त्रीणां सभेति । इह चाशालेति कुटीवचनप्रतिषेधादितरो गृह्यत इत्यत आह सङ्घातवचन इत्यादि ।

२५ । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ।

श्वनिशमिति । यस्यां निशायां श्वानो मत्ता विहरन्ति (C) सा श्वनिशं श्वनिशेति चोच्यत इति ।

२६ । परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ।

किमर्थमिदम् ? इहायं द्वन्द्वः सर्वपदार्थप्रधानः । स यदा भिन्नलिङ्गा-

(C) स्वरन्तीति पाठान्तरम् । स्वरन्ति शब्दायन्ते भषन्तीत्यर्थः । स्वृ शब्दोपतापयोः । हरदत्तस्त्वाह यस्यां निशायां श्वान उपवसन्ति सा श्वनिश मित्युच्यते । सा पुनः कृष्णचतुर्द्दशी । तस्यां हि श्वान उपवसन्तीति प्रसिद्धि रिति । श्वनिशा कृष्णचतुर्द्दशीत्याहुरिति च भट्टोजिः । शुनश्चतुर्द्दश्यामुपवसतः पश्याम इति शावरभाष्ये ।

वयवो भवति तदा पूर्वोत्तरयोः पदयोर्भिन्नलिङ्गयोरनुग्राहकमेकं लिङ्गं नास्ति येन समुदायो व्यपदिश्यते। उभाभ्याञ्च युगपदसम्भवादशक्यो व्यपदेशः कर्त्तुम्। अतः पर्य्यायः स्यादिति द्वन्द्वे नियमार्थं वचनम्। तत्पुरुषोऽपि द्विविधः। पूर्वपदार्थप्रधान उत्तरपदार्थप्रधानश्चेति। ततो य उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष स्तस्य प्रधानत्वादेव परस्य यल्लिङ्गं तत्समुदायस्य भविष्यतीति तं प्रत्यनर्थकं वचनम्। यस्तु पूर्वपदार्थप्रधानस्तस्य पूर्वपदस्य यल्लिङ्गं तस्मिन् प्रसक्त उत्तरपदस्य यल्लिङ्गं तद्विधीयत इति तत्र विध्यर्थमेतद् भवति। द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य चेति। एतेन द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति षष्ठीयमिति दर्शयति। न सप्तमी। यदीयं सप्तमी स्यात् तदा द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत् परं तदीयं लिङ्गं पूर्वपदस्यापद्येत। परशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्। तथाच मयूरीकुक्कुटावित्यत्र पूर्वपदस्य स्त्रीप्रत्ययो निवर्त्तेत। तत्पुरुषेऽप्यर्द्धपिप्पलीत्यत्र पूर्वपदस्यापि स्त्रीप्रत्ययः स्यात्। तस्मात् षष्ठीयम्। तथाच सति समासार्थस्यायमतिदेशो विज्ञायते। पूर्वपदस्य न प्रतिषिध्यते। नापि विधीयत इति न भवति पूर्वोक्तदोषावसरप्रसङ्गः। समासार्थस्य लिङ्गातिदेशादनुप्रयोगोऽपि समासार्थस्यैव विशेषणमिति तल्लिङ्गमेव भवति। कुक्कुटमयूर्य्याविमे इति। उपसर्जनह्रस्वत्वं न भवति। उपसर्जनसंज्ञाया अभावात्। उक्तं ह्येतत् प्राक्। उपसर्जनमिति महत्याः संज्ञायाः प्रयोजन मन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत। अप्रधानमुपसर्जनमिति। द्वन्द्वश्च सर्वपदार्थप्रधान इति नास्त्युपसर्जनसंज्ञा। अर्द्धपिप्पलीत्यादावपि सत्येकविभक्तियोगे यथा पिप्पल्यादेरुपसर्जनसंज्ञा न भवति तथोपसर्जनसंज्ञाविधावेव तत्प्रतिपादितम्। वक्तव्य इति। व्याख्येय इत्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्। तत्पुरुष इत्यनुवर्त्तमाने पुनस्तत्पुरुषग्रहणस्यैतत् प्रयोजनं तत्पुरुषविशेषस्य परवल्लिङ्गता यथा स्यादिति। तेन द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परवल्लिङ्गता न भवति। अन्यथा यदि सर्वस्येयं तत्पुरुषस्य परवल्लिङ्गता स्यात् तदा परवल्लिङ्गं द्वन्द्वस्य चेत्येवं ब्रूयात्। चकारादि प्रकृतस्य तत्पुरुषस्येति विज्ञास्यत एवेति। पञ्चकपाल इति तद्धितार्थे द्विगुः। संस्कृतार्थ उत्पन्नस्याणो द्विगोर्लुगनपत्ये (४।१।८८) इति लुक्। प्राप्तजीविक इति। प्राप्तापन्ने च द्वितीययेति (२।२।४) समासः।

अलञ्जीविक इति । पर्य्यादयो ग्लानाद्यर्थे (२।२।१८, वा) चतुर्थ्येति समासः । निष्कौशाम्बिरिति । निरादयःक्रान्ताद्यर्थे (२।२।१८, वा) पञ्चम्येति ।

२७ । पूर्ववदश्ववडवौ ।

अश्ववडवयोर्विभाषैकवद्भावो विहित इति । विभाषा (२।४।१२) वृच-मृगेत्यादिना । अर्थातिदेशश्चायम् । न निपातनमिति । निपातने हि पूर्ववदिति वचनमनर्थकं स्यात् । अश्ववडवावित्येवं ब्रूयात् । तेन द्विवचन-मतन्त्रमित्यादिना ऽर्थातिदेशस्य फलं दर्शयति । निपातने हि वचनान्तरे पूर्ववल्लिङ्गता न स्यात् ।

२८ । हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि ।

परवल्लिङ्गतापवादोऽयं योग इति हेमन्तशिशिरावित्यत्र नपुंसकत्वापवादः। परस्य शिशिरशब्दस्य नपुंसकत्वात् । अहोरात्रे इति । पुंलिङ्गत्वापवादोऽयम् । रात्राह्नाहाः पुंसीति (२।४।२९) पुंलिङ्गत्वे प्राप्ते छन्दसि लिङ्गव्यत्यय उक्त इति । व्यत्ययो बहुलमित्यनेन (३।१।८५) ।

२९ । रात्राह्नाहाः पुंसि ।

परवल्लिङ्गतया स्त्रीनपुंसकयोः प्राप्तयोरिति । रात्रिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वा-दहःशब्दस्य च नपुंसकत्वात् । द्विरात्र इति । द्वयो रात्र्योः समाहारः । तद्धितार्थेत्यादिना (२।१।५१) समाहारे द्विगुः । अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च (५।४।४८) रात्रेरित्यच् समासान्तः । अत्र ह्यच् प्रत्यनुपूर्वात् सामलोम्न (५।४।७५) इत्यतोऽजित्यनुवर्त्तते । पूर्वाह्ण इति । अह्नः पूर्वमिति विगृह्य पूर्वापरेत्यादिना (२।२।१) समासः । राजाहःसखिभ्यष्टजिति (५।४।९१) टच् । अह्नोऽह्न एतेभ्य (५।४।८८) इत्यह्नादेशः । अह्नोऽदन्तादिति (८।४।७) णत्वम् । द्व्यह इति । पूर्ववत् समाहारे द्विगुः । पूर्ववट् टच् । न संख्यादेः समाहार इति (५।४।८९) प्रतिषेधादह्नादेशो न भवति । अह्नष्टखोरेवे-ति (६।४।१४५) टिलोपः । अनुवाकादय इति । केचिदाहुर्बहुव्रीहिरयम् । अनुक्रान्तो वाकोऽनयाऽनेन वा ऽनुवाकः । स्त्रीलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च प्राप्ते

वचनम्। अन्ये च मन्यन्ते योऽयं भावे घञ् स सामर्थ्यात् पुंलिङ्गः। तस्य हि नपुंसके भावे क्तोऽपवादः। स्त्रियाञ्च क्तिन्। तेनासौ सामर्थ्यात् पुंस्येवावतिष्ठते। यस्त्वकर्त्तरि कारके विधीयते स पुंसि नपुंसके च वर्त्तते। बाधकाभावात्। स्त्रियान्तु न भवति। यतः स्त्रियां क्तिनप्यकर्त्तरि च कारके विधीयते। स विशेषविहितो घञं बाधते। इह च वचेरकर्त्तरि च कारके (३।३।१९) संज्ञायामिति घञ् विहितः। अनूच्यते यत् पदं तदनुवाकः। कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) समासः। अस्मिन् पक्षे नपुंसके प्राप्ते वचनम्।

३०। अपथं नपुंसकम्।

अपथमिति। पथो (५।४।७२) विभाषेति यदा समासान्तप्रतिषेधो नास्ति तदरक्पूरब्धूः (५।४।७४) पथामानक्ष इत्यकारः समासान्तः। समासान्तनिर्देशाद् यदा समासान्तो नास्ति तदा पुंलिङ्गतैव भवति। अपन्था इति।

३१। अर्द्धर्चाः पुंसि च।

अर्द्धर्चा इति। बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यत इत्याह अर्द्धर्चादय इत्यादि। शब्दरूपाश्रया चेयमिति। शब्दरूप माश्रयो यस्याः सा तथोक्ता। शब्दरूपमाश्रित्यार्थमनपेक्ष्य द्विलिङ्गतेयं विधीयत इत्यर्थः। क्रियाशब्दस्याभिधेयवल्लिङ्गमिति भूतं कुण्डम्। भूता शाटी। भूतो घट इति। यौगिकस्याभिधेयवल्लिङ्गमिति लवणं शाकम्। लवणा यवागूः। लवणः सूप इति। लवणेन संसृष्टमिति संसृष्ट इति ठक् (४।४।२२)। तस्य लवणाल्लुगिति (४।४।२४) लुक्। अतएव तद्धितार्थयोगे भूतत्वाद् यौगिकोऽत्र लवणशब्दः। सारशब्द उत्कर्षे पुंलिङ्ग इति। यथा चन्दनसार इति। अपूर्व इति। अपूर्वशब्दोऽयं धर्माधर्मयोर्वर्त्तते तत्साधन इति। अदृष्टोपार्जनं प्रति यस्याङ्गभावः स तत्साधनमित्यर्थः। स पुनर्यागादिः। कर्म्मशब्दो नकारान्त एवोभयलिङ्ग इति कर्म कर्मा चेति। (D)

(D) धर्मशब्दो नकारान्त एवोभयलिङ्गः। धर्म धर्मा चेति क्वचित् पाठान्तरम्।

३२ । इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ।

आदेशः कथनमिति । प्रथमतः प्रतिपादनम् । शब्देनान्वादेशोऽनुकथनमिति । पश्चात् प्रतिपादनम् । तत्र यादृशमिहाभिप्रेतं तादृशं पश्चाद् वक्ष्यति । आभ्यां छात्राभ्यामित्यादि । आदेश एषः । अथो आभ्यामित्याद्यन्वादेश एषः । अथोशब्देनात्रान्वादेश उच्यते । ननु च त्यदाद्यत्वे कृते हलि लोपे (७।२।१०) चाथो आभ्यामित्यादिरूपं सिध्यत्येव । तस्मादनुदात्तमेव केवलं विधेयम् । आदेशवचनन्त्वनर्थकमित्यत आह आदेशवचनमित्यादि । अव्ययसर्व्वनाम्नामकच् प्राक् टेरित्यकच् (५।३।७१) प्रत्यये कृते सत्यप्यनाप्यक (७।२।११२) इत्यधिकारादिद्रूपस्य लोपो नास्तीत्यसत्यादेशवचने रूपं न सिध्यति । ननु च हलि लोप (७।२।११३) इत्यनेन हलादाविद्रूपस्य लोपेऽनेनाजादौ यथा स्यादित्येवमर्थं कस्मान्न भवति ? नैतदस्ति । सामर्थ्याद्धि हलादावेव भवितव्यम् । तत्र स्मैभावादिषु कृतेषु । तस्मात् साकच्कार्थमादेशवचनम् । साकच्कार्थे चास्मिन्नारब्धे शित्करणं सर्वादेशार्थम् । अन्यथा ह्यलोऽन्त्यस्य स्यात् । प्रयोजनाभावान्न भविष्यतीति चेत् ? न । अकारस्य त्वकारवचनं दीर्घादेशनिवृत्त्यर्थं विज्ञायते । अथानुदात्तवचनं किमर्थम् ? यावतोङिदं (६।१।१७१) पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्य इति विभक्तेरुदात्तत्वे कृतेऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति (६।१।१५८) प्रकृतेरनुदात्तत्वं भविष्यति । नैतदस्ति । सविभक्त्यर्थमनुदात्तवचनम् । सविभक्तिकस्यानुदात्तत्वं यथा स्यात् । तेन सर्वानुदात्तमेवाभ्यामिति पदमन्वादेशे भवति । यदि पश्चादुच्चारणमात्रमन्वादेशस्तदेह कस्मान्न भवति ? देवदत्तं भोजयेमञ्च यज्ञदत्तमिति । अस्ति ह्यत्राप्यन्वादेशः । ततश्च द्वितीयाटौस्स्वेन (२।४।३४) इत्येनादेशः प्राप्नोतीत्यत आह नेह पश्चादुच्चारणमात्रमित्यादि । तेनेह न भवतीति । नह्यत्रैकस्याभिधेयस्य पूर्वं शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं प्रतिपादनम् । किं तर्हि ? अभिधेयान्तरस्य । तथाहि पूर्वं देवदत्तस्य प्रतिपादनम् । उत्तरकालं यज्ञदत्तस्य । कथं पुनरयं विशेषो लभ्यते ? यावता पश्चादुच्चारणमात्रे ऽन्वादेशशब्दः प्रसिद्धः । न च सामान्यशब्दः शब्दान्तरसन्निधानादिकमन्तरेण विशेषेऽवतिष्ठते । नैष दोषः । यस्माद्विभाषा सेनेत्यतो (२।४।२५) विभाषाग्रहणमनु-

वर्त्तते। सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते। तेनैवंविधविषय एवान्वादेशोऽश्च ग्रहीतव्यो नान्वादेशमात्रम्। तस्माद्विशिष्टस्यान्वादेशस्य ग्रहणं युक्तमिति भावः। यदपि च वक्ष्यति तत्र (२।४।३४) यत्र किञ्चिद्विधायेत्यादि तदपीममेव न्यायं हृदि कृत्वेति बोद्धव्यम्।

३३। एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ।

अथो अत्रेति। सप्तम्यास्त्रल् (५।३।१०)। अथो अत इति। पञ्चम्या-स्तसिल् (५।३।७)। पुनर्वचनमनुदात्तार्थमिति। एतदोऽशिति (५।३।५) यः पाञ्चमिकोऽशादेशः स उदात्तः स्यात्। अनुदात्तश्चेष्यत इत्यनुदात्तार्थं वचनम्। अथ त्रतसोरिति किमर्थम्? यावता त्रतसौ चानुदात्ताविति वचनात् तयोरेव निमित्तभावो विज्ञास्यते? नैतदस्ति। अन्वाचयोऽपि विज्ञायेत यथा कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्चेति (३।१।११)। अत्राविशेषेण क्यङ् भवति। तथात्राविशेषेण तावद-शादेशो भवति। यत्र तु त्रतसौ दृश्येते तत्र तावनुदात्तौ भवतः। तस्मात् तावन्निमित्तभावार्थं त्रतसोरिति वक्तव्यम्। अथ त्रतसोरनुदात्तत्वं किमर्थम्? यावता लित्स्वर एव तयोरनुदात्तत्वं करिष्यति। नैतदस्ति। न ह्यत्र लित्स्वरोऽस्ति। अनुदात्तस्यादेशस्य विधानात्। ननु च लित्स्वरे कृत आदेशस्वरः क्रियते। यद्येवं लित्स्वरापवाद आदेशस्वरो विज्ञायेत। न चापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते। तस्माद् यथा गोष्पदप्रमित्यत्र लिति पूर्वमनुदात्तभावी नास्तीति प्रत्ययस्वर एव भवति तथेहापि स्यादिति त्रत-सोरनुदात्तार्थं वचनम्। ततश्चैतदपि सर्वमनुदात्तं पदं भवति। ताविति वक्तव्ये त्रतसोरिति वचनं स्पष्टार्थम्। गोष्पदप्रमिति। यावति विन्दजीवोः (३।४।३०)। चर्मोदरयोः पूरेः (३।४।३१)। वर्षप्रमाण ऊलोपश्चान्यतरस्यामिति (३।४।३२) णमुल्। ऊलोपश्च।

३४। द्वितीयाटौस्स्वेनः।

इदमेतदोरित्यादि। ननु चानन्तरत्वादेतद एवात्रानुवृत्तिः प्राप्नोति। नेदमो व्यवहितत्वादित्यत आह मण्डूकप्लुतिन्यायेनेत्यादि। एकमेवेदं विधान-मिति। अयं दण्ड इत्यनेन दण्डस्य सत्तोपलक्षणमात्रं कृत्वा हरानेनेत्यने-

नैव हरणक्रियां प्रति दण्डस्य करणभावो निर्दिश्यत इत्येकं विधानम् । एतमातं ङितं विद्यादित्यत्रापीषदर्थे क्रियायोगे मर्य्यादाभिविधौ च य इती-(E) षदाद्यर्थस्याकारस्य निर्देशमात्रं कृत्वैतमातं ङितं विद्यादित्यनेन वेदनक्रियां प्रत्याकारमात्रस्य कर्मभाव एव विधीयत इत्येकमेव विधानम् ।

३५ । आर्द्धधातुके ।

वध्यादिति । आशिषि लिङ् । लिङाशिषीत्यार्द्धधातुक (३।४।११६) संज्ञा । हन्यादिति विधिनिमन्त्रणेत्यादिना (३।२।१६१) लिङ् । विषयसप्तमी चेयमिति । यदि परसप्तमी स्यात् तदा भव्यमित्यादि न सिध्यति । तथाहि हलन्तत्वादस्त्यादीनामृहलोर्ण्यदिति (३।१।१२४) ण्यति कृते तस्मिन् परतोऽस्तेर्भूः (२।४।५२) रजेर्व्यघञपो (२।४।५६) चक्षिङः (२।४।५४) ख्याञित्येत आदेशाः स्युः । तत्र द्वयोर्वृद्धौ कृतायां तृतीयस्य युकि कृते भाव्यं प्रवैयमाख्याय्य मित्यनिष्टं रूपं स्यात् । विषयसप्तम्यां त्वस्यामार्द्धधातुकत्वे विवक्षिते प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरादेशाः स्युः । ततोऽजन्तत्वादचो यदिति (३।१।९७) यतीद् यतीतीत्त्वे(६।४।६५) कृते सर्व्वेषां गुणेऽस्त्यादेशस्य धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशे (६।१।८०) च भव्यं प्रवेयमाख्येयमिति सिध्यति । तस्माद् विषयसप्तमीयम् । न परसप्तमी । कथं पुनर्विषयसप्तमीयं लभ्यते । यावता तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति (१।१।६६) परिभाषोपस्थानात् परसप्तम्येव न्याय्या । न विषयसप्तमी । नैतदस्ति, । आर्धधातुक इति सामान्यनिर्देशात् । न च सामान्ये पौर्व्वापर्य्यमस्ति । बुद्ध्या पौर्वापर्य्यमस्तीति चेत् ? नैवम् । एवं हि गौरवं स्यात् । अथवाचो यदित्यज्ग्रहणं (३।१।९७) ज्ञापकं विषयसप्तमीयमिति । पश्चाद् यथा प्राप्तमित्यादि । आदेशेषु कृतेषूत्तरकालं यो यतः प्राप्नोति स ततो भवतीत्यर्थः ।

३६ । अदो जग्धि ल्यप् ति किति ।

प्रजग्धेति । समानकर्तृकयोः पूर्व्वकाल (३।४।२१)इति क्त्वा । कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) समासः । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् (३।१।३७) ।

(E) अयं भाष्यकारीयः श्लोकांशः । निपात (१।१।१४) एकाजनाङित्यत्र भाष्ये च स श्लोकः पठितः ।

जग्ध इति। झषस्तथोर्धोऽध इति (८।२।४०) तकारस्य धकारः। झलां जश् झशीति (८।४।५३) जश्त्वम्। धकारस्य दकारः। झरो झरि सवर्णे इति (८।४।६५) लोपः। अथेदितो नुम् धातोरिति (७।१।५८) नुम् कस्मान्न भवतीत्यत आह इकार उच्चारणार्थ इति। यथा ऽद भक्षण इत्यत्राकार उच्चारणार्थ स्तथेहापीकारो वेदितव्यः। अथ ल्यब्ग्रहणं किमर्थम्? ति कितीत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। यस्मात् क्त्वाप्रत्ययस्य परत्वाल्ल्यबादेशः प्राप्नोति। नैतदस्ति। अन्तरङ्गत्वाज्जग्धादेशेन भवितव्यम्। अन्तरङ्गत्वन्तु तस्यैकपदाश्रयत्वात्। ल्यबादेशस्य तु बहिरङ्गत्वं समासाश्रयत्वात्। समासस्य चानेकपदाश्रयत्वात्। एवं तर्हि

जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात् ति किति यल्ल्यबुच्यते।

तज्—ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम्॥ इति

तेन दधाते र्जहातेश्च संपूर्वाद्विपूर्वाच्च क्त्वाप्रत्यये कृते द्यतिस्यतिमास्थामित्ति कितीत्यत (७।४।४०) स्ति कितीत्यनुवर्त्तमाने दधातेर्हि(७।४।४२)र्जहातेश्च क्त्वीति (७।४।४३) हिरादेशो ल्यबादेशं बाधित्वा प्राप्तः। अस्मादेव ज्ञापकाल्ल्यपा बाधितत्वान्न भवति संधाय विहायेति। एवं निर्दाय दुर्दायेति दो दद् घोरिति (७।४।४४) ददादेशो न भवति। प्रस्थायेत्यत्र द्यतिस्यतिमास्थामित्ति कितीतीत्वं (७।४।४०) न भवति। प्रखन्य प्रखायेति। जनसनखनां सञ्झलोरिति (६।४।४२) नित्यमात्त्वं न भवति। ये विभाषेति (६।४।४३) विभाषैव भवति। तत्र हि विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यत (६।४ ४१) आद्ग्रहणमनुवर्त्तते। प्रक्रम्य इति। क्रमश्च क्त्वीति (६।४।१८) दीर्घत्वं न भवति। तत्र हि ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इत्यतो (६।३।१११) दीर्घग्रहणमनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीत्यतो (६।४।१५) झल्ग्रहणं क्ङिति चानुवर्त्तते। आपृच्छ्येति। च्छ्वोः शूडनुनासिके चेति (६।४।१९) शकारो न भवति। प्रदीव्येत्यत्रानेनैव सूत्रेणोड् न भवति। हलि (८।२।७७) चेति दीर्घत्वम्। प्रपठेत्यत्रार्धधातुकस्येतीड् (७।१।३५) न भवति।

३७। लुङ्सनो घस्लृ।

अघसदिति। लृदित्त्वात् पुषादिसूत्रेण (३।४।५५) च्लेरङादेशः। जिघत्-

सतीति । सः स्यार्द्धधातुक (७।४।४८) इति सकारस्य तकारः । घस्लृभावेऽच्युपसंख्यानमिति । घस्लृभावे कर्त्तव्ये ऽचि तस्योपसंख्यानं प्रतिपादं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । उत्तरसूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ स्तेन घस्लृभावोऽच्यपि भवति । प्रघस इति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।

३८ । घञपोश्च ।

घास इति भावे घञ् । प्रघस इति । उपसर्गेऽद (३।३।५९) इत्यप् । लुङ्सन्घञप्सु घस्लृ इत्येकयोगे कर्त्तव्ये योगविभागो वैचित्र्यार्थः ।

३९ । बहुलं छन्दसि ।

घस्तामिति ! लङ् । तसस्ताम् । अदादिकत्वाच्छपो लुक् । बहुलच्छन्दस्यमाङ्योगे (६।४।७५) ऽपीत्यड़ागमाभावः । अथवा लुङुदाहरणमेतत् । मन्त्रे घसह्वरेत्यादिना (२।४।८०) च्लेर्लुक् । सग्धिरिति । स्त्रियां क्तिन् । घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपः (६।४।१००) । झलो (८.२.२६) झलीति सकारलोपः । अथ तु सिचोऽनेन लोपो विधीयते तदा च्छान्दसो वर्णलोपो द्रष्टव्यो यथेक्कर्त्तारमध्वर इति । पूर्ववत् तकारस्य धकारः । घकारस्य जश्त्वम् । समाना ग्धिरिति (F) पूर्वापरप्रथमेत्यादिना (२।१।५८) समासः । समानस्य च्छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केष्विति (८।३।८४) सभावः . अत्तामिति । झलो झलीति (८।२।२६) सिचो लोपः । तसस्ताम् । खरि चेति (८।४।५५) दकारस्य तकारः । अथवा लङुदाहरणमेतत् । अथ बहुलग्रहणं किमर्थम् ? अन्यतरस्यांग्रहणमेव कस्मान्न क्रियत इत्युक्ते कः पुनरेवं सति गुणो भवतीति पर्य्यनुयोगमाशङ्क्याह तदेवोत्तरार्थमपि भविष्यतीति । एतेनेहान्यतरस्यांग्रहणे सत्युत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीतीमं गुणं दर्शयति । तर्ह्येवान्यतरस्यांग्रहणमुत्तरसूत्रेऽनुवर्त्तिष्यते । यदि पुनरुत्तरसूत्रे बहुलग्रहणमनुवर्त्तेत तदा किं स्यात् ? अन्यदपि किञ्चित् कार्य्यं भवतीत्याशङ्क्येत । क्वचिदन्यदेवेत्येषोऽप्यर्थो हि बहुलग्रहणस्याभीष्ट एव । घस्तामित्यत्रोपधालोपो न भवतीति । घसिभसोर्हलि चेति (६।४।१००) प्राप्तः । स बहुलग्रहणान्न भवति ।

(F) सग्धिः स्त्री सहभोजन मित्यमरः ।

४० । लिट्यन्यतरस्याम् ।

लिटि परत इति । ननु चार्द्धधातुक (२।४।३५) इति वर्त्तते । आर्धधातुक इति च विषयसप्तमीयमित्युक्तम् । तदयुक्तं लिटि परत इति वचनम् । नेदमयुक्तम् । आर्धधातुकशब्दस्यार्द्धधातुकत्वमनेकप्रत्ययसाधारणं सामान्यमर्थः । तेन च पौर्वापर्य्यं न सम्भवति । तद्धि देशतो वा भवति कालतो वा । सामान्यस्य चादेशत्वात् कालत्वान्नित्यत्वाच्च तेन सह देशकृतं कालकृतञ्च पौर्वापर्य्यं नोपपद्यते । अतो युक्ता ऽर्धधातुक इति (२।४।३५) विषयसप्तमी । इह तु लिटीत्यार्धधातुक उपात्तः । सम्भवति चानेन पौर्वापर्य्यम् । किञ्च लिटि परभूते घस्लृआदेशे विधीयमाने न किञ्चिदनिष्टमापद्यते । तस्मात् परसप्तम्येवैषा युक्ता । जक्षतुरिति । गमहनेत्यादिनोपधालोपः (६।४।९८) । शासिवसिघसीनाञ्चेति (८।३।६०) षत्वम् । खरि चेति (८।४।५५) चर्त्वम् । आद । आदतुरादुरिति । अत आदेरित्यभ्यासस्य (७।४।७०) दीर्घः । ननु च घस्लृ अदन इत्येतस्य जघास जक्षतु र्जक्षुरिति भविष्यति । अद भक्षण इत्यस्यादादतुरादुरिति । अस्ति घसिः प्रकृत्यन्तरम् । सुघस्यदः क्मरजिति (३।२।१६०) क्मरज्विधानात् । तत् कथमिह लिटि विकल्पविधानम् । घसेः प्रकृत्यन्तरस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थम् । तेन तस्य सार्वधातुक आर्धधातुके च यत्र लिङ्गं नास्ति वचनञ्च तत्र प्रयोगो न भवति ।

४१ । वेञो वयिः ।

इकार उच्चारणार्थ इति । नानुबन्धः । तेन नुम् न भवतीति भावः । उवायेति । लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति (६।१।१७) संप्रसारणम् । ऊयतुरूयुरित्यत्रापि ग्रह्यादिसूत्रेण (६।१।१६) संप्रसारणम् । अथ यकारस्य संप्रसारणं कस्मान्न भवतीत्याह लिटि वयो य इत्यादि । वेञ इति संप्रसारणं न भवतीति । वच्यादिसूत्रेण (६।१।१५) प्राप्तम् । वेञ इति (६।१।४०) प्रतिषेधान्न भवति । तत्र हि न संप्रसारणे संप्रसारणमित्यतो (६।१।३७) नेति वर्त्तते । उवायेत्यादि रूपं वये रात्मनेपदित्वान्न सिध्यतीति सूत्रारम्भः ।

४२ । हनो वध लिङि ।

अकारान्तश्चायमादेश इति । कुत एतत् । शैलीयमाचार्य्यस्य यदेह प्रकरणे व्यञ्जनान्त आदेश स्तत्रोच्चारणार्थमिकारं करोति यथा जग्धिरित्यादौ । तस्मादिकारान्ताकरणादकारान्तोऽयमादेश इति विज्ञायते । हलन्तलक्षणेति । वदव्रजहलन्तस्याच (७।२।३) इत्यनेन या वृद्धिर्विधीयते सा हलन्तलक्षणा ।

४३ । लुङि च ।

आत्मनेपदेषु लुङि विकल्पो यथा स्याल्लिङि मा भूदिति । अनेन योगविभागस्योत्तरार्थतां दर्शयति । एकयोगे हि सति लिङोऽप्युत्तरत्रानुवृत्तेस्तत्राप्यात्मनेपदेषु विकल्पः स्यात् ।

४४ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।

आवधिष्टेति । आङो यमहन (१।३।२८) इत्यात्मनेपदम् । आवधिषतेति । आत्मनेपदेष्वनत (७।१।५) इत्यदादेशः । आहतेति । हनः सिजिति (१।२।१४) कित्त्वम् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना (६।४।३७) ऽनुनासिकलोपः । ह्रस्वादङ्गादिति (८।२।२७) सिचो लोपः ।

४५ । इणो गा लुङि ।

अगादिति । गातिस्थेत्यादिना (२।४।७७) सिचो लुक् । अगुरिति । आत इति (३।४।११०) झेर्जुस् । उस्यपदान्तादिति (६।१।९६) पररूपत्वम् । लुङीति वर्त्तमान इत्यादि । लुङि चेत्यतो (२।४।४३) लुङ्ग्रहणेऽनुवर्त्तमाने यत् पुनर्लुङ्ग्रहणं कृतं तस्यैतत् प्रयोजनम् परस्मैपदेष्वपि यथा स्यात् । नित्यञ्चात्मनेपदेषु । एतेनैतद् दर्शयति । पूर्वकं हि लुङ्ग्रहण मात्मनेपदग्रहणेनान्यतरस्यांग्रहणेन च सम्बद्धम् । अतस्तदनुवृत्तौ तयोरप्यनुवृत्तिः स्यात् । तथाचात्मनेपदेष्वेव विकल्पेनादेशः स्यात् । तस्मादविशेषेण नित्यञ्च यथा स्यादित्येवमर्थं पुन लुङ्ग्रहणं क्रियते । अगायीति । चिण् भावकर्म्मणोरिति (३।१।६३) चिण् । आतो युक् चिण्कृतोरिति (७।३।३३) युक् । चिणो (६।४।१०४) लुगिति तकारस्य लुक् । इण्वदिक इति वक्तव्यमिति । यथेणो

गादेशो लुङि भवति तथेक् स्मरण इत्यस्यापि भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्। बहुलञ्छन्दसीत्यतो (२।४।३९) बहुलग्रहणमनुवर्त्तते मण्डूकप्लुतिन्यायेन। तेनेकोऽपि लुङि गादेशो भविष्यतीति।

४६। णौ गमिरबोधने।

गमयतीति। जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्चेति (ग,सू,१८८) मित्त्वाद्ध्रस्वत्वम्।

४७। सनि च।

जिगमिषतीति। गमेरिट् परस्मैपदेष्विति इट् (७।२।५८)। प्रतीषिषतीति। अजादे र्द्वितीयस्येति (६।१।२) सन्यङोरित्यनेन (६।१।९) स इत्यस्य द्विर्वचनम्। सन्यत (७।४।७९) इतीत्त्वम्। उपसर्गेकारस्य धातोरिकारेण सहाकः सवर्णे (६।१।१०१) दीर्घः। इङश्चेत्यादिना (२।४।४८) योगविभागस्योत्तरार्थतां दर्शयति। एकयोगे हि णेरप्युत्तरत्रानुवृत्तिः स्यात्। ततश्च तत्राप्यय मादेशः प्रसज्येत।

४८। इङश्च।

अधिजिगांसत इति। पूर्ववत् सन (१।३।६२) इत्यात्मनेपदम्। अज्झनगमां (६।४।१६) सनीति दीर्घः।

४९। गाङ् लिटि।

अधिजग इति। लिट स्तझयोरेशिरेजित्येश् (३।४।८१)। आतो लोप इटि (६।४।६४) चेत्याकारलोपः। गा इत्येतस्य द्विर्वचनम्। ननु लिटि परभूते तशब्दस्य परत्वात् प्रागेवेशादेशेन भवितव्यम्। पश्चाद् गाङादेशेन। ततश्च द्विर्वचने निमित्तेऽच्ययं गाङादेश इति द्विर्वचनेऽचीति (१।१।५९) स्थानिवद्भावादिवर्णस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति। तत् कथं गा इत्येतस्य द्विर्वचनम्? नैतदस्ति। यस्माल् लिण्मात्रापेक्षत्वाद् गाङादेशोऽन्तरङ्गः। लिडादेशविशेषाश्रयत्वादेशादेशो वहिरङ्गः। तस्मादन्तरङ्गत्वादेशादेशात् प्रागेव गाङादेशेन भवितव्यम्। ततश्च द्विर्वचननिमित्तेनायमच्यजादेश इति स्थानिवद्भावो न भवति। तत् कुत इवर्णस्य द्विर्वचनप्रसङ्गः? गाङोऽनुबन्ध-

करणं विशेषणार्थमिति । गाङ्कुटादिसूत्रे (१।२।१) गाकुटादिभ्य इत्युच्यमाने कै गै शब्द इत्यस्यापि ग्रहणं स्यात् । ततश्चागासीनट इत्यत्र घुमादि (६।४।६६) सूत्रेणेत्वं प्रसज्येत । अथ क्रियमाणेऽपि ङकारे गाङ् गतावित्यस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति ? येन हेतुना न भवति स हेतु र्गाङ् कुटादिसूत्रे (१।२।१) एव दर्शितः । ननु चेङो ङित स्तत्र स्थानिवद्भावेनैव ग्रहणं भविष्यति । तत् किं ङकारेणेत्यत आह नहीत्यादि । तत्र हि गाङित्येतस्य स्वरूपस्य ग्रहणम् । न च तत् स्थानिवद्भावेन लभ्यते । किं तर्हि ? कार्य्यम् । यस्मात् स्थानिवदादेश इति कार्य्यातिदेशोऽयम् । न रूपातिदेशः ।

५० । विभाषा लुङ्लृङोः ।

अध्यैष्टेति । आडजादीना (६।४।७२) मित्याट् । आटश्चेति (६।१।९०) वृद्धिः ।

५१ । णौ च संश्वङोः ।

णावितीङपेक्षयेत्यादि । णावितीयं या परसप्तमीङपेक्षया सा । संश्चङोरितीयं या परसप्तमी सा ण्यपेक्षयेत्यर्थः । अधिजिगापयिषतीति । णिच् । अर्त्तिह्रीत्यादिना (७।३।३६) पुक् । सन् । इट् । गुणायादेशौ । अध्यापिपयिषतीति । क्रीङ्जीनाणावित्यात्वम् (६।१।४८) । पुक् । अजादेर्द्वितीयस्येति (६।१।२) पा इत्यस्य द्विर्वचनम् । अध्यजीगपदिति । णिश्रीत्यादिना (३।१।४८) चङ् । णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः (७।४।१) । सन्वल्लघुनीति (७।४।९३) सन्वद्भावात् सन्यत (७।४।७९) इतीत्त्वम् । दीर्घो लघो- (७।४।९४) रिति दीर्घः ।

५२ । अस्तेर्भूः ।

ईहामासेति । ईहतेरिजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ (३।१।३६) इत्याम् । आम (२।४।८१) इति लेर्लुक् । कृञ्चानुप्रयुज्यते (३।१।४०) लिटीत्यस्ते र्लिट्परस्यानुप्रयोगः । प्रत्याहारग्रहणेनास्तेर्ग्रहणसामर्थ्यादिति । कृञ्चानु-

प्रयुज्यते लिटीत्यत्र (३।१।४०) कृञिति प्रत्याहारग्रहणम्। अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरीति (५।४।५०) इत्यस्मादारभ्य कृञो द्वितीय-तृतीयशम्बबीजात् कृषा (५।४।५८) वित्यत्र कृञो ञकारात्। तेन च प्रत्याहार-ग्रहणेनास्तेरपि ग्रहणम्। तस्यैतदेव प्रयोजनम्। आसेत्येतदनुप्रयोगी रूपं यथा स्यादिति। यदि चास्तेरनुप्रयोगेऽपि भूभावः स्यात् तदासेत्येतदनुप्रयोगी रूपं न स्यादिति प्रत्याहारग्रहणमनर्थकम्। ततश्च कृभ्वनुप्रयुज्यते लिटीत्येवं ब्रूयात्। तत्राप्ययमर्थः। किमिदं प्रत्याहारग्रहणमुत करोतेरित्येव सन्देहः परिहृतो भवति। कृतश्च प्रत्याहारग्रहणम्। तस्मात् प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगेऽपि भूभावोऽस्तेर्न भवति। तथाचोक्तम् इत्यादिना ऽनन्तरोक्तमेवार्थमाप्तवचनेन (G) द्रढ़यति। भूरिति दीर्घोच्चारणं निष्ठायां ह्रस्वश्रवणं मा भूद् भूतो भूतवानिति। अस्तेरिति श्तिपा निर्देशोऽस्यतेर्मा भूत्। नैतदस्ति। निरनुबन्धकपरिभाषयैवास्यतेर्न भविष्यति। तस्य ह्युकारोऽनुबन्ध उदितो वेति (७।२।५६) विशेषणार्थः कृतः। अस्तेस्त्वकार उच्चारणार्थो नानुबन्धः। एवं तर्हि श्तिपा निर्देशो वैचित्र्यार्थ इत्येके। निरनुबन्धकपरिभाषायाः प्रत्ययविधिविषयत्वादित्यपरे।

५३। ब्रुवो वचिः।

वक्तीति। चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम्। ऊच इति। वच्यादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणम्।

५४। चक्षिङः ख्याञ्।

नित्यमात्मनेपदं न भवतीति। यदि हि स्यात् ञकारानुबन्धकरण-

(G) आप्तवचनेनेति। श्लोकवार्त्तिककारवचनेनेत्यर्थः। तथाचात्र श्लोकः—

असौ विद्यायाभ्यधितैव कृञ्पदं ग्रहीतुकामस्त्वितयं तदेव हि।

अनुप्रयोगे तु भुवास्त्यबाधनं स्मरन्ति कर्त्तुर्वचनान्मनीषिणः ॥१॥ इति।

अनुप्रयोगविषये भुवा भूभावेनास्तेरबाधनमनिवृत्तिं मनीषिणः स्मरन्ति। कर्त्तुः सूत्रकारस्य वचनात्। मनीषिणः कर्त्तुरिति वेति पक्षान्तरार्थः। मुद्रितकाशिकायां कर्त्तुर्वचन मिति पाठः।

Though the latter half of this Stanza is undoubtedly by कात्यायन or the श्लोकवार्त्तिककार, as it is read as a वार्त्तिक in 6. 4. 110, the first half is considered by some, as अमान and recently composed to make up the Stanza.

मनर्थकं स्यात्। तस्मात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विवक्षित आत्मनेपदं स्यान्नान्यत्र। क्श्यादिरपीति (H)। ककारशकारयोरकार उच्चारणार्थः। क्श्र्स्यान्नित्येवंरूप आदेशो वक्तव्यः। कथं पुनरिष्यमाणोऽप्येवंविध आदेशो लभ्यते। पूर्वोक्तस्य बहुलग्रहणस्यानुवृत्तेः। अतएव बहुलग्रहणस्यानुवृत्तेर्वर्जनेऽसनयोरादेशप्रतिषेधो भवतीति व्याख्यानं कर्त्तव्यम्। संचख्या इति। ऋहलोर्ण्यत् (३।१।१२४)। नृचक्षा इति। सर्वधातुभ्योऽसुन् (उण्, ४।६२८)। अत्वसन्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४) दीर्घः। विचक्षण इति। कृत्यल्युटो बहुलमिति (३।३।११) कर्त्तरि ल्युट्। बहुलमित्यादि। संज्ञायां छन्दसि च अध्यादेशादिकार्य्यं बहुलं न भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। किमर्थम्? अन्नाद्यर्थम्। अन्नादयः शब्दाः साधवो यथा स्युः। व्याख्यानन्तु तदेव बहुलग्रहणमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। अन्नमिति। अदो जग्धिरादेशो न भवति। बहुलग्रहणस्य सिंहावलोकितन्यायेनानुवृत्तेः। वधक इति। हनो वध इत्यादिना (२।४।४२) वधादेशो लिङ्युच्यमानो हन्तेर्ण्वुल्प्रत्यये कृतेऽपि भवति। गात्रमिति। औणादिकष्ट्रन्। इणो गा लुङीति (२।४।४२) लुङ्युच्यमानो गादेशोऽत्रापि भवति। विचक्षण इति। चक्षिङः ख्याआदेशो न भवति ल्युटि। अजिरशब्दस्त्वजिरशिशिरशिथिरेति किरच्प्रत्ययान्त (उण्, १।५३) औणादिको निपातितः। तस्मातएव निपातनादजेर्व्यघञपोरिति (२।४।५६) विधीयमानो वीभावो न भवति। आदिशब्देन प्रघस इत्यादेर्ग्रहणम्।

५५। वा लिटि।

५६। अजेर्व्यघञपोः।

प्रवायक इति। ण्वुल्। प्रवयणीयमिति। अनीयर्। कृत्यच इति (८।४।२९) णत्वम्। घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानं कर्त्तव्य मिति। घञपोः प्रतिषेधे कर्त्तव्ये क्यपः प्रतिषेधस्योपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः।

(H) There are some वार्त्तिकs, in the Rule 2. 4. 54, about this ख्याञादेश viz: चक्षिङः क्शाञ्ख्याञौ, ख्शादिर्वा &c... ।

क्यप: प्रतिषेधनिमित्तत्वेन प्रतिषेधं प्रति सम्बन्धित्वेन विवक्षितत्वात् क्यप इति षष्ठी। तत्रेदं प्रतिपादनम्। संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदेत्यादिना (३।३।९९) संज्ञायां गम्यमानायामजे: क्यप् विधास्यते। नियतवर्णानुपूर्वीका च संज्ञा भवति। न चादेशे कृते संज्ञा गम्यते। तस्मात् संज्ञायां विधानात् क्यपि वीभावो न भवति। वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यत इति। कथं पुनरिष्यमाणोऽपि लभ्यते? अजेरुदात्तत्वात्। स ह्यौदर्थो धातुषूदात्त: पठ्यते। यदि चास्य नित्यं वीभाव: स्यात् तदा तस्योदात्तपाठोऽनर्थक: स्यात्। नहि वीभावे विहित इट् प्राप्नोति। तस्यानुदात्तत्वात्।

५७। वा यौ।

यु इति ल्युटो ग्रहणमिति। अन्यस्यासम्भवात्। प्रवयणो दण्ड इति। प्राज्यतेऽनेनेति करणे ल्युट्। पूर्ववत्सत्वम्।

५८। ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः।

ण्यादयो गोत्रप्रत्यया इति। गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति (४।१।९४) गोत्रप्रत्ययान्तादेव युवप्रत्ययविधानात्। तस्माद् यूनीञिति। अत (४।१।९५) इञित्यनेन। कौरव्यशब्दस्तिकादिषु पठ्यत इति। श्वौरसशब्दादनन्तरम्। क्षत्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणमिति। श्वौरसशब्देन क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तेन साहचर्यात्। श्वौरसशब्दो हि जनपदशब्दात् क्षत्रियादञिति (४।१।१६८) क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्त:। ऋष्यण इति। ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्य (४।१।११४) श्चेत्यनेन। कुर्वादिभ्यो ण्य इति। वामरथ्यशब्दं व्युत्पादयति। तस्मात् कण्वादिभ्यो गोत्र (४।२।१११) इति शैषिकोऽस्तीति। ननु च वामरथ्यशब्द: कुर्वादिषु पठ्यते। न कण्वादिषु। तत् कथमेवमुक्तम्? यद्यपि न पठ्यते तथापि कुर्वादिषु वामरथ्यस्य कण्वादिवत् स्वरवर्जमिति पाठात् कण्वादिवद्भावोऽस्ति। अत एवमुक्तमित्यदोष:। दाक्षायण इति। यञिञोश्चेति (४।१।१०१) फक्। अत्राह्मणगोत्रमात्रादिति। इह केचिदुक्तमणिञो र्लुकि क्षत्रियगोत्रमात्राद् युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति। तेषां वैश्यगोत्रात्र प्राप्नोति। तस्माद्

वैश्यगोत्रादपि यथा स्यादित्येवमर्थं मात्रग्रहणम् । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां हि गोत्राणि सम्भवन्ति । तत्र ब्राह्मणगोत्रं वर्जयित्वा ऽन्यतः सर्वस्माद्भवति । पूर्वके तु वाक्ये ऽतद्राजादपि क्षत्रियगोत्राद् यथा स्यादित्येवमर्थं मात्रग्रहणम् । तथाह्यणिञो लुकि तद्राजाद् युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति कैश्चिदुक्तम् । तन्मतनिरासार्थमेतद्वाक्यमुपन्यस्तम् । बौधिः पितेत्येवमादिना क्षत्रियगोत्रोदाहरणानि दर्शयति । भाण्डीजङ्घिरित्येवमादिना वैश्यगोत्रोदाहरणम् । ब्राह्मणगोत्रप्रतिषेधादिह न भवति दाक्षायण इति । शाल्वावयवलक्षण इति । क्षत्रियगोत्रमधिकृत्येदमुक्तम् । भाण्डीजङ्घिरित्यत्र वैश्यगोत्रेऽत (४।१।९५) इञित्यनेनैव भवतीति वेदितव्यम् । पैलादिदर्शनात् सिद्धमिति । पैलादेराकृतिगणत्वात् तत्रैते द्रष्टव्या इति दर्शयति ।

५९ । पैलादिभ्यश्च ।

पीलाया (४।१।११८) वेत्यणिति । तत्र हि शिवादिभ्यो (४।१।११२) ऽणित्यतोऽण्ग्रहणानुवृत्तेः । अन्ये पैलादय इञन्ता इति । अत्रौदञ्चिशब्दो बाह्वादित्वादिञन्तः । बाह्वादिषु ह्युदञ्चुशब्दः पठ्यते । उकारोच्चारणमतन्त्रम् । धातुप्रदर्शनार्थत्वात् । उदञ्चतीति ऋत्विगित्यादिना (३।२।५९) सूत्रेण क्विन् । उदचोऽपत्यमौदञ्चिः । निपातनादनिदितामित्यादिना (६।४।२४) नलोपो न भवति । अच (६।४।१३८) इत्यकारलोपश्च । भौलिङ्गिशब्दः शाल्वावयव इञन्तः । शेषास्त्वत (४।१।९५) इञितीञन्ता वेदितव्याः । शालङ्किरिति पठ्यते । स कथम् ? यावता नडादिषु शलङ्कु शलङ्कञ्चेति पाठाच् शालङ्कायन इति भवितव्यम् ? प्रकृत्यन्तरं शलङ्कुशब्दोऽस्ति । ततोऽयमिञ् विहित इत्येके । अस्मादेव निपातनाच्छलङ्कुशब्दादिञिति विज्ञायते । तत्सन्नियोगे च शलङ्कादेश इत्यपरे । तद्राजाच्चाण इति । तद्राजसंज्ञकाच्चाण उत्तरस्य युवप्रत्ययस्य लुग् भवति । अङ्गस्यापत्यमिति द्व्यञ्मगधेत्यादिनाऽण् (४।१।१७०) । आङ्गः । तस्यापत्यं युवा । आङ्ग एव । अणो द्व्यचः (४।१।१५६) इति फिञ् । तस्यानेन लुक् ।

६० । इञः प्राचाम् ।

अन्यत्र प्राग्ग्रहणं विकल्पार्थं दृष्टम् । अत इहापि विकल्पो मा विज्ञायी-त्याह गोत्रविशेषणमित्यादि ।

६१ । न तौल्वलिभ्यः ।

तौल्वल्यादिष्वान्तरङ्गातिशब्दः पौष्करसादिशब्दश्च बाह्वादौ इञन्तौ । बाह्वादिषु ह्यन्तरङ्गच्छब्दः पुष्करसच्छब्दश्च पठ्येते । अत्रोभयपदवृद्धिश्चानु-शतिकादित्वात् । शेषास्त्वत (४।१।८५) इञितीञन्ताः ।

६२ । तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ।

बहुषु वर्त्तमानस्येति । बहुष्वर्थेषु वर्त्तमानस्येत्यर्थः । अथ बहुवचने परत इत्येवं कस्मान्न व्याख्यायते ? अशक्यमेवं वक्तुम् । यतः संख्यावाची बहुशब्दो न बहुवचनवाची । यदि तु बहुवचने परत इत्ययमर्थोऽभिमतः स्यादस्त्रियामिति प्रतिषेधं न कुर्य्यात् । प्राप्त्यभावात् । न हि तद्राजान्ता-दुत्पन्नेन स्त्रीप्रत्ययेन व्यवहिते बहुवचने परतो लुकः प्राप्तिरस्ति । किञ्चा-त्रय इत्यत्र बहुवचने परतो लुकि विधीयमान उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत । कथम् ? अत्रेरपत्यानि बह्वनीतीतश्चानिञ (४।१।१२२) इति ढकि तस्य तद्धितस्य कित (६।१।१६१) इत्यन्तोदात्तत्वे कृते बहुवचने जसि परतोऽत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठेत्यादिना (२।४।६५) लुकि कृते ऽनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप (६।१।१६१) इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्नोति । तस्माद् बहुषु वर्त्तमानस्येत्ययमेवार्थः । बहुष्विति च तद्राजान्तस्य विशेषणम् । न तद्राजस्य । अन्यथा हि द्वन्द्वे दोषः प्रसज्येत । आङ्गश्च वाङ्गश्च सौह्मश्चा-ऽङ्गवङ्गसुह्मा इत्यत्र लुङ् न स्यात् । नह्यत्र तद्राजो बहुषु वर्त्तते । तदन्तस्तु वर्त्तते युगपदधिकरणवचनो हि द्वन्द्व इति कृत्वा । तस्मात् तद्राजान्तस्यैवे-दं विशेषणम् । न तद्राजस्य । तद्राजसंज्ञकस्य प्रत्ययस्य बहुषु वर्त्तमान-स्यास्त्रीलिङ्गस्य लुग् भवतीत्ययं तु वृत्तिग्रन्थ एवमुन्नेयः । बहुषु वर्त्तमान-स्यास्त्रीलिङ्गस्य तद्राजान्तस्य यः सम्बन्धी तद्राजसंज्ञकः प्रत्ययस्तस्य तद्राज-

संज्ञकस्य प्रत्ययस्य लुग् भवतीति । कथम् ? तद्राजान्तस्यैवैतत् सामर्थ्यलभ्यम् । न ह्यतद्राजान्तस्य तद्राजसंज्ञकः प्रत्ययः सम्बन्धी भवति । सूत्रेऽप्यन्तग्रहणं न कृतम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव तदन्तस्य लब्धत्वात् । तथापि प्रत्ययान्तस्य लुगुच्यमानः प्रत्ययमात्रस्यैव विज्ञायते । प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुप इति (१।१।६१) प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्संज्ञाविधानात् । तेनैव चेदिति । तद्राजप्रत्ययान्तेनैवेत्यर्थः । अङ्गा वङ्गाः सुह्मा इति । अङ्गस्यापत्यानि बहूनि । द्व्यञ्मगधेत्यादिनाऽण् (४।१।१७०) । तस्य लुक् । लोहध्वजा व्रीहिमन्त इति । पूगाञ् ञ्योऽग्रामणीपूर्वादिति (५।३।११२) ञ्यप्रत्ययः । तस्य लुक् । औपगवा इति । प्राग्दीव्यतोऽण् । प्रियवाङ्गा इति । बहुव्रीहिः । नात्र तद्राजप्रत्ययेन बहुत्वं कृतम् । किं तर्हि ? समासेन । नचासौ तद्राजप्रत्ययान्तः । ततस्तद्राजस्याविहितत्वात् । यद्येवं द्वन्द्वोऽपि तद्राजप्रत्ययान्तो न भवतीति तत्रापि लुग् न स्यात् ? नैतत् । यदि द्वन्द्वोऽपि तद्राजप्रत्ययान्तो न भवति तथापि प्रत्येकं द्वन्द्वावयवास्तद्राजप्रत्ययान्ता बह्वर्थाश्चेति तत्र भवत्येव लुक् । ननु च बहुष्वित्यर्थग्रहणम् । यश्च बह्वर्थस्तत्रावश्यमेव तत्कृतेन बहुत्वेन भवितव्यम् । तत् किं तेनैवेत्यनेन ? एवम्मन्यते । अन्तरङ्गत्वात् तद्राजप्रत्ययोत्पत्तिवेलायां यद्बहुत्वमुपजायते तदेव यदि गृह्येत—नतु यत्पदान्तरापेक्षं— ततश्च द्वन्द्वेषु लुग् न स्यात् । तेनैव ग्रहणं तु द्वितीयोऽयं यत्न इति । यः प्रत्ययान्तस्य बहुत्वं तेनैव क्रियते । यश्च पदान्तरापेक्षेणापि तत्र सर्वत्र भवतीति । यद्येवमिहापि प्राप्नोति प्रियवाङ्गा इति । नैष दोषः । एवकारो ह्यत्र क्रियते । स तुल्यजातीयापेक्षयैव नियमं करोति लोपिभिरेव यत् कृतं बहुत्वमिति । न च प्रियवाङ्गा इत्यत्र लोपिभिरेव कृतं बहुत्वम् । यस्मादत्र किञ्चिल्लोपि पदं किञ्चिदलोपि । एवञ्च नियमे सति द्वन्द्वोऽपि यत्र लोप्यलोपिनां तत्रापि न भवति गार्ग्यकाश्यपगालवानामिति (८।४।६७) । अत्र गार्ग्यकाश्यपयोर्यञिञोश्चेति (४।१।१०१) लोपः प्राप्नोति । गालवस्य तु ऋष्यणन्तत्वान्नास्ति लुकः प्राप्तिः । माद्र्य इति । टिड्ढाणञिति (४।१।१५) ङीप् ।

६३ । यस्कादिभ्यो गोत्रे ।

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति (४।१।१६२) पारिभाषिकमेवेदं गोत्रं गृह्यते

न लौकिक मिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तां निराकर्त्तुमाह प्रत्ययविधेश्चान्यत्रेत्यादि । एतच्चोभयगतिरिह शास्त्रे सम्भवतीति लभ्यते । लौकिके गोत्रे गृह्यमाणे शास्त्रीयमपि तत्रान्तर्भवति । प्रत्ययविधौ तु लौकिकगोत्रस्य ग्रहणन्न भवतीति ज्ञापकात् । यदयं गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञित्यत्र (४।२।३९) गोत्रग्रहणं कृत्वा राजन्यग्रहणं करोति तज् ज्ञापयति प्रत्ययविधौ लौकिकगोत्रग्रहणन्न भवतीति । यास्काः स्युस्त्वा इति । तस्येदमित्यण् (४।३।१२०) । पुष्करसच्छब्दोऽप्यत्र पठ्यते । स किमर्थः ? यावता बह्वच इञ् प्राच्यभरतेष्वित्येवं (२।४।६६) सिध्यति । न सिध्यति । न गोपवनादिभ्य इति (२ ४।६७) प्रतिषेधः प्राप्नोति । गोपवनादिषु हि केचित् तौल्वल्यादयश्चेति (२।४।६१) पठ्यते । तौल्वल्यादिषु पुष्करसच्छब्दः पठ्यते । तौल्वल्यादीनाञ्च गोपवनादिषु पाठोऽस्तीत्ययमेव यस्कादिषु पुष्करसच्छब्दपाठो ज्ञापयति ।

६४ । यञञोश्च ।

गार्ग्य इति । यञश्चेति (४।१।१६) ङीप् । यस्येति चेत्यकारलोपः (६।४।१४८) । हलस्तद्धितस्येति यकारस्य (६।४।१५०) च । तत्र हि सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधाया (६।४।१४९) इत्यतो य इत्यनुवर्त्तते । अल्लोपोऽन (६।४।१३४) इत्यतो लोप इति च । वैद्य इति । शार्ङ्गरवाद्यञो (४।१।७३) ङीन् । दैप्या औत्सा इति । जातादौ शैषिकेऽर्थे यञञौ । यञादीनामित्यादि । यञादीनां बहुषु लुगुच्यमान एकत्वे द्वित्वे च प्राप्नोतीति वचनम् । एकद्वयोरिति च संख्याप्रधानोऽयं निर्देशो यथा द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने (१।४।२२) इति । एकत्वद्वित्वयोरिति यावत् । अन्यथा हि बहुत्वाद्बहुवचनं स्यात् । आदिशब्देनाञादीनां बहुषु लोपिनां ग्रहणम् । व्यवस्थायाञ्चादिशब्दः । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादन मर्थः । कर्त्तव्यमित्यध्याहार्यम् । तत्रेदं प्रतिपादनम् । वा यावित्यतो (२।४।५७) मण्डूकप्लुतिन्यायेन वाग्रहण मनुवर्त्तते । चकारो वात्रानुक्तसमुच्चयार्थः क्रियते । तेन यञादीनामेकद्वयो र्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या लुग् भवतीति । यदि वेत्यनुवर्त्तते तदा बहुष्वपि विकल्पः स्यात् ।

व्यवस्थितविभाषाविज्ञानान्न भविष्यतीत्यदोषः। आङ्गकुलमिति। अत्राङ्ग-शब्दात् तद्राजसंज्ञकोऽण्। स च यञादिर्न भवति। तस्येह प्रकरणे यञादिभ्यः प्राङ् निर्देशात्। उपगार्ग्यमिति। अव्ययं विभक्तीत्यादिनाव्ययीभावः (२।१।६)। परमगार्ग्य इति। सन्महदित्यादिना (२।१।६१) प्रथमान्तयोस्तत्पुरुषः।

६५। अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च।

आत्रेय्य इति। टिड्ढाणञिति ङीप् (४।१।१५)।

६६। बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु।

भरता इति। येषां भरत आद्यः संज्ञाकारी ते भरताः। पान्नागारा इत्यादिषूदाहरणेष्वत इञ् (४।१।९५)। तस्य लुक्। बालाकय इति। बाह्वादित्वादिञ्। श्वास्तिदासय इति। अतइञ् (४।१।९५)। आर्जुनायन इति। यञिञोश्चेति (४।१।१०१) फक्।

६७। न गोपवनादिभ्यः।

विदाद्यन्तर्गणोऽयमिति लुक्प्राप्तिं दर्शयति। शैग्रवा इति। ओर्गुणः (६।४।१४६)। ननु चान्येऽपि हरितादयोऽत्र पठ्यन्ते। तत् किमित्यवधार्यत एतावन्त एव इत्यत आह परिशिष्टानामित्यादि। प्रमादपाठ इति। अनार्षः पाठ इत्यर्थः। यदि तेषां प्रमादपाठ एवं तर्हि विदादित्वादञप्येभ्यो न प्राप्नोतीत्यत आह ते हीत्यादि। ते हि चतुर्थेऽध्याये विदादिषु गोपवनादिभ्यः पूर्वे पठ्यन्त इति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः। यस्त्विह गोपवनादिभ्योऽष्टभ्यः पर एषां पाठः स प्रमादपाठ इत्युच्यते।

६८। तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे।

किमर्थं पुनस्तिककितवाभ्यां द्वाभ्यां गण उपलक्ष्यते। नैकेनैवोपलक्ष्येत ? नैतत्। कार्यिणा हि गण उपलक्षयितुं युक्तः। द्वन्द्वश्चात्र कार्यी। तेनैवोपलक्षयितुं युक्तः।

६९। उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे।

यदि द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भवत्यद्वन्द्वग्रहणं तर्हि किमर्थमित्याह अद्वन्द्व-ग्रहणमित्यादि। द्वन्द्वग्रहणे नात्र द्वन्द्वाधिकारः सम्बध्यते। द्वन्द्वे द्वन्द्वाधि-

कार इति । तस्य नञा सम्बन्धे च द्वन्द्वाधिकारनिवृत्तिः प्रतीयते । अथ विषयोपग्रहणार्थमद्वन्द्वग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते ? अद्वन्द्वे ऽद्वन्द्वविषय इति । यद्ययमर्थोऽभीष्टः स्याद‌द्वन्द्वग्रहणं न कुर्य्यात् । विनापि तेनार्थस्य प्रतीतेः । कथम् ? तिककितवादयोऽपीह त्रयः पठ्यन्ते । उपकलमका भ्रष्टक-कपिष्ठलाः कृष्णाजिनकृष्णसुन्दरा इति । तेषाञ्चाद्वन्द्व एव ग्रहणं प्रयोजयति न द्वन्द्वः । पूर्वेणैव सिद्धत्वादिति । तेषां तावन्नियमेनाद्वन्द्वार्थं ग्रहणम् । तत् साहचर्य्यादितरेषामप्यद्वन्द्वार्थं गहणं युक्तमिति निष्फलमेवाद्वन्द्वग्रहणं स्यात् । तस्माद्द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थमेतद् युक्तमिति । तेषां पूर्वेण नित्यमेव लुग् भवतीति । अन्यथा हि तिककितवादिषु तेषां पाठोऽनर्थकः स्यात् । अद्वन्द्वे त्वनेन विकल्प इति । प्रकृतत्वाल्लुको विज्ञेयः । तत्रोपकलमकशब्दाभ्यां नड़ादिफग्विधानात् तस्य लुग्विकल्पः । ततः परेभ्यः प्राक् कपिष्ठलशब्दादत इञः । कपिष्ठलमयूरकर्ण इत्येतेभ्यः शिवादिभ्योऽणः । खारीजङ्घादिभ्यः प्राक् कठेरणिशब्दादत इञः । कठेरणिशब्दादौत्सर्गिकस्याणः । कुषीतकादिभ्यः कृष्णपिङ्गलपर्य्यन्तेभ्योऽतइञः । अनुलोमशब्दाद् बाह्वादीञः । बाह्वादिषु हि लोमशब्दः पठ्यते । स च तदन्तविधिं प्रयोजयति । अनुगतानि लोमान्यस्येत्यनुलोमा । तस्यापत्यान्यानुलोमयो (I) ऽनुलोमान इति । शेषाणामत इञः ।

७० । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ।

यद्यपि प्रत्ययान्तात् षष्ठ्युच्चारिता तथापि प्रत्ययस्यैव लुग् विज्ञायते । न तदन्तस्य । यस्मात् प्रत्ययादर्शनस्य लुगित्येषा संज्ञा विहिता । न तदन्तस्येत्यालोच्याह आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्गोत्रप्रत्यययोरिति । व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्याववयवौ गोत्रप्रत्ययौ तयोरित्यर्थः । तावेव प्रत्ययौ स्वरूपेण दर्शयन्नाह अणो यञश्चेति । यञो यद्यपि लुक् सिद्धस्तथापि पुनर्विधीयते । कुण्डिनजादेशेन तस्य बाधा मा विज्ञायीति । मध्योदात्तो

(I) आनुलोमय इतीदं तु चिन्त्यम् । दित्यदित्यादि (४।१।८५) सूत्रस्थेन लोम्नोऽपत्येषु बहुष्विति वार्त्तिकेनात्र लोपाभावपक्षे बहुष्वकारप्रत्ययप्रसङ्गात् । कथं पक्षेऽनुलोमा इति न स्यात् ?

हि कुण्डिनीशब्द इति । कुण्डमस्यास्तीत्यत (५।२।११५) इनिठनाविति इनि प्रत्यये कृते प्रत्ययस्वरेण । तदादेशोऽपि तथा स्यादिति । स्थानिवद्भावेन मध्योदात्तः स्यात् । चित्करणान्मध्योदात्तत्वं न भवति । किमर्थं पुनः प्रत्ययान्तयोरेवाय मादेशो न क्रियत इत्याह तयोरित्यादि । यदि प्रत्ययान्तयोरेवायमादेशः स्याद् गोत्रेऽलुगचीति (४।१।८९) प्रतिषेधो न स्यात् । यस्मात्लुकोऽसौ प्रतिषेधो नादेशस्येति स्यादेवात्रादेशः । ततश्चावृद्धादणेव स्यात् । एवञ्चागस्ता इत्यनिष्टं रूपं स्यात् । यद्यपि वृद्धस्यादेशः स्थानिवद्भावाद्वृद्धग्रहणेन गृह्यते तथाप्यगस्तीया इति स्यात् । आगस्तीया इति न सिध्यति । नच स्थानिवद्भावो लभ्यते । वृद्धसंज्ञाया अल्विधित्वात् । इह प्रत्ययस्य तु लुकि परिशिष्टस्यादेशे विहिते गोत्रेऽलुगचीति (४।१।८९) लुकि च प्रतिषिद्धे वृद्धाच्छः (४.२।११४) सिद्धो भवति । तत्र विशेषो नास्तीति । सत्यामपि वृद्धसंज्ञायां कण्वादिभ्यो गोत्र इति (४।२।१११) च्छापवादेनाणैव भवितव्यम् । तस्मादिह यदि प्रत्ययान्तस्यादेशोऽथापि प्रकृतिमात्रस्योभयथापि कौण्डिना इति भवितव्यमिति नास्ति कौण्डिन्ये विशेषः ।

७१ । सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ।

धातुप्रातिपदिकयोरिति । यदीयं सप्तमी स्यात् तदा ऽयमर्थो विज्ञायेत धातौ च प्रातिपदिके च या सन्निकृष्टा विभक्तिस्तस्या लुग् भवतीति । सन्निकृष्टत्वञ्चोपश्लेषमन्तरेण न सम्भवतीतीहापि स्याद् वृक्षः प्लक्ष इति । अस्ति ह्यत्रापि प्रातिपदिकेन विभक्तेरुपश्लेषः । तस्मात् षष्ठीयं युक्तेति मत्वाह सुपो विभक्तेर्धातुसंज्ञाया इत्यादि । कथं पुनर्विभक्तेर्धातुसंज्ञा प्रातिपदिकसंज्ञा च भवतीत्यत आह तदन्तर्गता इत्यादि । नन्वेवमपि धातुप्रातिपदिकयोरेकदेशीभूता विभक्तयः स्युर्न धातुसंज्ञका नापि प्रातिपदिकसंज्ञकाः । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्त इत्यदोषः । पुत्त्रीयतीति । आत्मनः पुत्त्रमिच्छतीति सुप आत्मनः क्यच् (३।१।८) । क्यचि (७।४।३३) चेतीत्त्वम् । सनाद्यन्ता धातव इति (३।१।३२) धातुसंज्ञा । सा च सुबन्तात् क्यज् विहित इति ससुप्कस्यैव भवतीति । तेनात्र विभक्तिर्धात्वन्तर्गता

भवति । कष्टश्रित इति । कष्टं श्रित इति द्वितीया श्रितेत्यादिना (२।१।२४) समासः । कृत्तद्धितसमासाश्चेति (१।२।४६) प्रातिपदिकसंज्ञा । सापि सुबन्तानां समासो भवतीति समुपक्रस्यैव भवति । तेनात्रापि विभक्तिः प्रातिपदिकान्तर्गता भवति । कृत्तः प्रत्य इत्यत्राप्यप्रत्यय इति (१।२।४५) प्रातिपदिकसंज्ञा प्रतिषेधात् सविभक्तिकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा नास्तीति नास्ति विभक्तेः प्रातिपदिकान्तर्भावः ।

७२ । अदिप्रभृतिभ्यः शपः ।

७३ । बहुलं छन्दसि ।

त्राध्वमिति । त्रैङ् पालने । भौवादिकः । लोट् । ध्वमादेशः । टेरेत्वम् । सवाभ्यां (३।४।९१) वामावित्यमादेशः ।

७४ । यङोऽचि च ।

अचि प्रत्यये परत इति । प्रत्ययग्रहणं मचीति न प्रत्याहारग्रहणमिति प्रदर्शनार्थम् । यदि हि प्रत्याहारग्रहणमभिमतं स्यात् तदाऽणीति णकारेणैव कुर्यात् । नहि यङन्तादणोऽन्येऽचः परे सम्भवन्तीत्यभिप्रायः । इदमेवाज्ग्रहणं ज्ञापकं सर्वे धातवः पचाद्यन्तःपातिन इति । लोलुव इति । धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहार इति (३।१।२२) यङ् । द्विर्वचनं सन्यङोरित्यनेन (६।१।९) । गुणो यङ्लुकोरिति (७।४।८२) गुणः । लोलू य इति स्थिते पचाद्यच् । यङो लुक् । न धातुलोप इत्यादिना (१।१।४) गुणप्रतिषेधः । अचि श्नु धात्वित्यादिनोवङ् (६।४।७७) । सनीस्रंसः । दनीध्वंस इति । स्रंसु ध्वंसु अवस्रंसने । पूर्ववद् यङादिकार्य्यम् । न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रतिषेधात् प्रत्ययलक्षणेनानिदितामित्यादिना (६।४।२४) ऽनुनासिकलोपो न भवति । नीग्वञ्चुत्यादिनाभ्यासस्य (७।४।८४) नीगागमः । लालपीति वावदीतीति । लपेर्वदेश्च दीर्घोऽकित (७।४।८३) इत्यभ्यासस्य दीर्घः । यङो वेतीट् (७।३।९४) ।

७५ । जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ।

शबनुवर्त्तते । न यङिति । शप एव स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । जुहोतीति ।

श्लाविति (६।१।१०) द्विर्वचनम् । बिभर्त्तीति । उरदित्यत्त्वम् (७।४।६६) । रपरत्वम् । भृञामिदितीत्त्वम् (७।४।७६) । नेनेक्तीति । णिजिर् शौचपोषणयोः । निजां त्रयाणां गुणः (७।४।७५) । श्लाविति (६।१।१०) द्विर्वचनम् ।

७८ । बहुलं छन्दसि ।

दाति धातीति । ददातिदधात्योः पूर्वसूत्रेण श्लौ प्राप्ते बहुलं प्रतिषिध्यते । शपो लुक् । विवष्टीति । वश कान्तौ । अदादित्वाच्छपो लुकि प्राप्ते श्लुः । श्लाविति (६।१।१०) द्विर्वचनम् । भृञामिदित्यनुवर्त्तमाने (७।४।७६) बहुलं छन्दसीतीत्त्वम् (७।४।७८) । व्रश्चादिसूत्रेण (८।२।३६) षत्वम् । ष्टुना ष्टुरिति (८।४।४१) ष्टुत्वम् । बिभक्तीति । भज सेवायाम् । भौवादिकः । शपः श्लुः । पूर्ववदित्त्वम् । चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम् । विवक्तीति क्वचित् पाठः । स च वच भाषण इत्येतस्यादादिकस्य वेदितव्यः ।

७७ । गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ।

अगादिति । इणो गा लुङीति (२।४।४५) गादेशः । अपादिति । पा पाने । अभूदिति । भूसुवो स्तिङीति (७।३।८८) गुणप्रतिषेधः । गापाग्रहण इण्पिबत्योर्ग्रहणमिति । इणादेशस्य ग्रहणं तावद् गातीत्यत एव श्तिपा निर्देशाद् विज्ञायते । श्तिपा हि विकरणशून्य एवमर्थो निर्देशः क्रियते लुग्विकरणस्यैव ग्रहणं यथा स्यादिति । अन्यथा हि यदि गायतेर्ग्रहणमिष्टं स्यात् तदा गा इत्येवं ब्रूयात् । एवं तर्हि गामादाग्रहणेष्वविशेष (प, ११५) इत्युभयोरपि ग्रहणं भविष्यति । किं श्तिपा निर्देशेन ? तस्मादयमेव श्तिपा निर्देशो ज्ञापयतीणादेशस्यैवेदं ग्रहणं न गायतेरिति । पाग्रहणे पिबतेरेव ग्रहणमित्येतदपि लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुगविकरणस्यैव (प, ८१) ग्रहणमित्यनया परिभाषया विज्ञायते । अगासीदिति । कै गै शब्दे । यमरमनमातां (७।२।७३) सक् चेति सगागमः । सिच् । इट् च । अस्तिसिचोऽपृक्ते (७।३।९६) इतीट् । इट (८।२।२८) ईटीति सिचो लोपः । अपासीदिति । पा रक्षणे । पूर्ववत् सगादिकार्य्यम् । अगासातामिति कर्मण्यात्मनेपदम् । आताम् । किमर्थं पुनः सिचो लुगुच्यते ? न लेरित्येवोच्येत ?

अतोऽप्ययमर्थः सम्पाद्यते । उत्तरसूत्रे लिङ्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । नैतदस्ति । इह लेर्हि लुकि विज्ञायमाने मा हि गातामित्यादिः (६।१।१८७) सिचोऽन्यतरस्यामित्यादिः स्वरो (६।१।१८७) न सिद्ध्येत् । स पुनरुदात्तः । अगुरित्यत्राप्यात इति (३।४।११०) सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति (३।४।१०९) झेर्जुस्भावो न सिध्यति । तस्मात् सिच एव लुग् वक्तव्यः ।

७८ । विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ।

घ्रा गन्धोपादाने । धेट् पाने । शो तनूकरणे । छो छेदने । षोऽन्तकर्मणि । धेटः पूर्वेण नित्ये प्राप्त इति । घुसंज्ञकत्वात् । अलुक्पक्षे पूर्ववत् सगादिकार्य्यम् । धेटः सानुबन्धकस्य निर्देशो धाञ्परीहारार्थः । यदि ध्रतास्यो निर्दिश्येत तदा धाञोऽपि ग्रहणं स्यात् । अघ्रासातामिति । कर्मण्यात्मनेपदम् ।

७९ । तनादिभ्य स्तथासोः ।

अततेति । स्वरितञित (१।३।७२) इत्यात्मनेपदम् । अनुदात्तोपदेश (३।४।३७) इत्यादिनाऽनुनासिकलोपः । अतनिष्ट यूयमिति । मध्यमपुरुषबहुवचनान्तमेतत् ।

८० । मन्त्रे घस-ह्वर-णश-वृ-दहाद्-वृच्-कृगमिजनिभ्यो लेः ।

सिच इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्लिंग्रहणमादिः (६।१।१८७) सिचोऽन्यतरस्यामित्यादेः सिच्कार्य्यस्य निवृत्त्यर्थम् । उत्तरार्थञ्च । अक्षन्निति । अद भक्षणे । लुङ् । लुङ् सनोर्घस्लृ इति (२।४।३७) घस्लादेशः । ततश्चि लुङीति (३।१।४३) च्लिः । तस्यानेन लुक् । झेरन्तादेशः । इतश्चेतीकारलोपः (३।४।१००) । संयोगान्तस्येति (८।२।२३) तकारलोपः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । शासिवसिघसीनाञ्चेति (८।३।६०) षत्वम् । झलाञ्जश् (८।३।५३) झशीति जश्त्वम् । खरि चेति (८।४।५५) चर्त्वम् । ह्वरेत्यागन्तुकेनाकारेण निर्देशः । मा ह्वरिति । लुङ् । तिब्गुणरपरत्वानि । हल्ङ्यादिलोपः (६।१।६८) । न माङ्योग (६।४।७४) इत्यड़ागमाभावः । प्राणङिति । णश अदर्शने ।

पूर्ववज्जश्त्वादिकार्य्यम् । भ्रस्जादिसूत्रेण (८।२।३६) षत्वम् । झलाञ्जशोऽन्त (८।२।३९) इति जश्त्वम् । षकारस्य डकारः । तस्य वावसान इति (८।४।५६) चर्त्वं टकारः । उपसर्गादसमासेऽपीति (८।४।१४) (J) णत्वम् । क्वचित् प्राणगिति पाठः । तत्र क्विन्प्रत्ययस्य कुरित्यतः (८।२।६२) कुरित्यनुवर्त्तमाने नशेर्वेति (८।२।६३) कुत्वम् । आवरिति । वृञस्तिप् । गुणो रपरत्वम् । हल्ङ्यादिना (६।१।६८) सिपो लोपः । धगिति । दह भस्मीकरणे । सिप् । हल्ङ्यादिना (६।१।६८) सिपो लोपः । दादेर्धातोर्घ इति (८।२।३२) हस्य घः । एकाचो बशो (८।२।३७) भषित्यादिना दकारस्य धकारः । घकारस्य जश्त्वं गकारः । तस्य चर्त्वं ककारः । अडागमस्य बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति (६।४।७५) निषेधः । आप्रादिति । प्रा पूरणे इत्यस्मात् तिप् । परावर्गिति । वृजेस्तिप् । लघूपधगुणः । हल्ङ्यादिना (६।१।६८) लोपः । रात् सस्येति (८।२।२४) नियमात् संयोगान्तलोपाभावः । जकारस्य पूर्ववत् कुत्वं गकारः । तस्य चर्त्वं ककारः । अक्रन्निति । कृञो झेरन्तादेशः । संयोगान्तलोपः । यणादेशः (६।१।७७) । अग्मन्निति । गमेर्झेः पूर्ववदन्तादेशः । गमहनेत्युपधालोपः (६।४।९८) । अज्ञतेति । जनेर्झस्यात्मनेपदेष्वनत (७।१।५) इत्यदादेशः । पूर्ववदुपधालोपः । स्तोः श्चुना श्चुरिति (८।४।४०) श्चुत्वम् । क्वचिदज्ञन्निति पाठः । तत्र झिः । ततः परस्मैपदं विधेयम् । ब्राह्मणे प्रयोगोऽयमिति । योऽयमनन्तरं मन्त्रे जनेरुक्तः स ब्राह्मणो मन्त्रव्याख्यानग्रन्थः । मन्त्रे जनेर्लुग् न दृश्यत इति तद्विषयमुदाहरणं नोपन्यस्तम् । यदि तर्ह्यमन्त्रे लुग् भवति मन्त्रग्रहणं किमर्थ मित्याह मन्त्रग्रहणमित्यादि ।

८१ । आमः ।

ईहाञ्चक्र इति । ईह चेष्टायाम् । लिट् । इजादेश्चेत्यादिना (३।१।३६) ऽम् । तस्य कृत्त्वे मकारान्तस्य कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा । सुः । आमः

(J) णत्वन्त्वत्र कथम् ? नशेः षान्तस्येति (८।४।३६) प्रतिषेधात् । न्यासव्याख्याने तन्त्रप्रदीपे मैत्रेय स्त्वाह नशेः षान्तस्येति (८।४।३६) न भवति णत्वप्रतिषेधः । छान्दसत्वादिति । एतच्च बहुश्रुतैः सुधीभिर्विचार्य्यम् ।

स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अव्ययादाप्सुप इति (२।४।८२) सुलोपः । कृञ्चेत्यादिना (३।१।४०) लिट्परस्य कृञोऽनुप्रयोगः । आम्प्रत्ययवदित्यादिना (१।३।६३) ऽत्मनेपदम् । तत एशादेशः । द्विर्वचनम् । अभ्यासकार्य्यम् । आमो मकारस्यानुस्वारः । अनुस्वारस्य ययि (८।४।५८) परसवर्णः । अथेह कस्मान्न भवति जगाम शशामेति ? अर्थवदामो ग्रहणाद् । अस्य चानर्थकत्वात् । प्रत्ययस्त्वनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीत्यर्थवान् । इह तर्हि कस्मान्न भवत्यम रोग इति ? आमिति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव (प,११४) ग्रहणम् । अस्य तु लाक्षणिकत्वात् ।

८२ । अव्ययादाप्सुपः ।

तत्र शालायामिति । तच्छब्दात् सप्तम्यास्त्रल् । तस्य प्राग् दिशो विभक्तिरिति (५।३।१) विभक्ति संज्ञा । तदाद्यत्वम् । टाप् । तसिलादिष्वाकृत्वसुच इति (६।३।३५) पुंवद्भावः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति (१।१।३८) त्रलोऽव्ययत्वम् । तत उत्पन्नस्य टापो लुक् । केन पुनरव्ययाट्टाबुत्पद्यते ? अजाद्यतष्टाबिति (४।१।४) चेत् । न । स्त्रियां टापो विधानात् । अव्ययस्य चालिङ्गत्वात् । तस्मादव्ययाट्टापः सम्भव एव नास्तीत्यव्ययादपार्थकं टापो लुग्वचनम् । नापार्थकम् । स्त्रियामिति (४।१।३) गुणिप्रधाननिर्देशः । स्त्रीत्ववति पदार्थे टाबादय इति । स्त्रीत्ववति च तस्यां शालायामित्येतस्मिन् पदार्थे तत्रेत्येतदव्ययं वर्त्तते । यद्यपि वाक्यार्थोऽत्र स्त्रीत्वं तथापि वाक्यार्थतयैव तस्य स्त्रीप्रत्ययो द्योत्यते । सति च स्त्रीप्रत्यये पदार्थ एव स्त्रीत्वं भवति । ततष्टापो लुग् वक्तव्यः । कृत्वा हृत्वेति । क्त्वातोसुन्कसुन इति (१।१।४०) क्त्वाप्रत्ययस्याव्ययत्वम् । तत उत्पन्नस्य सुपो लुक् । केन पुनरव्ययात् सुबुत्पत्तिः । स्वादिसूत्रेणेति (४।१।२) चेत्? न । तत्र बहुषु बहुवचनमित्यादिना (१।४।२१) शास्त्रान्तरेण संख्याविशेषेषु स्वादीनां नियतत्वाद् । अव्ययानाञ्चासंख्यत्वात् । स्यादेतत् । यत्र संख्यास्ति तत्र बहुषु बहुवचनमित्येवमादिना (१।४।२१) स्वादिनियमः कृतः । अव्ययेभ्यस्तु निःसंख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्त एवेति । वार्त्तमेतत् । स्वादिसूत्रेण (४।१।२) हि बहुषु

बहुवचनमित्यादिना (१।१।२) शास्त्रान्तरेणैकवाक्यतायां स्वादीनां विधानात् । तथाहि तत्रोक्तं संख्याकर्मादयश्च स्वादीनामर्थाः शास्त्रान्तरेण विहिताः । तेन सहास्यैकवाक्यतेति । एकवाक्यतायाश्च कुतः स्वादीनां सामान्येन विधानम् । न ह्यपरं लक्षणमस्ति येन स्वादयः सामान्येन विहिताः । एवं तर्ह्येतदेवाव्ययादुत्पन्नस्य सुपो लुग्वचनं ज्ञापकं भवत्यव्ययात् स्वादय इति । नह्यनुत्पन्नस्य लुगुपपद्यते । एतदेव ज्ञापकं हृदि कृत्वोक्तमव्ययेभ्यस्तु निःसंख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्त एवेति ।

८३ । नाव्ययीभावादतोम् त्वपञ्चम्याः ।

एतस्मिन् प्रतिषिद्धे पञ्चम्याः श्रवणमेव भवतीति । कथम् ? इह द्वयोरर्थयोर्विधानात् । विधायके च वाक्ये द्वे एव । तत्र नाव्ययीभावादत इत्येतत् प्रतिषेधस्य विधायकमेकं वाक्यम् । अम् त्वपञ्चम्या इत्येतदमो विधायकं द्वितीयं वाक्यम् । तत्र चात इत्येतदपेक्षते । अतएव वृत्तौ वाक्यद्वयमुपन्यस्तम् । अदन्तादव्ययीभावादुत्तरस्य सुपो न लुग् भवतीत्येकं वाक्यम् । अमादेशस्तु तस्य भवत्यपञ्चम्या इति द्वितीयम् । तत्रापञ्चम्या इत्यनेनानन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति (प,६२) पञ्चम्या अमादेश एव प्रतिषिध्यते । नत्वलुक् पूर्ववाक्येन विहितः । अतएवालुकि सति पञ्चम्याः श्रवणमेव भवति । एकवाक्यतायां हि सत्यां कार्य्यद्वयस्यैकया पाठप्रवृत्त्या विधीयमानत्वात् कार्यद्वयस्यापञ्चम्या इति प्रतिषेधः स्यात् । पञ्चमीं वर्जयित्वैतत् कार्य्यद्वयं वेदितव्यम् । वाक्यभेदे त्वपञ्चम्या इत्येतत् प्रत्यासन्नममादेशमपेक्षते । नतु वाक्यान्तरविहितमलुकम् । तेनापञ्चम्या इत्यनेन सम्बध्यमानः सामान्येन विधीयमानः सन्नलुक् पञ्चमीमप्यवगाहते । तस्मात् पञ्चम्याः श्रवणमेव युक्तम् । तुशब्देनाप्ययमर्थो लभ्यते । ननु च क्रियायाः कारकाणि भवन्ति । पूर्वपदार्थप्रधानश्चाव्ययीभाव उक्तः । पूर्वपदार्थस्य चासत्त्वभूतत्वात् क्रियामन्तरेण सम्बन्धाभावादपादानादिभावो नास्ति । तत् कुतोऽव्ययीभावात् पञ्चम्यादयो विभक्तयो भवेयुः । नैतदस्ति । पूर्व-

पदार्थप्राधान्येऽपि गुणभूतोत्तरपदार्थापेक्षः क्रियायोग उपपद्यते यथा पञ्चपूलीमानयेति । तत्र भावप्राधान्येऽपि गुणभूतद्रव्यापेक्षः क्रियासम्बन्धः ।

८४ । तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ।

सुमद्रमिति । अव्ययं विभक्तीत्यादिना (२।१।६) समृद्धावव्ययीभावः । उन्मत्तगङ्गमिति । अन्यपदार्थे च संज्ञायामित्यनेन (२।१।२१) । एकविंशतिभारद्वाजमिति । संख्या (२।१।१८) वंश्येनेति ।

८५ । लुटः प्रथमस्य डारौरसः ।

परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य च यथाक्रमं डारौरस इत्येत आदेशा भवन्तीति । यद्येवं परस्मैपदेषु तिप् तस् झीतिएतत् प्रत्येकं प्रथमपुरुषसंज्ञा । आत्मनेपदेष्वपि त आतां झ इति । तत्र स्थानिनः षट् । त्रय आदेशा इति वैषम्यात् संख्यातानुदेशाभावादेकैकस्य पर्य्यायेण सर्वे आदेशाः स्युः । नैष दोषः । आनन्तर्य्यतो हि व्यवस्था भविष्यति । तच्चार्थकृतमानन्तर्य्यम् । एकार्थस्यैकार्थः । द्व्यर्थस्य द्व्यर्थः । बह्वर्थस्य बह्वर्थ इति । कर्त्तेति । अनद्यतने (३।३।१५) लुट् । तिप् । तस्यानेकाल्त्वाड् डा इत्ययं सर्व्वादेशः । ननु च नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् । डकारश्चानुबन्धः । तत् कुतोऽनेकाल्त्वं यतः सर्वादेशः स्यात् ? नैष दोषः । नह्यकृते सर्वादेशे चुटू (१।३।७) इतीत्संज्ञा भवति । इत्संज्ञाया अभावे चानुबन्धो न भवतीत्यनेकाल्त्वात् सर्वादेशो भवति । डित्यभस्यापि टेरिति (६।४।१४३) टिलोपः । कर्त्तारौ कर्त्तार इति । रि (७।४।५१) चेति सकारलोपः । एवमध्येतेत्येवमादीनि रूपाणीङ् अध्ययन इत्येतस्य । अत्र परमपि टेरेत्वं बाधित्वा ऽन्तरङ्गत्वाड् डादय आदेशा भवन्ति । अन्तरङ्गत्वं पुनस्तेषां स्थानिमात्रापेक्षत्वात् । टेरेत्वन्तु वहिरङ्गम् । तद्धि धातुमप्यपेक्षते । न केवलं स्थानिनम् । (K) आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्ते-

(K) In addition to the MSS (क), (ग) and (घ) as detailed in P. 331, at the end of the first Adhyaya, the Editor had the following MSS. at his disposal to prepare the press copy of the Second Adhyaya of the Kasika Vivarana Panchika :—

र्धातोरित्य (३।१।७) स्याधिकृतत्वात् । थासः स इति (३।४।८०) ज्ञापकं तिङादेशस्य टेरेत्वं न भवतीति । तेन कृतेष्वपि डारौरस्स्वेत्वन्न भवति । कर्त्तासीति । तासस्त्योर्लोप इति (७।४।५०) सकारलोपः ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्य्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्जिकायां द्वितीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥२।४॥
समाप्तश्च द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

(च) This MS containing न्यास 2/1, 2/2, 2/3 & 2/4 only, is marked No 33 of 1881-82 belonging to the Deccan college, Poona and was kindly lent by Professor V. S. Ghate. It is a modern copy ending thus :—श्रीसर्वेश्वरजगन्निवासार्पणमस्तु शके १७८८ फाल्गुने i.e. in 1867 A.D. It is in the Debanagar letters.

(छ) Its contents are न्यास 2/1, 2/2, 2/3, 4/1 (Incomplete), 7/1, 7/3 & 8/4. It belongs to the Varendra Research Society, Rajshahi and is written in Bengal character. At the end of its 2/1, is the Stanza :—

वाणेन्दुशैलेन्दुमिते शकाब्दे
प्रणम्य गोविन्दपदारविन्दम् ।
समर्थपादस्य च टिप्पणीं तां
लिलेख वै गोकुलकृष्णशर्म्मा ॥१॥

which gives शक १७१५ or 1793 A. D. as its date.

NOTICE.

The Varendra Research Society is prepared to buy, borrow or have transcripts, at reasonable price or cost, of the following works :—

I. Tantra-Pradipa, Dhatu-pradipa or any other works by Maitreya Rakshita.

II. Anunyasa

III. Nyasoddyota.

The owners of the aforesaid works are invited to communicate, stating terms, with Sastri Srish Chandra Chakravarti B. A. Senior Professor of Sanskrit, Rajshahi College, Rajshahi, Bengal.

VARENDRA RESEARCH SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. **Gauda-Rajamala**, a dynastic History of Bengal from the earliest times to Mussalman conquest, (in Bengali), by Ramaprasad Chanda B. A., Rs. 2/- or 2s. 8d.

2. **Gauda-Lekha-mala**, inscriptions of the Pala-Kings of Bengal and Bihar, text in Nagari character with Bengali translation and notes by Akshay Kumar Maitra B. L., Rs. 3, or 4s.

3 **Tara-tantram**, in Nagari character, edited by Girish Chandra Vedantatirtha, with an Introduction in English by Akshay Kumar Maitra B. L., as. 8 or 8d,

4 **Nyasa or Kasika-Vivarana-Panjika** by Jinendra Buddhi, Edited by Srish Chandra Chakravarti B. A. Vol I, Part I (Adhyaya I, Pada I) Re 1. or 1s, 4d.

5. **Nyasa or Kasika-Vivarana-Panjika** by Jinendra Buddhi, Edited by Srish Chandra Chakravarti, Vol I, Part II, (Adhyaya I. Pada 2, 3 and 4) Rs 1/8. or 2s.

6. **Nyasa or Kasika-Vivarana-Panjika** by Jinendra Buddhi, Edited by Srish Chandra Chakravarti, Vol I, Part III. (Adhyaya II) Re 1/4. or, 1s 8d.

7 The **Indo-Aryan Races** by Ramaprasad Chanda (in the press).

PRINTED BY M. BHATTACHARYYA, AT THE BHARAT MIHIR PRESS,
25, ROY BAGAN STREET, CALCUTTA.